ऋग्वेद मंत्र रामायणम् सरलाव्याख्या
सहितम्

३५१७

६५ देहिमेरद्दामिते॥
६६ एवेहित्वामन्तस्थाया
६७ कथादेवानांकत्तमस्य
६८ कन्तुयंतिकन्तवः॥
६९ तेनोअंवीनोहेवन
७० प्रवोवापुंरथपुजं
७१ अपश्ल महृनोमह्विव
७२ गुहाशिरोनिहृते॥
७३ प्रमान्नुःप्रतरं॥
७४ इषुर्नेधन्वनप्रति
७५ उपोमतिप्रच्यते॥
७६ सम्राजोपेसवधो
७७ अभेवधप्रःपवते॥
७८ उदामिमातिप्रति॥
७९ अभकेनहृणाता॥
८० सर्पस्वेवरस्मयो॥
८१ सिंधोरिवप्रवणे॥

८२ अचिः पुमानत्तन्वमरेपस ८३ पवस्वसोमदेववीतये
८४ हितोनसप्तीरभिवाजं ८५ आदद्विरामसज्यते॥
८६ प्रकच्छिहेवञ्कनपति ८७ अद्भिःसृतःपवते॥
८८ परिधर्तेसहसः ८९ संमीरथंनभुरिजो॥

९० श्वेतोनयोनि मदनं
९१ परायक्तोअरूषो॥
९२ त्वेबेरूपंकृणुते॥
९३ उतेवपृथ्यापरिपं
९४ अवीराभिवमामयं
९५ महृोवेस्मपुरानाति
९६ इहंतराकेपरउत्त॥
९७ ननृष्ठेवाजिनतत्वा
९८ हृरेतन्नामगुह्यं॥
९९ देवासआपन्॥
१०० शणःद्वरंप्रमेचं॥
१०१ सपर्णिदृष्यानखे॥
१०२ अत्तानहोनाम॥
१०३ रदोहराणवाजिनो
१०४ अयोरंकेअचिंषा
१०५ अत्रेदानीयश्यस्ति॥

१०६ परित्वालेभुरंविप्रं १०७ हरिंमृजेन्तह्रषो॥
१०८ साकंवदंतिवहवो १०९ अमस्माणिअत्येतिगा
११० नभूतोअद्रिषुतो १११ नवाहुम्मावोदितेः

११२ अग्रेअंउहृंति॥
११३ नाभ्यांपृथिव्या॥
११४ ज्ञानतप्यतेकिनव॥
११५ नमामिथेनजिहीले॥
११६ दूच्छिश्वसूरपजाया॥
११७ सभामेतिकितवं॥
११८ उदीष्वातःपतिवती॥
११९ उदीष्वातोविश्वावसो॥
१२० उनत्वाःपश्यंनददर्श
१२१ पराषूर्वेषांसख्यो॥
१२२ अनन्नाकृजवः॥
१२३ प्रत्वामुंचामिवरुणा॥
सपाशान्त॥
१२४ आसूर्योअरुहत॥
१२५ अस्मत्वतीरीपते॥
१२६ उदूपत्तापवक्ष्म॥
१२७ हरयोधूमकेतवः॥
१२८ रूपंरूपंप्रतिरूपो॥

१२९ पःस्वविंदमनर्षनिं १३० भद्रोभद्रयासचमानः॥
१३१ तेवदन्प्रथमाब्रह्मकिल्बिषे १३२ सोमोराजाप्रथमे॥
१३३ हस्तेनेवग्नाह्य १३४ देवाएतस्यामवदंतः॥

अथसूचनिका

१ त्रिरस्मै राघवः पान्तुः
२ घ्राणं पातु मखत्रोता
३ कंधौ दिव्यायुधः॥
४ मध्यं पातु खरध्वंसी
५ जानुनी सेतुकृत्॥
७ नुनो महसुजुमश्विना
८ कृवो अत्रे रपरमे॥
९ अनार्यभणं तदवीर
१० प्रासधारामहतीं॥
११ कं नश्चित्रमिषण्यसि
१ नवोनवो भवति॥
२ तहि घृता विघना
३ सवाजं यातापदुष्पद
४ सयज्ञोवनीयोस्ववी॥
५ ताहदूर्द्रमिरशासवार॥
६ पितुमोतरमायेसस्वरं॥
७ प्रत्नामानादध्याय॥

८ सहस्रधारे वितते पवित्रे ९ ऋतस्यगोपानदभाय॥
१० ऋतस्यतंतुर्विततः ११ तांसुतेकीर्तिंमघवन्॥
१२ आमत्यीयानुसप्ताप्व: १३ सजातोगर्भोअसि॥
१४ विश्वारिस्यापामनस्य १५ अतउत्वापितृभृतः॥

१६ तिस्रो मातृस्त्रीन् पितॄन्
१७ चत्वारि ते असुर्याणि॥
१८ अमेदास्तामानस्वभरे॥
१९ उपमास्व्यावा वनये न
२० चत्वारि शृङ्गास्त्रयस्य॥
२१ उपोय मेपरामृश॥
२२ महाँ कृचिर्देवजा॥
२३ पूर्वापरं चरतो॥
२४ पराहे हिसा मूर्त्यो॥
२५ उपप्रेतकुशिका॥
२६ विश्वामित्रा आणमन्॥
२७ वलेधेहितनृषु॥
२८ इन्द्रो तीभिर्बहुलाभिः
२९ अदितानमीदुषे॥
३० वलविज्ञाय स्थविरः
३१ चमसत्वेलः प्राकुनः
३२ पितायत्वां दुहितरं॥

३३ अर्वाचीश्वभगोभवसीते ३४ इन्द्रः सीतांनिगृह्णातु ३५ गोत्रभिदंगोविदं ३६ सिमंगलीरियंवधू ३७ एट भगामिनेसो भगसोय ३८ अयंसतेषुजा

३९ सद्धिवेधुवैनारणो
४० नंदेशुः सूरिर्दिवेते
४१ इयंमे नाभिरिहमे
४२ अधाससं द्रो॥
४३ स ध्यायत्कं त्वं॥
४४ इडाइवेहो अजना
४५ ओषुस्वसार॥
४६ अतारिषु भरता॥
४७ पर्सेगत्वामरत्ता॥
४८ नहिसत्त्व नोमम॥
४९ सप्री चिद्वामदस्युता॥
५१ अधः पश्यस्वमोपरि॥
५२ सदृक्षासेतुविरं॥
५३ पश्चात्तत्वा दधानो
५४ चित्रमिद्धमायकितवे॥
५५ इदं तेभ्यमिदद्रिवो॥
५६ योवः सेनानी॥

५७ इन्नोराजनरतिः ५८ क्रस्मां पदेनीममिवर्षमाभृत
५९ सइंद्वषानफेनं ६० विधुंदाद्राणं समने॥
६१ शाकनाशाकोअरुणः ६२ रागिदं देवस्पायोंस्पति
६३ नीचीनवारंवरुणः ६४ भीतायनाधमानाय॥

4-5a
M-3

१३५ ब्रह्मचारी चरति ॥
१३६ पुनर्दाय ब्रह्मजायां
१३७ सजूजासिंधून्नहि ॥
१३८ सध्रीचीः सिंधुमुशती
१३९ सर्वं तप इषसः ॥
१४० नवर्ग्नियेमहतो ॥
१४१ अहं मनुरभवं सूर्यः
१४२ हूरं किलप्रथमाजगमुः
१४३ प्रवः पांतं घुमन्यवों ध
१४४ हिरण्यकर्णमणिग्रीव
१४५ नसस्वो दद्दो वरुणः
१४६ त्वं हत्यदिंद्रकुत्समाव
१४७ यत्रौषधीः समग्मत ॥
१४८ सके दूतस्य धमतं ॥
१४९ सम्यक्स्रवंति सरितो न धेनाः ॥
१५० पवित्रवंतः परिवाचे ॥
१५१ सहस्रधारेवते समा ॥

१५२ अश्वो पुत्रा अदितेर्य १५३ सप्तभिः पुत्रैरदितिः ॥
१५४ भूमिर्भूमिमगात् १५५ न वा न तोदः प्रदिशः ॥

इतिसूचनिका ॥

॥ अथास्य प्रमाणानि लिख्यंते ॥
मध्याकेकैर्यासामे मातावम ॥
ध्यमा इतिवाल्मीकीयेरामवाके ॥
॥ सहस्राण्यवानायकः यः चत्वा ॥
रिशतान्येयसमहस्राण्यं वा ॥
ल्मीकीयेपंक्तिरथाः प्रोक्ताः २ न
वा नवो भवतिजायमानः अपं
मेत्रच पूर्वापरं चरंतो एतौ द्वौ
वाल्मीकीयेपाठकटीकायां द्रष्ट
व्यौ ॥ अत्रनाभानेदिष्ठ ऋषि
पुत्रानाभागः प्रोक्तः तस्माद्भा
णेभागवते नवमेटीकायां ना
भाग चरितेश्रुतिः विद्यते ॥ त
थाहि ऋग्वेदे ब्राह्मणे ॥ नाभाने
दिष्ठं वैमानवं ब्रह्मचर्यं वसंतं ॥
भ्रातरो निरभजन् सोऽब्रवीदि
त्याहिश्रुतिः ॥ ॥

गोरक्षशितादय

श्रीरामायनमः॥ अथश्रीमंत्ररामायणंलिख्यते आंजनेयोमहावीरोहेविघ्नकर्त्तेनोविना
१ यकः॥ एतेभवंतुमेनित्यंसर्वविघ्नविनाशकाः॥१॥ सीतामेस्वत्सपेभूयात्श्रीरामोहरणा
ह्म यचलत्यर्थेलक्ष्मणोनुभूयात्महत्वायमहत्सुतः॥२॥ ज्ञानायश्रीगुरुर्भूयाद्भरतोभरणाय
मे॥ शत्रुघ्नःशत्रुनाशाय हनुमान्रामसेवकाः॥३॥ मंत्ररामायणस्यैवसद्बोधायसरस्वती॥स
का ह्रीकाःश्रीत्रयोदेवाः सहायास्युर्भवंतुमे॥४॥ संक्षेपाशरलाव्याख्यानीलकंठानुसारतः॥क्रि
ड यतेस्वात्मबोधायश्रीमद्रामगुणाधिका॥५॥ मंत्रुमममचापल्यंमेद्रष्टव्यंपंडिताः॥दोषा
सर्वान्गुणान्कृत्वाक्षंतव्यास्तुविनयंबुधाः॥६॥ रामायणद्रुमेनोमिरामरत्नानवांकुरं गाय
त्रीवीजमाम्नायमूलंमोक्षमहाफलं॥१॥ अत्ररामरहस्यायारामायणद्रुमत्वेसच्छमागम्यते
तत्स्थानोराघवादियदानोंक्रमेणरामायणार्थसूचकत्वात॥ तस्यगायत्रीवीजत्वंवेदमूल
त्वंचोपपादनीयं॥ तेनरामायणस्यापितद्रुमयंसिद्धति॥ अत्रावरामायणोचतुर्विंशतिसाह १
स्रांचतुर्विंशतिगायत्र्यक्षराणिवाल्मीकिनासंगृहीतानीत्यभियुक्तप्रसिद्धिःसंगच्छते

तथारामायणस्यवेदोक्तत्वात् अतएववेदमूलोपपादकं ।वेदवेद्येपरेपुंसिजातेदशरथात्मजे

वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥१॥ तस्माद्रामायणंदेविवेदएवनसंशयः इत्य

गस्त्यसंहितावचने ॥ सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदार्थेपरिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थायतावग्रा

हयतःप्रभुः । काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहदितितस्यवेदोपबृंहणंप्रतिपाद्यपा

दार्षवचनंचसंगच्छतेतितत्रगायत्र्यर्थस्तावत् । गायत्र्याश्चतुर्विंशतिवर्णैः श्रीवाल्मीकि

नारामायणेनिर्मिते । तस्माद्गायत्रीश्रीरामतत्त्वप्रतिपाद्येतिमंतव्या ॥ पुनः श्रीरामस्तवराजो

पिलोकप्रसिद्धःसर्वसंमतश्च । तस्मिन्नादित्यमंडलगतंचसर्पमंडलमध्यस्थंरामंसीता

समन्वितंचभंगीविरोणचेत्यादिनिपदानिविद्यंते ॥ तान्यहंप्रमाणायगृहीत्वागायत्रींरामा

यणबीजंस्तगामंदर्शयामि । अथगायत्रीव्याख्या ॥ तदिति तत्पदंब्रह्मपर्यायंस्यात् । ब्रह्म

कीदृशंवेदवेदांतोपनिषदांसारभूतं तेषुप्रतिपाद्यंच ॥ एवंभूतंब्रह्मसर्वव्यापकंनिरवय

वंतुधामन्यंते । तदेवनिरवयवत्वेसावयवत्वेपिश्रीरामचंद्रोस्तीतिवेदमातागायत्रीदर्शय

२ तितस्याव्याख्या॥ सवितुरिति तत्पदेहितेब्रह्मणिकारणेसवितृपदेनकार्य्यरूपंब्रह्मांडंज्ञेयं
तस्यब्रह्मांडस्यसवितृसंज्ञकस्यमध्येवरेण्यंवरणीयंमुमुक्षुभिः॥ वरणीयंकिंतद्ब्रह्म॥ तत्राय
मभिप्रायः ब्रह्मसर्वव्यापकं॥ तथापिगायत्रीवर्त्ततिसवितृपदेन॥ तद्ब्रह्मकल्पेकल्पेजीवोद्धा
रार्थंब्रह्मांडमध्ये॥ अवतरतिसावयवः सन्श्रीरामरूपेण सः कीदृशः पुल्लिंगत्वाद्भर्गः॥ ता
रादीनांभाभिःप्रकाशेर्गतिर्यस्यतस्माद्भर्गः॥ एवंसःश्रीरामोभक्तानांवरणीयइत्यर्थः॥ यद्वा
सवितुरिति॥ सवितासूर्यः॥ तस्यमंडलमध्येतद्ब्रह्मश्रीरामोवर्त्तते॥ तत्ररूपांतरेणहिरण्य
मयवपुःकथ्यते॥ नाम्नारामः॥ तथानामांतरेणनारायणोऽपिरामोहिकथ्यते॥ सएवभाभिः
किरणप्रकाशेर्गतिर्यस्यतस्माद्भर्गः॥ पुल्लिंगत्वाद्वरणीयः॥ यद्वा सवितुरिति॥ अत्रसवि
तृपदेनसर्पसवकत्वेनविवस्वान्ग्राह्यः॥ एवंतस्यसूर्यस्यकुलमध्येतद्ब्रह्मश्रीरामरूपेण
कल्पेकल्पेऽवतरति सवरणीयः॥ वरार्थंयाचनीयः॥ कथंभूतःसः ज्ञानादीनांप्रकाशेर्गम २
त्वात्भर्गः॥ अथदेवस्येति॥ कथंभूतस्यसवितुः॥ देवस्यदेदीप्यमानस्य॥ एवंभूतंतद्ब्रह्मवरे

एवंवयंधीमहि॥ ध्यायेमयःसावयववत्वात्॥ पुल्लिंगात्सिद्धं तित्तः॥ सःश्रीरामोनोस्माकंधि
यःप्रचोदयात्॥ बुद्धिमध्येभावर्डुमंप्रेरयतु॥ एवंगायत्रीवदतिवात इपासकारामोपासका
श्ववदंतीत्यर्थः॥ एवंगायत्र्याः प्रथमपादेवोत्वमितिपदेनतानकांडार्थश्च द्वितीयपादेधी
महीतिपदेनोपासनाकांडार्थश्च तृतीयपादे॥ नोधियःप्रचोदयादितिवाक्येनकर्मकांडार्थ
मलं॥ शिरोमेराघवःपातुभालंदशरथात्मजः॥ कौशल्येयोदृशौपातुविश्वामित्रप्रियःश्रुती॥१॥
घ्राणंपातुमखत्राताममुखंसौमित्रिवत्सलः॥ जिह्वांविद्यानिधिःपातुकंठंभरतवं
स्कलंलितो भवति॥१॥ अथरामायणाद्धमलांकुरत्वेणमरहस्यप्रोक्तानस्थानिहृदयंगं॥ गायत्री
बीजेसिद्धांतहृदयाणामचंद्रसत्तस्य राघवाक्षेति विंशतिनामानिरामरक्षायांपानिस्थितानि
तानिरामायणस्यसर्वांगेषुविद्यमानानिप्रतिपाद्यंते॥ तैर्नामभिर्वदंतीवदति॥ ममसंत्रणमाय
घु णहृदयस्य शिरोभागेरक्षयेनेतिमत्वाराघवःस्थितः॥ ममशिरःपातु॥ ततोनेभालदेशोदश
रथकथाविद्यते॥ तस्त्वीदशरथात्मजः ममभालंपातु ततोनेममनेत्रभागोरामशति

नामांतरेण श्रीकौशल्यायाः कथा विद्यते तत्पुत्रः कौशल्येयो मम दृशौ पातु । ततोग्रे मम
३ श्रुतिदेशे विश्वामित्र कथा विद्यते तत्प्रियो मम श्रुती पातु १ ततोग्रे मम मंत्ररामायणाह्
पस घ्राणादेशे मखरक्षणा कथा विद्यते मखत्राता मम घ्राणं पातु । ततोग्रे मम मुखदे
शे लक्ष्मणस्नेहयुक्तत्वात् सौमित्रिवत्सलो मम मुखं पातु ततोग्रे मम जिह्वादेशे कौ
शिक कर्तृविद्या कथा विद्यते एवं विद्यानिधी रामो मम जिह्वां पातु । ततोग्रे भरत कथा

स्कंधौ दिव्यायुधः पातु भुजौ भग्नेशकार्मुकः । करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्य
जित् ॥ ३ ॥ मध्यं पातु खरध्वंसी नाभिं जांबवदाश्रयः । सुग्रीवेशः कटिं पातु सक्थि
नी हनुमत्प्रभुः ॥ ४ ॥

हृदेो विद्यते तथापि तत्स्नेहबाहुल्यात् लक्ष्मणप्रसंगाद्भवेदो वदति भरतवंदितो मम कं
ठं पातु २ ततोग्रे मम स्कंधदेशे देवलोकादागतानि । आयुधानि श्रीरामो दधार स दिव्यायु
धो मम स्कंधौ पातु । ततोग्रे मम भुजयोर्मध्ये रुद्रचापकथा विद्यते तस्माद्भग्नेशकार्मुको मम
भुजौ पातु ततोग्रे मम करयोर्भागे सीता कथा विद्यते तस्मान्मम करौ सीतापतिः पातु ततोग्रे हृदे ३
म शे परशुराम कथा विद्यते स जामदग्न्यजिन्मम हृदयं पातु ३ ततोग्रे मम मध्यभागे खरादीनां

कथाविद्यते तदुक्तः खरध्वंसीममम ध्यंपातु ॥ ततोग्रेममनाभिदेशेजांबवत्कथाविद्यतेतदुक्तोजां
बवदाश्रयः ॥ ममनाभिंपातु ततोग्रेममकटिदेशेसुग्रीवकथाविद्यते तत्रोक्तः सुग्रीवेशःममकटिं
पातु ॥ ततोग्रेममांकदेशेहनुमत्कथाविद्यते ॥ तस्माद्धनुमत्प्रभुः ॥ ममसक्थिनीपातु ॥ ४ ॥ ततोग्रेम
मजानुदेशेसेतुकथाविद्यते ॥ अतःसेतुकृत् ममजानुनीपातु ततोग्रेममजंघादेशेरावणकथा
विद्यते ॥ सदशमुखांतकः ॥ ममजंघेपातु ॥ ततोग्रेममपाददेशेविभीषणराज्यकथाविद्यते ॥ तत्र

जानुनीसेतुकृत्पातुजंघेदशमुखांतकः ॥ पादौविभीषणश्रीदःपातु रामोखिलंवपुः ५
अथमंत्रः हरिः ॐ तत्सत् ह्रांह्रींश्रीरामायनमः ॥ नृगतोहमुज्ञमभ्विनोदमेघरथंनकश्चिन्म
मवांत्रवाहाः तमुहधुनैर्भिरामन्वतीभिरंतरिक्षपुवद्भिरयोहकाभिः ॥ १ ॥

श्रीक्तोविभीषणश्रीप्रदोममपादौपातु पुनर्ममसर्वांगिपुकथामप्रधानत्वात् श्रीरामोममाखि
लंवपुःपातु एवंसर्वांगानिस्वकैंकर्ष्यपात्रानिपवित्राणिदृढानिकरोतीतिभावः एवंरामायणा
तेस्वपुत्रेहप्रसिद्धं उदमेघसमुद्रेत्रवाहाः ॥ प्रापितवान् तत्रदृष्ट्वातः रघिंधनेनदाद्द उपमार्थी य

४ 5 याः कश्चित् ॥ समवान् ॥ सतः पुरुषोधनंत्यजति ॥ एवंतं तथाभूतं अश्विना भो अश्विनौ युवांनौ
भिः ॥ वहृ त्वं ऊहथुः आत्मा स्वामी विद्यते यासां ताभिः आत्मन्वतीभिः स्वीयाभिः ॥ उहथुः तीरं प्राप
यामासथुः ॥ अंतरिक्षे गगनतुल्ये ॥ अर्णवे प्लुवंते ताभिः अंतरिक्षप्रुद्भिः ॥ व्योमगैर्विमानैरि
त्यर्थः ॥ अपोदकाभिः ॥ अनार्द्राभिः इत्यश्विदैवत्येकर्मणि विनियुक्तस्यास्य मंत्रस्य याज्ञिकाभि
मतोर्थः ॥ कर्मकांडिनां प्रधानः स्वर्गप्राप्तिकरश्च ॥ तथा ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिं देवा अधि
विश्वे निषेदुः ॥ यस्तंन वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ इति वेदमंत्रेण सर्वासा
मृचां सर्वेंद्रियदेवताधिष्ठानभूतपरमव्योमशब्दितब्रह्मपरत्वेनाद्यं ॥ तद्द्वितीयमप्ययं मंत्रो व्याख्ये
यः ॥ तद्यथायं मंत्रः ॥ तुक्रअपत्यं राति आदत्ते तुग्रः ॥ पुत्रमन्वेषणवान् ॥ भुज्युं पूर्वार्जितकर्मफलभोक्त
मात्मजीवं ॥ उदमेघे संसारसमुद्रे प्राक्षिप्तवान् ॥ भो अश्विनौ ॥ प्रमाणं श्रुतिः यो वैतत्काय्यं सत्रेविद्या
नं चात्तर्याभिराभिमिति सब्रह्मविदिति श्रुतेः ॥ भो सत्वांतर्यामिणौ ॥ युवां मा चाप्यैरूपेणानौभिस्तत्त्व म
स्या हि वाणीभिः ॥ आत्मन्वतीभिः ॥ आत्मैव प्रतिपाद्यो विषयो यासु विद्यते ताभिः ॥ अंतरिक्षे अ ४
नालंबने मार्गे हार्दे प्लुवंते संचरंति ताभिः ॥ सगुणब्रह्मावलंबनं नास्ति ॥ अपोदकाभिः उदकम

अथ गायत्र्याः ॥ पुनर्व्याख्या ॥ यथा बीजादंकुरमुत्पद्यते । तथा गायत्र्या रामकवचमाविर्भू
तं ॥ तत्र व्याख्या ॐ तत्सवितुरिति तद्ब्रह्मपरोक्षत्वन्तस्य सर्वव्यापकं । प्रत्यक्षत्वन्तस्याच सूर्यमंडले
स्थितं ॥ पुनर्जीवोद्धारार्थं ॥ अवतारत्वन्तस्य सवितुः सूर्यस्य विवस्वतः कुले ॥ आविर्भूतं वयं
धीमहि ॥ ध्यायेम कोऽर्थः पुराण पुरुषनाम गुणरूपत्वात् । अलक्षितं स्यात् । इदानीं च सावय
वत्वात् ॥ लक्षितं बभूव ॥ अत एव श्रीरामाख्यं ब्रह्म धीमहि ॥ एवमाविर्भूतत्वात्सूर्यकु
लमणिरिति नाम प्राप्तवान् ॥ तत्र च रघुभूपस्य मुख्यत्वात् ॥ राघवाख्यं गतवान् । तत
स्तत्र पितुरयेत्स्मात् दशरथात्त जाख्यं गतवान् ॥ पुनर्मातुः संबंधात् ॥ कौशल्येयाख्यं गत
वान् ॥ वरेण्यमिति ॥ तदा तद्ब्रह्म श्रीरामाख्यं । कथंभूतं वरार्थयाचनीयं ॥ अत्रायं भावः वि
श्वामित्रः । पूर्वं राजर्षिः पुनर्ब्रह्मर्षित्वं गतवान् ॥ तेन तद्ब्रह्म स्वभद्राय याचितं बभूव । तदा
श्रीरामो विश्वामित्रप्रियाख्यं गतवान् ॥ पुनस्तस्मै वरदत्वात् ॥ मखत्रातेति नाम गतवा
न् । एवं श्रीरामो राजर्षिब्रह्मर्षीणां सर्वेषां याचनीयोऽभवत् ॥ पुनर्लक्ष्मणस्यापि स्वामि

५
४
५

त्वया चिंतितोऽभूत् । तदा सौमित्रिवत्सलाख्यं गतवान् । पुनर्मुनिप्रेमगाविघो लब्धवान् । तदाविघा
तिथित्वं गतवान् । पुनर्भरतस्य चिन्ताशक्तित्वात् । भरतवंदिताख्यं गतवान् । पुनर्देवैर्यो चिंतो दि
व्यायुधधारणात् । दिव्यायुधाख्यं गतवान् । पुनर्जनकेन या चिंतो रुद्रचापभंक्ता भग्नेशकार्मु
काख्यं गतवान् । पुनः सीतया सततं या चिंतः सीतापतित्वं गतवान् । पुनरिदं वैष्णवं चापं तेन हारोप
ितपरशुरामेण या चिंतो जामदग्न्यजिताख्यं गतवान् । इति वरेण परस्य व्याख्या । अथ देव
सेति । ततः श्रीरामेण देवाना [illegible] चकार । सर्वा
[illegible] । एवं हितं कृतं । तदा खरस्य मारणा
त् । खरध्वंशीति नाम प्राप्तवान् । पुनर्देवकार्यार्थं हि । जांबवतः स्नेहात् जांबवदाश्रयाख्यं
गतवान् । ततो देवकार्यार्थं हि सुग्रीवाय राज्यं दत्वा सुग्रीवेशाख्यं गतवान् । तथा ह
नुमता हृतो हनुमत्प्रभुरिति नाम प्राप्तवान् । पुनस्तदर्थं हि समुद्रे सेतुं कृत्वा सेतुकृदा
ख्यं गतवान् । ततः तदर्थं हि रावणादीन् हत्वा दशमुखांतकाख्यं गतवान् । पुनस्तद ।

थेंहि विभीषणाय लंकाराज्यं दत्वा विभीषणश्रीहारव्यं गतवान् । इति देवस्य
पदस्य व्याख्या ॥ अथ भर्ग इति ॥ पुनः ॥ स्वपुरीमागत्य राज्याभिषेकं प्राप्य सर्वान्
लोकान् रमयन्सन् भर्गः प्रकाशमानः सन् रामाख्यं गतवान् ॥ तत्र रामाख्ये ज
न्मनः संततं प्राप्तवान् ॥ तथापि प्राप्तराज्योऽभिषेकेण गतवान् ॥ धियो यो नः प्रचो
दयादिति ॥ एवंभूतः ॥ श्रीरामचंद्रः नोऽस्माकं धियः बुद्धेर्वृत्तीः स्वस्य मार्गे प्र
चोदयात् ॥ प्रेरयतु ॥ इति वेदमाता वदति ॥ १ ॥ अथ पुनर्व्याख्या ॥ तच्छब्दाद्ब्रह्म
बोध्यं ॥ ब्रह्मशब्दाद्रामो बोध्यः ॥ इति रामपदेनासौ ॥ परंब्रह्माभिधीयते ॥ इति
श्रुतिवचनात् ॥ एवं तद्ब्रह्म सवितुः कोऽर्थः ब्रह्मांडस्य मध्ये प्रादुर्भवन् ॥ स श्री
रामो मंतव्यः ॥ राजरूपत्वात् ॥ सहस्रनामतत्तुल्यं रामनाम वरानने ॥ इति नाम

इदं पत्रं चतुर्थीपत्रस्य चतुर्थस्यो
परियोज्यं इदं पुनः तृतीयपत्रं ज्ञेयं

४
५
4/5

धिक्यात् । तथा येन केनोपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ॥ न स्मरत्यपकाराणां श
तमप्यात्मवत्तयेति गुणाधिक्यात् ॥ तथा दंडकारण्ये मुनिमनांसि कर्षणेन रू
पाधिक्यात् । पुनः एतद्ब्रह्म परं वदंति मुनयो योध्यां पुरीं मस्तके इति धामाधि
क्यात् । तथा शतकोटिप्रविस्तरचरित्रात् तथा गायत्र्या वर्णैः रामापराख्यनि
रूपणत्वात् । श्रीरामो हि मंतव्यः ॥ एवं तद्रामाख्यं ब्रह्म वरेण्यं वरणीयं मुमुक्षुभि
रिति ज्ञानकांडस्य निश्चयो भवति ॥ पुनर्भर्गो देवस्य धीमहीति । तस्य देवस्य श्रीरा
मस्य स्वरूपप्रकाशमानं ध्यायेम । अत्रोपासनाकांडस्य निश्चयो भवति पुनर्धियो यो
नः प्रचोदयादिति । अत्र त्यः शब्दः पुल्लिंगः । अतो रामो ज्ञेयः । नपुंसकत्वाद्ब्रह्मैव ए
वं यः श्रीरामः स्वकर्मणि नो धियो प्रचोदयादिति अत्र कर्मकांडस्य निश्चयो गायत्र्यां

भवतीत्यर्थः ॥ रामायणं राम परात्परत्वं यावि
प्रभध्येविदितं चकार सर्वार्थभिर्द्विजदेवतानां सा वेदमा
ता सुखराममल्लु ॥ ॥

३

ज्ञाने तद्विरोधिनीभिः॥ श्रीबेरूर्वंवत॥ इति ज्ञानकांडिनामर्थः॥ तत्र कर्म्मयालंबना देवतामात्मपत्ते॥ तत्र
लंबनीभूतानां पदार्थानामनित्यानां संयोगेन वेदस्यापि हेयत्वमायाति॥ तत्रापि देवताधिकरणे
तेषां देवानां प्रतिकल्पं समविषमाधिकरणे सति ज्ञानीयकानां विरोधो भवति॥ तथा निर्गुणे निरीहे
ब्रह्मणि शून्यत्वमायाति तस्मिन् जीवस्य प्रहृस्यापि प्राप्तिर्न घटेत एवं सगुणालंबनं विना ब्रह्म
प्राप्तिः शून्यैभामं तत्वाज्ञानकांडिनामिति॥ एवं रामायणस्य मूलभूतानां मंत्राणां रामायणे हि
ख्यापनं प्रयुक्तं॥ तत्र प्रमाणं॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनंति नामानि सर्वाणि यमाविशंति॥ यो देवानां नाम
धार एक एवेति श्रुतिभ्यः परमतात्पर्यविषयीभूतस्य श्रीरामस्य सर्वदेवतावाचकैः शब्दैरभिधा
नमुक्तं॥ नान्यदेवस्योमंत्रो रामकथाप्रकाशयंतुसमर्थोस्ति तत्र रमंते योगिनो यस्मिन्॥ सत्यानंदे
चिदात्मनि॥ इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माविधीयते इति श्रुतिप्रसिद्धत्वात्॥ तथा सर्वेषु भगवद्रूपे
षु स्वतिप्रकाशमानत्वादतिरमणीयरूपत्वाद्रामाख्यो भवति॥ तथा रमु क्रीडायामिति धातुत्वा
त् सर्वेषु वैकुंठेषु नारायणवासुदेवादिरूपैः श्रीरामो हि क्रीडति तथा ब्रह्मादिस्थावरांतेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वव्रततंत्ररूपैः श्रीरामो हि क्रीडति॥ तथा तिलेषु तैलवत् सर्वेषु भूतेषु रमतीति रामः तथा

सर्वान्सगुणागुणान्नस्वे॥ स्वैर्भावैरमयतीति रामः॥ स एव प्राकृतैर्गुणैः रहितत्वात्
५ निर्गुणश्चानिरीहश्च निराकारश्चामेतव्यः। तथा स्वकीयैर्दिव्यैरनंतकल्याणगुणै
5 र्युक्तः स्यात्॥ यस्य गुणलेशात्प्रकृतिरपि नानागुणैर्युक्ता सती चेष्टते॥ एवं श्रीरामः
परंब्रह्मरूपपरमात्मरः शुद्धबुद्धः स्यात्॥ अन्ये सर्वे तद्देशभूता ज्ञातव्याः॥ तत्र वेदाः सर्वेषां
देवानां नामगुणौ तं हि प्रतिपादयंति॥ गुणाभावे न स्वरूपग्राहकत्वात्॥ तं प्रकटं न प्र
काशयंति॥ यथा भारतेपि अश्वमेधपर्वणि व्याशोक्ति॥ वृत्रेणपृथ्वीव्याप्तेत्यार
भ्यततो वृत्रं शरीरस्थं जघान भरतर्षभ॥ शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणाभिहतः क्रतुभि
स्तत्र वृत्रशतक्रतुवज्रशब्दात्॥ अज्ञानजीवविवेकपुरुषाश्चितो भवति॥ एवं तुग्रो
श्रुती हभुज्युमित्यत्र उपातितेने॥ श्रुतौ यथा तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजद्भिर्नासत्या भुज्युमूह
थुः पतंगैः समुद्रस्य धन्वनार्द्रस्य पारे त्रिभी रथैः शतपद्भिः षडश्वैः अनारंभणे तद
वीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमात ५
स्थिवांसं इत्यत्र तिस्रो रात्रिः क्षपस्त्रपाधीन् त्रीणि अहानि व्याधिचिद्राभासात् अति

कस्यचजड्डैः पतितोपि सर्वेवस्प्रकाशकैरित्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मकारणरूपेणालंबनीकृतैः यथा
यथाक्रमेणसमुद्रस्यधन्वन ॥ अभितोवोदकभूल्ये आदृस्यविषयसमुद्रस्यपारेभुज्युंऊहथुः
भौनासत्यौ सर्वांतर्याम्यभिमानिनौ श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ अनंतपादाकृतसूक्ष्मतनविवय
स्ताहकाहंक्रियाध्यावर्तैः भोअश्विनौ भुज्युं आत्ममधिष्ठानंप्रतिपत ऊहथुः तत्तआनारं
भणौ ॥ अन्येअन्यस्थाने द्वीपस्थानमूल्ये ॥ आरंभणोवा तत्रज्जुस्था नौ पशीकवादिभूस्येव
समुद्रेहार्दीकाणे अवीर्येथ्यापराक्रमेरित्यर्थः ॥ नावंतत्वमस्यादिकं विनेव । इत्सङ्गतेरा
मलक्ष्मणामूर्तिध्यानमाहात्म्यं यत् आलेवनादिकं विनेवपरमानंदहृदमधिष्ठा
नंप्राप्यतइतिभावः ॥ यद्वाभगवद्रूपेणुराजहृदयत्वात् नानाविधाः । अश्वाहयाचिद्घं
थ तेपस्पतरामः ॥ अंमलं ॥ तुग्रोहभुज्युमश्विनोदमेघेरयिंनकश्चिन्ममृवां अवाहाः
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥ १ ॥ अथास्यव्याख्या ॥ उपास
नाकांडेस्यछाक्तिपते ॥ श्रीगुरोः प्रशादात ॥ तुकअपत्यंजीवसमूहंराति ददाति ॥ अन्य

पिकल्प्यांतेवाह्निपराङ्मुखंतेमयमाणोद्यातमः तमेवंभूतंजीवं
अश्विना भो॰अश्विनौ इतिश्रुतेर्वाक्यं ५

६ स्मेणु त्रयो त्राहिरूपेण ॥ अस्मा स्मार्थं सः तु नः जगत्पिता ब्रह्माहमसिद्धं कल्पादौ
तं भुंजं ॥ स्वकर्मफलं भोक्तुमहं जीवं ॥ उदमेघे संसारसमुद्रे ॥ अवाहाः ॥ प्रापितवान् अ
म ३ त्र नकारणे दृष्टांतः ॥ यथा कश्चित्समर्थवान् यमाणः पुरुषः ॥ पिधत्ते त्यजति ॥ तथै
व ब्रह्मा ॥ भो सत्वं तर्यामि मानिनौ श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ अथाश्विनौ इति संबोध
नपदस्य व्याख्या ॥ स्वभक्तानां सिद्धिकारिणौ ॥ अश्वाः तेषु श्रीरामः आरोहणं करोति स
दा तिष्ठति ॥ एवं सत्ता अश्वा वहवो विद्यंते यस्य स रामः ॥ अश्वी तत्र श्रीरामः परमेश्व
रः ॥ लक्ष्मणस्तु स्वयं च दासः ॥ जीवानामाचार्यरूपश्च ॥ अनलयो द्वयोः संबोधने भो
अश्विनौ श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ यद्वा सर्वेषु भगवदवतारेषु राजरूपत्वात् ॥ नानाविधा अ
नेका अश्वा विद्यंते ययोः ॥ तौ श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ अश्विनौ ॥ यद्वा ॥ अश्विनावित्यति म
नोहररूपत्वात् ॥ तयोः श्वायंतर्यामित्वात् ॥ इत्याधिक्यादश्विनौ रामलक्ष्मणौ ॥ तत्रा ६
पि एतयोर्नित्यसंयोगादिदं संबोधनमुचितं ॥ यद्वा ॥ स्वभक्तानां कार्यार्थं करिष्यामि घ

६ श्वंप्रभातेनैव ॥ इतिप्रणायस्यसः श्रीरामः । अर्थी एवं द्वयोः संबोधने । इदंवाक्यंघटेत्त ए
वंभो अश्विनौ श्रीरामलक्ष्मणौ तंमुज्जंजीवंपुवां । उद्धरतुः संसारसमुद्रस्यपारं प्रापयामा
सथुः । काभिः नौभिः कथंभूताभिः । आत्मन्वतीभिः । आत्मास्वामीयासांताभिः स्वकीया
भिः । स्वस्यश्रवणकीर्त्तनस्मरणपादसेवनार्चनवंदनदास्यसख्यात्मनिवेदनरूपाभिः
पुनः कथंभूताभिः । अनतरित्रप्लुवद्भिः प्लुवद्भिः समुद्रवदाकाशेयायाः । प्लुवंतिताभिः । प
रमपदप्राप्तिकरीभिः । पुनरपोदकाभिः । अपगतं उदकंयासांताभिः निर्जलाभिः अ
र्थादुदकमज्ञानं । तद्रहिताभिः । भगवज्ज्ञानयुक्ताभिरित्यर्थः । एवंश्रीरामस्यनित्यरूप
स्यसदासर्वत्रव्यापकस्यसर्वोत्कृष्टनामरूपप्रतापत्वात् । अनंतकल्याणानिर्मलानं
तगुणगणत्वात् । तथास्मिंल्लोकेपरलोकेचएकरूपत्वाद्द्विदेसंबोधनेनान्यत्रघटेत्त ।१।
एवमस्यमंत्रस्यार्थः । यथोपासनाकांडेस्पष्टंभवति । तद्वत्कर्मकांडेनघटेत । यतः क
र्मकांडिनांफलंस्वर्गमभिष्टंकथ्यते । सः स्वर्गः संसारसमुद्रमध्येहिवर्त्तते । पारेनैवेति

तथाश्विनीकुमारद्वयोपिमुक्तिप्रदेनैवेति ॥ पुनरस्यार्थो ज्ञानकांडेपिस्पष्टो न भव
७ ति ॥ अतस्तेषांस्वातंत्र्यमाश्विनो ॥ उद्धारकत्वेनैव न भवतः ॥ तेषामनुपास्यदेवत्वात् सावय
वध्याननिरादरत्वाच्च ॥ उद्धारकसंबोधने विरुद्धो भवति ॥ यद्दिग्गुरुर्भवेत् तर्हि संबोध
नस्यास्पष्टवचने विरुद्धो भवति ॥ एवमस्यार्थस्योपासनाकांडे हि पुष्कता भवति ॥ त
त्राप्यनयास्यवाजीवोद्धारं श्रीरामस्य निर्हेतुक्याकृपयास्यचितं भवति ॥ किंतु जी
वस्यामुक्तात्कृत्स्नादेन मुहुर्मुहुरितिवाक्यं नैवोक्तं ॥ किंतु पुर्वोहि स्वयत्नाद्दुर्हेतुः त
त्रापिंशका ॥ एकस्य जीवस्योद्धारकारणात् ॥ श्रीरामैवैषम्यमायाति ॥ तथासुगपत्स
र्वस्योद्धारकारणात् तस्य लीलाविभूतिर्नष्टा भवति ॥ अत एव योजीवोपदासमुखंभ
वेत् ॥ मद्दातस्योद्धारकरणं युक्तं दृश्यते ॥ यदि श्रीकृष्णबलभद्रौ चापिजीवोद्धारकौ मत
एकं॰ तयो ॥ तर्हि श्रीरामलक्ष्मणयोरवतारत्वादेतयोर्विरुद्धो न भवति श्रीपरमेश्वरः ॥ तत्रमो ७
त्राश्विनौ ॥ श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ अत्राचार्यरूपत्वाल्लक्ष्मणोपिताद्वः ॥ नामिः स्वकीया

भिः अवरणकीर्त्तनादिभक्तिरूपाभिः घटाकाशमहाकाशयोगच्छद्भिः अपोदकाभिः। विज्ञा
नरूपाभिः॥ भुञ्जंस्वकर्मफलं पवर्जितं भो त्वमाणं जीवे। स्वांशरूपं भवसागरपारं कुरुष्व॥
तत्रायं संग्रहः॥ एकैकस्मिन्नयथा दर्शप्राशादौ मुकुरांतरे॥ सहितो दृश्यते देवैः स्वलोक उ
रांतरैः॥ तस्मात्सु दैवताः सर्वाः प्रत्येकं विश्वयोनयः॥ अन्योन्ययोनमश्चैव मथायात्कमु
नीरितं॥ अत एतासां स्तुतिः सर्वाणामस्तुतिरसंशयं॥ वलवद्वामलिंगात्स्नायतं किंचि देवतात्म
कं॥ रामायणानुसारेणाकुर्वन्नेव दृष्यति॥ विनियोगानुगो यापाये वेदं व्याचष्ट भाष्यकृ
त्॥ तत्वानुगो मुख्यश्च व्याख्या कुर्वीय किंवदहं॥ अत एवोक्तं भारते॥ इतिहासपुराणाभ्यां
वेदं समुपबृंहयेत्॥ बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरेदिति॥ एवमुपबृंहणानुसा
रेण वेदार्थो विचारणीयः॥ तस्माद्धे देवाः कर्मैव प्रशंसन्ति सः कर्मठोऽल्पश्रुतः स्या
त्॥ यश्च केवलमध्यात्मतत्त्वं मन्यते समध्यमः॥ यश्च परमात्मतत्त्वं वेदेषु जानाति॥ सः
श्रीरामोपासकः॥ वेदज्ञानोत्तमः स्यात्॥ तस्माज्जुष्टानां कर्मसु यथाकथंरूपस्तुत्याद

८ नार्थे भाष्यकारमते वेदे श्रीरामकथायाः ॥ अदर्शनेपि निगमनिहितोपबृंहणादी
षु यथा रामकथा विद्यते । तथा वेदेष्वपि द्रष्टव्या निर्विवेकिभिः । एवं रामायणस्य श्रुतिमू
लत्वं सिद्धं ॥ एवं तन्मूलमंत्रेष्वपि रामायणकथांशः प्रत्यक्षं स्यालभ्यते ॥ अथात्मा
शास्त्रपरो त्वक्ष्याल भ्यते ॥ इति भाष्यकारी व्याख्याने नापि । एकैकस्य मंत्रस्य त्रिधा व्या
ख्यानं क्रियते ॥ तत्र कं न श्चित्रमिव राघसीत्यादयः षट् दश्चतुर्दशस्त्वं नित्यादयः सप्तचत्वा
रिंशत् ॥ तांस्ते कीर्तिमित्यादयः ॥ एकविंशतिः पूर्वीमचर्यां तद्दित्यादयो द्वाविंशतिरित्यादयः
श्रीरामकथाः प्रकाशयंति उर्वशीपुरूरवसंवादवत् तथा यमयम्योः संवादरूपा कथा व
त् ॥ तत्र कं नश्चित्रमिव राघसिचिकित्वानिति द्वादशर्चस्य सूक्तं । तत्र विवस्वतः पुत्रस्य वल्मीक
निरोधा ॥ वल्मीको वै वालनसः ॥ विवस्वनाः ब्रह्मा विवस्वत्सार्थितो विश्वरूपत्रये इति भागवते । तत्र व
ल्मीपदेनच वल्मीभिरनुवित्तं । तत्र वल्मीककारिणां जंतुविशेषा उच्यंते ॥ तद्भोमिनिमत्तो ८
मुनिर्वाल्मीकिः ॥ स एवात्रवल्मउच्यते यथा वल्मीकशब्दात्प्रत्ययः ॥ तथा वल्मीश

द्रोपिज्ञातव्यः ॥ वाल्मीकिश्च ब्रह्मपुत्रो रामायणकर्तेति स्कांदे शिवं प्रति शिववाक्यं । वाल्मी
किर्भव ब्रह्मा वाणी वाक तस्य ह्यपि तो ॥ चकार रामचरित्तं पावनं चारित्रव्रत इति श्रीरामाय नमः
कं न श्चित्र मिति ॥ अत्र वसन्तः स्वस्य गृहं कल्पयित्वा तं प्रच्छन्न तत्र तत्स्तोत्र मुखेन परमेश्वरं
स्तौति ॥ भो गुरो ॥ त्वं चिकित्वान् ॥ तत्त्वं पुरुषं जानन् ॥ किं चित्रादि गुणवंतं वावधध्ये ॥ ववर्धयि
तु पराक्रमादिभिः स्तोतुं ॥ नः अस्मान् इष्णपसि ॥ प्रेरयसि ॥ चित्रं रमणीयं ॥ पश्चुग्मानं पश्चुन

कं न श्चित्र मिति षणपसि चिकित्वान् पश्चुग्मानं वाश्चं वावधध्ये कत्र सहात्तु शवसो ग्गु
क्षेतन्तृ इत्रं वत्रतु रमेपिन्वत ॥ १ ॥ निरवधिक वृहत्व युक्तान् ॥ शोष्पिवीर्यादीन् गतान्व
प्रांप्रान्नं ब्रह्मादीन् ॥ मिमीते परिछिन्नं तीति तत् पश्चुग्मानं निरतिशयैश्वर्यप्रयुश्राव
ए वैरधिकं वाश्चवणानीमेव तत्सलं वा ॥ तथा तस्य पुरुषस्य संवेधिनः वलस्य मुष्टो प्रकाशि
तयावतेमति कर्तरैवं शं ॥ किदात्तुहानं त्क तः सः नः किं फलं दास्यतीत्यर्थः एवं कः त्क

६

पुरुषं चिकित्वान् जानन् सन् कं पुरुषं महाश्रेष्ठं चित्रं चित्रादिगुणवंतं वा चित्रं रमणीयं वा आचार्य्यरूपं स्तोतुं नो समान इष प्रयसि प्रेरयसि वा दध्यै पराक्रमादिभिः नोवद्धार्थं कीदृशं पुरुषं प्रथुम्मानं प्रथून् निरवधिकवहत्वयुक्तान् शौर्य्यवीर्यगतान् बलादीन् मिमीते परिछिनत्ति तं प्रथुम्मानं तथा वा अश्ववर्णीयं वा वत्सलं तथा तत्सपुरुषस्य संबंधिनः बलादिप्रकाशतया बुद्धौ वर्तते सति अस्मान् सःक त कतरे वदातृदानंदास्यति इत्येवं पृष्टे सति प्रथमं प्ररोचनार्थं फलं दर्शयति अंतर्यामीश्वरस्त्वं स्तोतुर्वत्सस्य हृदि कृत्रं विवेकं तद्दात् अतद्दात् गडभावः स्तोदसः अतनीत विस्तारयामास ततस्तेनाविद्यागुणभेदिना वत्रतुरं स्वज्ञानहंतारं तं मोहं अपिन्वत् नाशयामास येनानार्य्यनिवृत्तः

स्यः किं च स्तुतिफलं ॥ इति पृष्टे सति ॥ प्रथमं प्ररोचनार्थं फलं दर्शयति ॥ यथा अत्र अश्वमेधपर्व

णि ॥ ततो वत्रशरीरस्थं जघ्नान भरतर्षभ ॥ शतक्रतुरदृश्येन वज्रेणोती हनन् ॥ अकृतमिति काम

वाक्यं ॥ इंद्रवत्रवज्रशब्दैरात्ममोहविवेकाउच्यंते ॥ एतैरेव संकेतैः कात्तीवेदो व्याख्यायते

वमर्थ ॥ तत्र श्ववज्रे श्रोतुर्विवेकं ॥ ततक्षन ॥ तनुकुर्वन् ॥ तेन सत्त्वार्थे भेदिना वत्रतुरं स्वज्ञान

हंतारं ॥ अपिन्वत ॥ अपर्य्यन् ॥ स्तुत्या तुष्टः सन् विवेकं दिशति येनानार्य्यनिवृत्त्यानंदं प्राप्त

वान् ॥ १ ॥ अथास्य छांदस्य व्याख्या ॥ किं न श्चित्रमिति ॥ अत्र वक्तः स्वस्य गुरुं कल्पयित्वा तं प्र[illegible]न् न

नस्तस्योत्तरं समाधौ अक्त्वा परमेश्वरं स्तौति ॥ भोगुरो ॥ त्वं स्तुत्यं वि[illegible]रयामास ॥ ततस्तेनावि

द्यागुणभेदिना वत्रतुरं स्वज्ञानहंतारं तं मोहं ॥ अपिन्वत् नाश्यामास येनानार्य्यनिवृ

त्तस्सन् ॥ आनंदं प्राप्तवान् एवं रीत्या कात्तीवेदो व्याख्यायते ॥ १ ॥ पुरुषं चिकित्वान् जान

न् सन् कं पुरुषं महाश्रेष्ठं चित्रं चित्रादिगुणवंतं वा चित्रं रमणीयं वा आचार्य्यरूपं स्तोतुं नो

स्मान् इषणय सि प्रेरयसि वा दध्यै पराक्रमादिभिः ॥ अस्माकं वद्धार्थं कथं भूतं पुरुषं प्र

श्री
रामा
जी

८

वस्थः आनंदं प्राप्तवान् एवं रीत्या कात्तीवेदो व्याख्यायते १

स्मानंदपथनन्निरवधिकवृहत्वपुरुतान्शौर्यवीर्यादिगुणान्ब्रह्मादीन्मिमीतेपरिछिन्नत्तितंप

युगमानं॥तथावाश्रवणीनीयंवासलेवातथातस्यपुरुषस्यसंबंधिनः॥वलादिप्रकाशत्तयामुछो

वृत्तेसति॥अस्मान्सः कर्तृकत्तरैवदानुदानंदास्यतितथाकर्तरेवशाकारणंप्रकल्याणंदास्यतित

थावकारात्किंफलंदास्यति॥वकारःफलेप्रोक्तः॥एकारःकोशेइत्येवंपछेसतिप्रथमंप्रतोव

नार्थफलंदर्शयति॥अंतर्यामीगुरुदेवस्तोनुर्वैमनस्यहृदिवज्रंविवेकंतं[illegible]त् अतत्कृत॥अ

डभावष्टुंढ्हस॥अतनोत्॥श्रीरामजन्मकालेवावाललीलाकाले॥तद्उत्कर्षवेदेवदति॥

मू० नवोनवोभवतिजायमानोऽन्हांकेतुरुषसामेत्यग्रे॥भागंदेवेभ्योविदधात्यायनप्रचंद्रमा

[illegible]

तथावेदस्तावस्त्राद्यावदंति॥नवोनवोभवतीति॥अयंपरात्परपुरुषःश्रीदशरथाद्धेकोश

ल्यायांजायमानः॥आविर्भूतःसन्प्रचंद्रमाइतिनाम्नारामचंद्रीवत्कृमः॥प्रत्युपशर्गात्वात्

वंद्रादधिकोजातव्यःकस्माघस्मादस्यमंत्रस्यार्थः॥आदिमध्यांतेक्वचिदपि॥अत्रिपुत्रे

चंद्रेन घटेत ॥ पुनः सर्वभावात्कौशल्यामे घटेत तत्र चंद्रमाः कथं प्रोक्तः ॥ विरस्य गृहार्थं दर्शना
१० त् ॥ तथा चंद्रवंतं रामे इति नाम लक्ष्मणनार्थीय ॥ तथा प्रेक्ष्य शरीयत्वाद्य [illegible] दस्य दत्वा चेति ॥ तथा चं रा
द्रस्य नित्यं स्वद्दर्शनार्थं प्रचंद्रमाः प्रोक्तः ॥ तानि कृष्णत्वाद्दर्शयति कथं भूतो रामचंद्रः नित्यं
नवो नवो भवति ॥ सर्वकाले रूपनामगुणप्रतापादिभिः ॥ अधिकोधिको भविष्यति ॥ कदाचि
दपि चंद्रवत्कलाहीनो न भविष्यति ॥ पुनश्चंद्रवद्ग्रावणेन पराजितो न भविष्यति ॥ अयं तु रा
वणं सकुलं निहनिष्यति ॥ तथा स्वगुणाकृतानि नामान्यनेकानि भविष्यंति ॥ पुनश्चासौ रा
वणासंतानामे सर्वेषां शूराणां रूपं रूपं प्रतिरूपो भविष्यति ॥ पुनर्यथा चंद्रो गुरुस्त्रीहरणात्क
लंकं प्राप्नवान् ॥ तथा यं नैव ॥ अयं तु नित्यं निष्कलंकः सन् ॥ स्वभक्तानां नीचानामपि ॥ अनेकानां स ना
कलंकान् वीन्हरिष्यति ॥ तथांत्यापत्कालेपि ॥ अस्मत्कृपैकरावणराज्यं प्रेषकृतस्य एतन्मा छिभीषणाय दास्य
ति ॥ यद्वा ॥ नवो नवो भवतीति ॥ नवरसानां शृंगाराहीनां उकारश्च्युपनवर्ई पनसन नवो भविष्यति १०
तत्र उकारश्चापि रक्षणे ॥ इति कोशप्रमाणं ॥ यद्वा ॥ नवीनवरूत्ति ॥ अस्मिंल्लोके त्रिकालेषु हरे

दशावतारा: श्रेष्ठा: प्रोक्ता: तत्राद्येन वावतारेभ्योपि ॥ उकाराज्जात ह्रास को नवः ॥ अधिको
भविष्यति ॥ यद्वा ॥ नवो नवः ॥ नित्यं नवानि चरित्तानि कृत्वा ॥ अवतारं तेषु पुनर्नवो भविष्यति
युगापत्स्मजो हारं कुर्वंतीति ॥ पुनः कथंभूतो रामचंद्रः ॥ अन्हांकेतुः अत्र चंद्राद्रामस्याधिक्यं द्द
श्यति ॥ चंद्रस्तु रात्रौ लोकेतुः ॥ उत्कृष्टः सन् दिनानां विषये कांतिहीनो भवति ॥ अयं तु दिनाना
मपि केतुर्बहुत्कृष्टो भवति ॥ अत्र दिनानां वाक्यात् मध्यान्हेपि कांतिहीनो न भवति ॥ पुनर्दि
नानां वाक्यात् ॥ कचिद्दिनेपि राजन्तो न भविष्यति ॥ यद्वा ॥ अन्हांकेतु वाक्यात् ॥ चंद्रमा इति
नाम्ना च चंद्रो नेव ॥ अयं तु रामचंद्रो वक्तव्यः ॥ यद्वा ॥ कथंभूतो रामचंद्रः ॥ अन्हांकेतुः सर्वेषां दि
नानां मध्ये ॥ अस्य ऊर्ध्वजो वर्त्तते यस्य शत्रुभिः कदापि दृष्टि न क्रीयते तस्मात् अन्हाकेतुः ॥ यद्वा
अन्हानि कालस्यांगानि भवंति ॥ अतीकालः कथ्यते ॥ तत्राद्यकालांगानां केतुः ॥ तत्र का
लांगानां केतुत्वात् कालस्यापि महत्कोपरि तिष्ठति ॥ यद्वा ॥ दिनवत् प्रकाशमाना देवाः ॥ ते
षामुपरि ॥ अयं तु केतु वर्त्ती ऊर्ध्वस्थाने स्थितो ज्ञातव्यः ॥ अथवा चंद्रो देवानामुपास्य स्व

अयं तु सनातनाकारो सर्ववैकुंठगोपरिसाकेते संस्थितः सन् अनंतकोटिपार्षदानां मध्ये शोभमानो भवति ३

रक्षकत्वेन भवति ॥ अयं तु देवैः प्रार्थितो जातः सन् देवरक्षणार्थमवतरितोस्ति ॥ यद्वा
११ अन्होके तु विशेषणात् ॥ रामचंद्रः ॥ चंद्राद्धिको विलक्षणो ज्ञेयः ॥ तत्रायं विवेकः ॥
चंद्रः प्राकृताकाशे तिष्ठति ॥ पुनस्तारागणमध्ये शोभमानो भवति ॥ तत्रापि स्वेच्छया की
ड ति चंद्रस्तु पराधीनः सन् ॥ सततमाकाशे [illegible]ति ॥ पुनः [illegible] ॥ अत्रिणा हे ब्रह्मांशोऽ म
वतरितः अयं तु साक्षात्परंब्रह्म श्रीदशरथमहाराजगृहे स्वेच्छयानंदतया अनन्यया
शः अवतरितः ॥ इत्याधिक्याद्धिनानोकेतुः प्र चंद्रः प्राकृतः अथ उषसामतितिति ॥ पुनः कीदृ
शो रामचंद्रः ॥ यः उषसां ॥ अस्ते ब्राह्मे मुहूर्ते ॥ एति प्राप्नोति ॥ भक्तानां प्रतापकाले स्म र
णाधिक्यात् ॥ यद्वा ॥ अत्र प्रचंद्रमाः इति विशेषणात् रामचंद्रो हि नाद्यः ॥ इति वेदाद
र्शयति ॥ चंद्रः शायंकाले प्राप्नोति ॥ अयं तु विलक्षणत्वात् प्रभाते प्राप्नोति अथ वा
शायंकालाद्धि रात्रौ वा याति ॥ उषसामन्ते दिनमायाति ॥ तस्मादत्र उषसां स्थाने स्व ११
धर्माः इति ॥ तेषां मनसाभागे संक्षेपोज्ञेयः ॥ तत्र रामचंद्रः प्राप्नोति पुनः कीदृशो राम

चंद्रः ॥ यो भागोयस्तुभागो ग्रहवर्गेन हन्तुं ज्ञात्वा तं हत्वा चरेभ्यो ददाति । एवं भरतश्चंद्रो नै
वास्ति । एवमस्मिन्मंत्रे प्रचंद्रमा इति वाक्यात् रामचंद्रोहि नाम्नः ॥ आमनिति । यो रामचं
द्रो जनानां हृदि आमनत्सन् ॥ तेभ्यो दीर्घमायुस्तिरतिदृदाति । अत्र सर्वान्कामानपूरयि
त्वा पुनर्दीर्घायुः स्वयार्थदस्त्वं ददाति ॥ तत्र मरणं न भवति ॥ अथान्हां केतुपदस्य पुनर्व्याख्या
दिनानां मध्ये केतुवत् ॥ यथा केतुः सर्वेदिक्षु क्रीडति । तथायं यत्र तत्र नाक्रीडां करिष्यति
चंद्रवदेकस्मिन् मार्गे हि न गमीष्यति ॥ तत्रापि दिनानां विषये हि विहरिष्यति ॥ एतेषां विश्रा
मं करिष्यति ॥ चंद्रवत्सततं न भ्रमिष्यति ॥ एवमन्हां केतुः प्रोक्तः ॥ यद्वा । केतुः स्वमीत्रैर्नाना
वायुभिः प्रेरितः क्रीडति ॥ कदाचित् स्थिरो भवति ॥ तथा श्रीरामोपि स्वमीत्राणां भक्ताना
मिच्छया विहरिष्यति कदाचित् स्थिरो भविष्यति ॥ यद्वा ॥ अस्मस्मरणात् यानि दिनानि ज
नानां गच्छंति ॥ तानि सफलानि भवंति ॥ अन्यानि नैवेत्यन्हां केतुः ॥ यद्वा । अस्यपवित्राकी
र्तिं युगे युगे सर्वेषु दिनेषु सज्जनाः ॥ कथयिष्यंति ॥ तानि दिनानि शुभानि भविष्यंतीति त्व
न्हां केतुः ॥ यद्वा ॥ इहलोके तत्स्मरणानि दिनानि भवंति । ब्रह्मलोके तत्स्मरणानि भवं

ति तत्रास्य कीर्तिर्गानं भविष्यति ॥ एवमन्हां केतुवदुत्कृष्टः ॥ यद्वा ॥ सूर्यमंडलेऽस्थिति
१२ त्वादयं अन्हां केतुः ॥ यद्वा ॥ यथा सर्वेषां हेतुभूतेन रविना निर्भवंति ॥ तथानेन सर्पीतयो
12 मिणां हेतुभूतेन जातानि सकाशाद्रूपाणि वेदवाक्यानि संति तेषां भूषणत्वाच्छ्री
रामोऽन्हां केतुः ॥ यद्वा ॥ अयं भगवान् ॥ अकारो कारवर्णानां यो निवेशः ॥ कोऽप्यमा
नानामुपरि ॥ अर्धमात्रारूपेण केतुवत्तिष्ठति ॥ तस्मादन्हां केतुः ॥ यद्वा ॥ वैकुंठादिलो
केषु ण वीकदाचिन्न भवति ॥ तथापि भगवल्लीलार्थं तत्र पार्षदगणाः कालसंख्यां
कुर्वंति ॥ तत्रायं केतुवदुत्कृष्टो भूत्वा विहरति ॥ अतोऽन्हां केतुः इति प्रोक्तः स्यात्
ड यद्वा ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ एवं संयमिनां केतुवदुत्कृष्टत्वादय
मन्हां केतुः ॥ अथ नवो नवो भवतीति पदस्यापि पुनरुक्त्याव्याक्रियते ॥ यद्वा ॥ जातस्य हि
ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥ एवं भूतोऽयं नैव किंतु स्वेच्छया आविर्भूत्वा तिरोभव
ति तस्मान्नवो नवः प्रोक्तः ॥ यद्वा ॥ अनेककल्पे कल्पे जायमानः ॥ तेषु कल्पेषु नवो १२
नवो भवतीति नवो नवः प्रोक्तः ॥ यद्वा ॥ अयमनंतकोटिब्रह्मांडेषु जायमानस्त

त्र नवोनवो भवति ॥ यत्र प्रादुर्भवति तत्र हि नवो दृश्यते ॥ एवं नवो नवः प्रोक्तः ॥ यद्वा ॥ अ
यं नृसिंहवराहादिरूपैः स्वेच्छया नेजायमानोपि काले काले नवो भवतीति नवोन
वः प्रोक्तः ॥ यद्वा ॥ अयं कल्पे कल्पे आविर्भूत्वा तत्र विलक्षणानि विलक्षणानि च
रितानि करोति ॥ तानि पश्यमानानां बुधानां दृष्टिषु नवो नवो भाति ॥ अतो नवोन
वो वप्रोक्तः ॥ अथ उषसामेत्यानमिति पदस्यापि पुनर्व्याख्या ॥ अस्य पदस्य पदच्छे
दात ॥ उषसां च ॥ एति च ॥ अकं च रं च भवति तत्र व्याख्या योगात्मचेद्रः स्वनामनि ॥ आ
दौ रकारो भवति ॥ तं रकारं ॥ उषसां मध्ये ब्राह्ममुहूर्ते जनेहव्यापो मातां अकं आक
र्ण एति प्राप्नोति लोकस्मिन् वा परलोके ॥ तत्र ये जना रामेति वा राम चंद्रेति उच्चरं
ति ते पांक थेन प्राप्नोति ॥ किं तु अवश्यं प्राप्नोति ॥ यद्वा ॥ उषसां बहुवचनं ॥ तस्मात्
यामं तत्र भूते काले ॥ अहोरात्रमध्ये ॥ यत् रूपं स्वनाम शब्दं श्रृणोति तत् हृहि एति स
ति मुखो भवति ॥ यद्वा ॥ उषसामेत्यानमिति पदस्य ॥ उषसां च ॥ आम च ॥ एति च ॥ अकं चरं

व॥ परस्कंदोद्भवेति॥ तत्र॥ इति पदस्य संयोगात्॥ रंशब्दो नाममतिरेकार्थः सः॥ आमशाखा
१२ 13 त॥ एवं स्यात्तथा॥ तत्र कार्याजनानां॥ उप्रसादैकेन प्रभातेन लोकेस्मिन्परलोके वाप्रा
प्नोति॥ यद्वा॥ उपसतामिति॥ नारायणपुर्वं लक्ष्म्या वंतः प्रभाताभवंति॥ तेषामुपसामनेन दे
हांते भक्तानां प्राप्नोति॥ अथ भागं देवेभ्यो विदधातीति पदस्यापि पुनर्व्याख्या यदा य
दा देवानां यज्ञभागाः॥ दैत्यदानवराक्षसैः हृता भवंति तदा तत्तदा हि॥ अमंतानाहूयाणि
ध त्वा तान् खलानहत्वा भागं देवेभ्यः प्राप्तं करोति॥ यद्वा॥ भागं देवेभ्यो विदधाति योरा
मचंद्रः सर्वेश्वरः स्वयं नानायज्ञानकुर्वन्सन्॥ तत्र ब्रह्मा विष्णु महेशादीन्देवानपू
जयित्वा तान्भूरिभागान्करिष्यति स्वावतारे॥ अथ मंत्रस्यास्य समग्रस्य पुनर्व्या
ख्या क्रियते॥ अस्मिन्मंत्रे॥ भवति च॥ एति च विदधाति च॥ तिरते च सर्वाः क्रियाः सं
ति॥ तत्र तासामनुसारतो व्याख्या क्रियते॥ सोयं रामचंद्रः॥ यथाऽस्मिन्कल्पे प्रादुर्बभूव त १२
था सदैव कल्पे कल्पे च जायमानः सन्॥ नवो नवो नित्यं भवति॥ प्रचंद्रमाः॥ उत्कृष्टचंद्र

मा: एमचंद्रः ॥ पुनः ॥ अन्हांकेतुः ॥ तत्रसर्वेषांदिनानांमध्येकेतुवडाक्षोभवति ॥ पष्ठ ॥ अ
न्हांकृत्तूनांपूज्यत्वेकेतुवडत्क्षोभवति ॥ पुनस्तेषुकल्येषु स्वनामजपात् ॥ जापकानामे
ति ॥ प्राप्नोति ॥ पुनस्तत्र ॥ अस्तुएनन्हत्वादेवेभ्यो भागंयज्ञभागंविदधाति ॥ पुनस्तत्रस्वभक्ता
नांहृदये ॥ आयनस्सन ॥ तेभ्योदीर्घमायुस्तिरंते ॥ ददातिएवं सति ॥ अस्यरामचंद्रस्यास्मिन्

सहिधनाविघनावेति सामपञ्चंयोनिमहात्वासमास ॥ ससनीलेभिः प्रस
हानो अस्यभ्रातुर्नन्हुते सपूथस्यमायाः ॥ २ ॥ जन्मनि ॥ एतेषुसर्वकार्येषुकाशं
काकर्तव्या ॥ किंतुस्वमेपिनकर्तव्मेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्याख्येयंवेदमंत्रस्यमैथिलीशरणेनवै
वितत्तानुतयाश्रीमद्रामचंद्रःप्रसीदतु ॥ १ ॥ अथचतुर्भिर्मंत्रैः समवेतएमायरामेसंदेपा
दर्शयति ॥ ततोग्रेपुनर्विस्तराद्दर्शयिष्यति ॥ एतेषांमंत्राणांव्याख्यापृथक्पृथक्नभ
वति ॥ किंतुएतेमंत्राः परस्परसाकांक्षिताएकवाक्यतासूचकाभवंति ॥ तस्मादेतेषांव्याख्या

त्ववोधायसंक्षेपात् ॥ निरूप्यते ॥ सहि धृतेति ॥ सः शब्दः ईश्वरो ॥ अतः सः परमेश्वरः श्रीरा
१४ मो गुरूपदेशप्राप्तेन श्रीवाल्मीकिना निश्चितः ॥ प्रथमं अयोध्यायामाविर्भूत्वा च बाललीलां
14 विवाहलीलां राजकुमारलीलां च कृत्वा तदनंतरं पितुर्वचनात् हि निश्चितेः धृता स्वस्य दी
प्ता स्वशक्त्या ॥ कथंभूतया विधृता विशेषेण प्रकाशमानया ॥ अनुपमया सीतया सह वने ति ग
च्छति कुत्र गच्छति उत्तरप्रकरणे दंडकं गच्छति ॥ एवंविधः कुत्र वनस्य प्रसंगात् ॥ श्रीरामस्य घ

सवाजं यात्राप दुष्प्रहाय च्छ सीतापरीवरं तनिष्पन्न ॥ अनवीपच्छतदुःखवेदांशं
छि अं देवा अभिवर्षमाभ्रत ॥ २ ॥

तस्या महत्पंमश्चित्तं भवति तथा सजलघनवत्परोप
कारित्वं तस्य चितं भवति ॥ सामेति क्रियाविशेषणं ॥ साम ॥ अपगतद्रोहं यथा भवति तथा गच्छति
कोर्थः ॥ अपराधं विना वनवासो व भव ॥ तत्रापि तस्य क्रोधो नैवास्तीति तत्र विदेशे प्रयुयोनि
पथ्यो योनि तां सीतां आहृत्वा ॥ आहृतभावेन ॥ चौर्यकर्मणा ॥ अहरो रावणो आसमाद
आगत्य हृतवानित्यर्थः ॥ महासः श्रीरामः स नीलैभिः समाननीडैः हमानय्यानैः यथा १४

स्वयं वनचारी॥ तथा वनचरो हनुमदादिभिः॥ तथा समानस्थानेन लक्ष्मणेन सह॥ अस्य जा
याहर्तुः॥ कथंभूतस्य सप्तथसमभ्रातुः॥ लोकपालानां मध्ये सप्तमस्थाने स्थितस्य कुबेरस्य भ्रा
तुः॥ यद्वा॥ थकारः शैले प्रोक्तः एवं सप्तयोजनशैलाकारः कुंभकर्णः तस्य सप्तथस्य भ्रातुः एव
णस्य मायायाः॥ नागपाशवेधादिरूपाः प्रसह्य हननः प्रकर्षेण सोढा विनाशको बभूव॥ कस्माद्घाता
त॥ कृते तस्मिन् सत्यरूपे श्रीरामभद्रे सा माया नैवासीत्॥ प्राप्तुं तस्य समर्थो नासीदित्यर्थः॥ स एव वाजं
यातेति॥ ननु तस्य मायायाः कथं विनाशितवान्॥ तत्राह॥ सनिरस्तसमस्तमायो राममंत्रेंद्रः अन
र्वा॥ अश्वरथादिवाहनहीनः॥ वाजं संग्रामं यातां प्राप्तवान् कथं प्राप्तवान्॥ अपदं स्पद्य ५
न॥ निर्दिष्टेन मार्गेण चरन्॥ गतवान् तत्र शत्रून् हत्वा॥ तस्य शत्रुं दुरस्पशत्रुं दशास्यशतक
दहवतः॥ रावणस्य॥ कोऽर्थः रावणो दशग्रीवः॥ तस्य यथा एकमस्तके॥ श्रवणनेत्रनासि
कामुखानि दश सन्ति तथैव दशमस्तकेषु गणनीयाः॥ पुनस्तेषु सर्वेषु मस्तकेषु॥ द
शमुखैः॥ भोजनं जलादिपानेन दशनाडिकाभिः पतनमलमूत्रमधोयाति गुदायां लिं
गच नाभौ च॥ तदा नाभिसमेताः॥ अधोद्वारा अपि त्रिंशत्संख्या भवंति॥ रावणस्तु रोगाव ५

णाः यथा शतद्वाराः शतछिद्राः शतदोषाः वर्त्तंते यस्मिन् सः शतद्वारः तस्मा रावणस्य वेदोधनं
१५ तद्भ्रात्रे विभीषणाय समनिष्यत् कोर्थः ॥ तं हत्वा च विभजिष्यत् दत्तवान् कथंभूतः सराम
25 स्वः सातात्वगीदीनां भोगेच्छां विजयिता ॥ पुनः सः श्रीरामः परिष्वक्त ॥ स्वजनैः परिवृतोनि
वृत्त ॥ निवृत्त ॥ उपविष्टवान् ॥ सः रामः कीदृशः ॥ शिष्यैर्देवान् ॥ कामं किंकरान् रावणादीन्
घ्नन् सन् ॥ वर्षैः सहस्रैरेण भ्रमन्ते ॥ अभिभावितवान् तत्रायं भावः ॥ समुद्रे सेतुं कृत्वा ॥ स सै
न्यः सानुजो लंकां गत्वा दशरथ तरिं हत्वा च परिजनैर्वृतः शत्रुधनानि तद्भ्रात्रे दत्तवानित्य
र्थः ३ अथ रावणस्य सत्त दोषाः कथ्यंते ॥ कारागृहे शक्ररोधनं १ मुनिगणभक्षणं २
कुबेरयानादि हरणं ३ ॥ श्रीरामपूर्वपितामहः ॥ अनरण्यपतिस्तिरस्कारः ॥ ४ ॥ कैला
शोत्पाटनं ५ कुबेरपुत्रवधूगमनं ६ सीताहरणं ७ ॥ तत्रापि चौर्यकर्म ८ विभीषणाप
राधः ९ पुलस्त्यकुलाचारभ्रष्टकारणं १० हनुमद्वाक्यनिरादरः ११ अंगदवाक्यनिराद
रः १२ कपिलदेवतिरस्कारः १३ वामनरूपतिरस्कारः १४ नानाकुलस्त्रीणां हरणं १५ १५
माल्यवत्प्रहस्तादीनां स्वबंधुनां वाक्यविरोधः १६ सूर्यतिरस्कारः १७ चंद्रतिरस्कारः १८ ॥

धर्मराजतिरस्कारः ॥ १९ ॥ कालतिरस्कारः ॥ २० ॥ भगिनीपतिहननं ॥ २१ ॥ स्वकन्याहिंसनं ॥ २२ ॥ स्व
रात्रहरणकालेन जातिनिरसनं ॥ २३ ॥ अंगदागे रामदोषकथनं ॥ २४ ॥ सीतामोहायराममूर्त्ते
मिथ्यामारणदर्शनं ॥ २५ ॥ वरार्थ्यं स्वशिरोहिंसनं २६ स्वमस्तके अग्निहोत्रकरणं ॥ २७ ॥ अवै
स्वमार्गे वैदव्याख्याकरणं ॥ २८ ॥ वेदव्याख्यायां श्रीरामतत्त्वलोपनं ॥ २९ ॥ वेदेषु मघ
मोसमन्तरणसिद्धिकरणं ॥ ३० ॥ विप्रभोपिकलासनं ॥ ३१ ॥ चौर्यकर्मप्रवर्तनं ३२ पर
स्त्रीरमनहरणप्रवर्तनं ॥ ३३ ॥ कुवेरहतभट्टरणं ३३ स्वमुखैः स्वगुणवर्णनं ॥ ३४ ॥ शिवबाहुना
पमानं ॥ ३५ ॥ रामेतिनामनोच्चारणं ॥ ३६ ॥ अधर्मपुष्टकरणं ३७ स्वगीत श्रीवराहमूर्त्तेर्हर
णं ॥ ३८ ॥ असंख्यानां कुलवतीस्त्रीणामालिंगनं ३९ ॥ द्विजकुलेजन्म प्राप्यवेदानपठि
त्वानिषिद्धाचरणग्रहणं ॥ ४० ॥ मिथ्याभाषणं ॥ ४१ ॥ घ्नतेकर्मप्रवर्त्तनं ॥ ४२ ॥ निर्लज्जत्वं ४३
परोपहासकरणं ॥ ४४ ॥ स्वविवाहादचलनं ४५ पंडितमानीत्वं ॥ ४६ ॥ बहुभाषणं ॥ ४७ ॥ क
ठिनां गालिगिनमत्कुमारीस्त्रीणां प्राणाहरणं ॥ ४८ ॥ दशमस्तकं लब्ध्वापि सीतायद्योरन
मनं ॥ ४९ ॥ विंशतिश्रवणैः देवर्षीणां दोषश्रवणं ॥ ५० ॥ विंशतिनेत्रैः परस्त्रीणां हृत्पावे

लोकनं ॥५१॥ दशनानामाभिर्मेघाधीनामवनमहणं ॥५२॥ विंशतिभुजैः परस्त्रीणामालिं
१९ गनं ॥५३॥ दशास्यैरभक्ष्यभक्षणं ॥५४॥ दशजिह्वाभिः ॥ अभक्ष्यमांसादीनां रसास्वादनं
16 ५५ ॥ दशश्रवाभिः सतां निर्भर्त्सनं ॥५६॥ रामगुणकथयन्तो मारीचस्यावमानं ॥५७॥ रा
मगुणकथयतः शुकस्यावमानं ॥५८॥ तदुक्तसारणस्यावमानं ॥५९॥ तदुक्तमंदोदरी
लिर्भ तिरस्कारः ॥६०॥ तदुक्तकालनेमितिरस्कारः ॥६१॥ वृ[illegible]हात्मतस्या[illegible]वा

सप्तहोवनीर्गौश्चर्वी जुहोति प्रधान्याहसस्त्रीः ॥ अपादेयमत्र पुष्पासोरथात्रो
एपश्वासहरते घृतं वा: ॥४॥

कपकथनं ॥६३॥ राक्षसीगणैः सीतातिरस्कारः ॥६४॥
सीतायामेणमनिंदनं ६५ मासांतेसीतायाः मारणप्रणं ॥६६॥ जगन्मातुः एतेऽनुचि
तभाषणं ॥६७॥ इत्यादीनि दुरितानि ज्ञातव्यानि ॥ टीका ॥ अपद्रुव्यहायनित्येतद्विवृणो
ति ॥ सप्तह्वइति ॥ सप्तमचंद्रः यत्रस्थाने घृतं क्षरणस्वभावं दुर्गमं वा ॥ वारिसमुद्रजलं ॥ त १९
त्यतिद्रोणपाश्वासः ॥ द्रोणपाश्वाः द्रोणपोनावहवाश्वाः साधनानि येषां भवंति ॥ तथाभू

ताजनाईरतेगछंति॥तत्रांतंमहाशीवंदृष्ट्वा अपारः पादवंतोपिजनाः॥तरणसाधनंविना
पारंहीनाऽवभवंति तथा॥अरथाः रथवंतोपि॥अरथाऽवभवंति॥तथापिरामः पारंत्वारी ६
सानुजोगतवान्॥तथापुज्यासः॥तस्यरामस्यपुज्याः सरखायोवानराश्चापिगतवंतः कुत्रग
तवंतः॥पद्यः द्वितियार्थेप्रथमा॥महतीः॥अवनीः सहीकोर्थः पश्चात्पर्थेदानहोमादीन् प्र राक्षसाः
कुर्वंति॥तान्विस्तीर्णभूप्रदेशान्॥तैः सहश्रीरामः अर्वा अधिगच्छन्॥जलेपिसेतुंक

सहद्रुमिरशाखवारकं त्वाहित्वीगयमारे अवध आगात् वल्लस्यमन्येमिथुना
विवेद्वीअन्नममभीत्यारोद्वयनमुपापन॥५॥

त्वांमूलंसंपाद्यसर्वेगतवंतः स्पर्थः॥पा स्थ
तुप्रधान्यासहसेन्यामयापासगोगुमूमिस॥आजुहोतीत्यर्थः॥४॥ततः किंकृतवानित्या
हसहद्रुमिरितिसः श्रीरामः॥असत्तवारे॥असत्ताहिने अनुचिं॥अघसच्छायारमास तकाले
पहदुमि॥पत्रस्थानेघ्र तंहारंएतस्वभावंद्गुरीमं वाः वारिसमुद्रजलंपजलंप्रति॥द्रो
णपश्चाशः॥द्रोणपोनावतावअव्वाः सांधनानिभवंतियथातथाभूतजानाहरते॥गछे

१७ ति ॥ अन्येजनाः तरणसाधनं विना पादवंतोपि ॥ अपादः पादहीना इव भवंति गंतुं समर्था न हूव
भवंति तथा ॥ अरथाः रथवंतोपि ॥ अरथा इव भवंति तथा प्लिसः श्रीरामः सानुजः तत्र
17 सेतुं कृत्वा स्थलसंपाद्य ॥ अर्वा अधिगच्छत ॥ पारं गतवान् ॥ तथा युज्यासः मित्रकार्येषु युज्यं
ते ते युज्याः ॥ तस्य सखायो वानरगणा स्थापितसंगेन गतवंतः कुत्र गतवंत ॥ प्रथः द्वितीया
र्थे प्रथमा ॥ महतीः अवनीः विस्तीर्णभूप्रदेशान् प्रतिगतवंतः ॥ कथंभूता ॥ अवनीः
महीः रक्षसां जपहोमादिहिंसंवंधिनीः ॥ या महीगोषु प्रधान्यास ॥ संग्रामयोग्यास ॥ आ
जुहोति ॥ रक्षगणाः जपहोमादि कुर्वंति ॥ ४ ॥ त्वको लेखनं गत्वा पुनः तं कालं हित्वी इति हि त
त्वा रात्रौ वृद्धावस्थायां वनवास उचितः तस्माद् समल कालः कथितः ॥ एवं शुभे काले
प्राप्तविजय ॥ कृष्णानन्ते न भामभा न यां देव्यामीतयासह ॥ तथा रुद्रेभिः सहाय भूतैः
हनुमदादिभिः सह गार्य स्वस्थानमयोध्याम् ॥ आगात ॥ आगतवान् ॥ अथ रुद्रशब्दस्य
व्याख्या ॥ हनुशब्देषु रकारो रामचंद्रो विद्यते येषां ते रुद्राः हनुमदाद्याः येषां प्राणेषु राम १७
भक्तित्वात् ॥ राम इति नाम विद्यते ॥ तथा रामकार्येषु रामवाक्ये या राम नाम युक्ता वाणी व

भव॥ तथा लंकायां जयत्यतिबलो रामः॥ एवं कथनाद्रामनामयुक्ता वाणी बभूव तत्र कौशल्या
रामः प्रचंद्र इति कोशः॥ यद्वा॥ हद् इति शत्रुप[illegible]पक्ष्याद्विति हद्रोह हनूमान्॥ तदस्योहद्रावान
गः॥ यद्वा॥ हद्रावतारोह हनूमान् कथ्यते॥ यद्वा सीतान्वेषणे लंकायां कदाचिन्मानुरलाभा
द्रामविरहाच्चरीदनात् हद्रोह हनुमान्॥ यद्वा॥ हन शब्दप्रबद्धो धीरातिदृढाति स्वजनेभ्यः स
हद्रोह हनुमान्॥ एवं भगवान् इद्रः स हरामः स्वगृहे आगतवान्॥ कथंभूतो रामः आरौ॥ अव
धः रावणहतायाः सीतायाः देवानां संनिधौ शोधनात्॥ दूरेगता दोषाय स्य सः॥ दूरनिरस्त
दोषः॥ एवमेतद्रामायणं समभविष्यं वत्स वाल्मीकेः शिष्यास्मि पुनो ह्यो कुशलवौ विव
६ चीतस्मादधीत्य लोके विशेषेणाविद्यावंतौ॥ स्यहं मन्ये जानामि॥ एवं मंत्र दृष्ट्वा हनि
तत्र भविष्यं रामायणमाह॥ अन्नमिति॥ यथान्नं भूगर्भादुत्पन्नं भवति सर्वजनानां जी
वनरूपं॥ तथैव सर्वजीवानां श्रेयस्करी सीता॥ उत्पन्ना बभूव॥ एवमत्रान्नशब्दात्सीता
रूपं बोध्यं॥ यद्वा॥ कोशप्रमाणात्॥ अंशशब्दात्स्वर्ब्रह्मतत्त्वे वनशब्दात् नेतायस्य तत्सी

१८ 18 ताद्धृतं ॥ अन्नसंज्ञकं मुग्धापत् तेनेनोपावलाः ॥ अभीत्य अभ्येत्य हृतवान् ॥ कथं भूतमन्नं
अरोदयत् ॥ हरणकाले चतथा एवरलस्पर्शापवादात् एमेरागस्यकात्तस्मिन् काले च सी
तारोदनं कृतवतीति ॥ अन्नस्य विशेषणं अरोदयदिति ॥ ५ ॥ एवं वेदस्यापि वृंहणं वाल्मी
किकृतरामायणं ॥ तस्मात्तस्योत्पत्तिं प्रवृत्तिं चोक्त्वा पुनस्तस्योत्पत्तिं माहात्म्यसहितां दर्शयति

पितुर्मातुस्तथा मे समस्वं न चाशोचं ततः सदहंतो अव्रतानन्दं द्रष्टुकामयधमेति माय
यात्वच मसि निर्विंमम मनो दिवसर्पि ॥ ६ ॥

पितुर्मातुरिति येमहात्मनः समस्वरन् ॥ तस्य कश्च अस्व
रन् ॥ शब्दोच्चारणं कृतवंतः भगवत्संबंधिकाव्यं रचयंति यद्वा एकान्ते कोशन्त ॥ सकारः ईश्व
रेत स्मात्तं परमेश्वरं श्रीरामं महीत्वात् संबंधिशब्दोच्चारणं कृतवंतः ॥ काव्यं रचयंति ॥ तथाहीना
न श्रावयंति ॥ तेते कांजनानां पितुः मातुः महत्वात् ॥ अधि अधिकं आशु कामं रूपतमाभवंति १८
पुनस्ते कीदृशाः ॥ अत्र वाल्मीकिं लक्ष्यं कृत्वा वदति ॥ बहुवचनं पूज्यत्वात् ॥ मुखाद्वाविंशादृता

पुत्रया अनुष्टुभा श्लोवं तः श्लोकं कुर्वतः श्लोकेन द्वात्रिंशदक्षरयुक्तं वाक्यमुच्चार्येत इत्यर्थः पुनः
कीदृशाः अव्रतान् हिंस्रान् ॥ वधिकान् सदहंतः तेनैव श्लोकानि नाम स्त्रीकुर्वतः पुनस्तेष्वक
तेनैव संसारेण एकाकेन मायया मल्लाविधया सहितं असिक्लिष्टं कल्मषरंजितमोमयीत्वं वलिंगा
शरीरं ॥ अपथमंति हरी कुर्वंति श्रीतरणां कीदृशीं त्वचं ॥ द्वंद्वद्विष्टां ईश्वरांशत्वात् बुध्यादीनामी
श्वरत्वात् द्वंद्वः आत्मा तस्य देहवर्ती ॥ नानायोनियातनेन दुःखप्रदत्वात् पुनः कीदृशीं त्वचं
मलान्मानादध्यायेसमस्तं कल्लोकयंत्रासोरभसस्यमंतवः ॥ अपानहाशोवधिरा
३ अहासतन्कृतस्यपंथानतरंतिं कृकत ॥ ७ ॥ भूमनः भूलोकात् दिवः द्युलोकाच्चपरि
च्युतामित्यर्थः कोभाव ॥ मुक्ता नामपि शरीरं लोकत्रयेन तीष्ठतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ यत्र मा एण माश्रि
त्य समस्त्वरन् यथा च रू चा श्लोकमपकुर्वन् ॥ यथा च रू चः संस्वरणे हेतुत्वं तदेते तत्त्रयं दर्शी
यति ॥ मलान्मानादिति ॥ मलं पुरातनं मानं प्रमाणं वा वेदं श्रुत्वा दृष्ट्वा च ॥ कोर्थः जगतां कर्ता भ
र्ता संहर्ता च परमेश्वरः स्यात् ॥ एवं प्रत्नात् पुरातनात् मानात् ॥ परमेश्वरं श्रीरामं मुख्यं कृत्वा ये

१९ महांतः समस्वरान् ॥ काव्यं कृतवंतः ॥ वाकुर्वंति वा करिष्यंति ते ऽस्मिन्संसारे ॥ अधि अधिकं
आप्नुवंतमाः संति ॥ कथंभूतास्ते श्लोकपंत्रामः ॥ श्लोकोयं अवत् काव्यकरणेन स्फुरितं भ
वति येषां हृदये ते श्लोकपंत्राः ॥ तेषां हृदये भगवत्कीर्ति प्रकटं भवतीत्यर्थः ॥ ये च रजस
सत्त्वरूपस्य भगवतः ॥ पंथा पंथानं मार्गं ॥ अप अहासत ॥ हरे त्यक्तवंतः ॥ तथाभमसस
मंतवः ॥ मायावेगस्य वशवर्त्तिनः कामक्रोधादिवशाः संतः ॥ तमुत्तमं काव्यं न पश्यंति न

सह स्वधा रेवितस्ते पवित्र आवाचं पुनंति कवयो मनीषिणः ॥ रुद्रासस्एषामिषि
रासो अद्रुह स्पशः स्वंच स्सुदृशो नचक्षसः ॥ ८ ॥

एवंतिच ॥ अन्यानि प्राकृतानि शास्त्रा
णि एवंति वा स्वयंति ॥ ति अनतासः अन सात्त्वनानि च हीना ॥ तत्रापि निकृष्टा ज्ञेयाः
कस्मा यस्मात् ते दुष्कृतः पापफलान्नरकात् न तरंतीति ॥ अथ श्लोकपंत्रास्तु निषद
संभावः कथ्यते अत्र वाल्मीकेः प्रसंगात् ॥ मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः १९
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् इति स्मृतिसंचितं भवति ॥ एवं तृचः सकाशात्
व

कृष्य श्लोकः कृतः ॥ तत्र स्वच्छंदो विहतो न भवति ॥ यतः गायत्री चयं किश्च ॥ ते हे चतुर्विंशति वर्णा
न च चत्वारिंशद्वर्णा न च समीलघ्यो ॥ अनुष्टुभो ह्यानयो ॥ अत्र श्लोके संस्वरं राम धुरस्वरे णगा
नं रामायणस्य श्लोकं श्लोके प्रतिनारदोपदेशतः ॥ राममामेति ध्वनितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तैः श्लोकैः
किं कृतं तत्राह ॥ सहस्रधारइति ॥ आसमंतात् छिततेव्याप्ते एकादशकोशात् ॥ रे रामचंद्र सहस्र
धा वितते नाम रूपगुणादिभिर्व्यापके महापवित्रे ॥ आनंदप्रवाहे सोमरूपे मनीषिणः कव

ऋतस्य गोपा न दभाय सुक्रतुस्त्री ष पवित्रा हृद्यंतरादधे विद्वांश्च विश्वा भुव
नाभिपश्यत्यवाजुष्टान् विध्यति कर्ते अव्रतान् ॥ ८ ॥ यः आवाचं पुनंति काव्यरचन

या गुणगणगानेन ॥ वाल्मीकिप्रभृतयः ॥ एकांकवीनां मध्ये हृद्रासः वहत्वं एजायो ह
द्रोहनूमान् ॥ दूषिरणेः दूषि द्रुतगति ॥ चतुर्हः अद्रोहीणः स्वशः चरः सीतान्वेषणा
त्तरोऽभूदित्यर्थः ॥ स च त्वं च शोभनगमनः सुदृशः ॥ सम्यक्परिलकः ॥ न च लसः नरे सी
ताहूपं च षष्ठ परपत्नीति ॥ सीतां दृष्ट्रैत्यर्थः स हद्रोपि वनवद्रामायणमकरोत् ॥ तत्र

एमदासमधिकं तस्मादुत्कृष्टः प्रोक्तः। तद्दुष्टोपि रामस्तोत्रेणावाचं च द्रास्येन देहं पुनीया
२० दिति भावः॥ ८॥ परमेश्वरे वाचं पुनात्यस्य किं फलं तत्राह स्तुतस्येति एवं यः भगवद्गुणगा
20 नेन वाचं पुनाति॥ स स्तु तस्य गोधा आत्मतत्त्वस्य स्त्लकः विद्यामाहात्म्यादन्यैः दंभनाय
अभिभवितुं न शक्यते निर्भयो भवति उभयं॥ आप्तो भवतीत्यर्थः यतः सुकृतः शोभन
ध्यानपरः स एवं भूतः त्रीणि त्रीणि पवित्राणि॥ अत्र हृदि आदधे आहितवान्॥ तान्या
ह विद्वानिति स विद्वानात्मज्ञो भवति च॥ विश्वानि अभिपश्यति॥ इदं सर्वं परमात्मभावेन ६
पश्यन् सन् सर्वज्ञो भवति च॥ अजुष्टान् भक्तैः राक्षसैरन्यैश्चासेवितान् बीभत्सत्वात् जु
ष्टान् सक्तान् क्रूरतो दीनान्॥ अव अवति पुनः पुनारक्षति॥ तथा अव्रतान् कर्मब्रह्म
भयभ्रष्टान्॥ कर्तृन्॥ तान् एव मेषाविमरणप्रापणेन उद्धरतीति॥ एवं कर्तृ विद्याति॥ पृथा वालि
नं श्रीरामो हतवान् तत्थैव॥ तस्य ज्ञानं द्याशीर्ष्य चलो कोपकारार्थं वं डैतद्दत्यर्थः॥ तत्र स
ता नि त्रीणि अन्यत्राप्युक्तानि॥ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते नद्यास दृशो ध २०
मेश्च तथा शत्रूणां मारणमपि परमो धर्मः प्रोक्तः॥ ९॥ अथ रामकथापरं जनं स्तवनत्वं

रानि ऋतस्यपरमात्मनः प्रापकोयंतंतुः सत्रं श्रीरा ५८१

॥ निर्हृति॥ ऋतस्यतंतुर्मेवाचः प्रवर्त्तनरूपः॥ कवीनांजिह्वाया अग्रेस्थितः॥ अनंतविस्तारितः श्री
रामकथारूपो ज्ञातव्यः केस्तितयः॥ वरुणस्यवरणीयस्य विस्मोमीयमायामोदार्थिभिर्जनैः ततं
तुंधीराः चित्तध्यानवंतः एवशमनतंतः वासम्यक् अवाप्नुवंतः कालेन नतुचैकदेशेन आस
त अवाप्नुवन्॥ अत्रारामकथायां॥ यः॥ अप्रभुः स्वजिह्वायाधारयितुं मशक्तः सः कर्तेसास्ति

ऋतस्यतंतुर्विततः पवित्र आजिह्वाया अग्रेवरुणस्यमायया। धीराश्चित्तत्समिन
क्षंत आशतात्राकर्तमवपदात्यप्रभुः॥१०॥ तांस्तुते कीर्तिंमघवन्महित्वायत्त्वाभीतेरो
दसी॥ आकयेतां प्रावोदेवान् आतिरोदासमोजः प्रजायैत्वस्यै यदशिक्षइंद्र॥११

वानीचैर्यमद्र
नैः पद्यते

स्यातं॥ अस्मिपत्रवतानत्वेनरक्तं॥ अवपदाति नीचैः पद्यते॥ यद्वा ऋतस्यतंतुरिति ऋतस्य
परमात्मनः प्रापकोयंतंतुः श्रीरामवाचः प्रवर्त्तनरूपः श्रीरामकथारूपः॥ यः कवीनांजिह्वाया
अग्रेस्थितः सः तैः कविभिः ततः ऋतस्यवरुणस्य वरणीयस्य श्रीरामस्य माययापामोदार्थिभिः
आसमंतात्मननमावितततः॥ विस्तारितो ज्ञातव्यः उरणीनाभिस्तंतुवत्॥ कथंभूतः पवित्रः तंधीराः

२१ विवेकिना चित्तः चिंतयंतः संतः तत् तद्गुणोक्तत्वं आसत॥ अवां भुवन् । अन्येव स्मनदं
तः कात्स्न्येन नवलोकमाणाः संतः ना भुवन् अत्र अस्मा रामकथायां यः । अग्रभुः स्वजिह्वा
२१ नित्तां धारयितु अशक्तः तथाश्रोतुमपि अशक्तः पुनरुमां निंद्यन् सन् प्राकृतकथायां
आशक्तो भवति सः आकर्णं आसमंतात् कर्णं नयन्मिन्नत्तं असिपत्रावनं नरकंशास
तिस्थानं । अवपद्यति अवगाहते ॥ १० ॥ तामेव रामकथां प्रस्तौति तां सत्तद्रूपादिना अ
त्रैदमाम्नायते तां स्तुतं यति हेमघवन् धनवन् लक्ष्मीपते श्रीरामत्वां प्रसिद्धं तेतवस
कीर्तिमहित्वामात्म्ये नव्र वीमीति शेषः । तामेवाहयदिति । यत् यदा त्वा त्वां भीते राद
प्राभ्वं त्रैतिरोदसी द्यावापृथिवी स्पे छिविधे यजेत्रा होति । त्वा कृायेतां । आहुत्तवतो
तदा त्वं देवानप्राह । अहं भत्ता वा विर्भविष्यामि तत्तत्त्वमाविर्भूत्वा नानालीलां कृत्वा
च मकर्षेणापालितवानसि दाशं चरावणादिरूपे । पूर्वं जयविजयादिसंज्ञं स्वपार्षदं ओ
जसा पराक्रमेण आ अतिरः तिरस्कृतवानसि वधप्रायशेन । तथा त्वं स्मे प्रजामेमहास २२
जो भूत्वा हे इंद्र परमेश्वर यत् यदा अभिद्रुवराणि अमां अपिशाद्दितवानसि तां ते स

कीर्त्तिमित्यन्वयः॥ अत्रोद्देस्सु हे जतं देवविनयत्वं हास्त्यपरगात्वं प्रजाशितृत्वं त्वं मुख्यं श्रीरामाद
न्यत्र भगवदवतारांतरे नास्तिप्राविषेकानंगीकारात्॥ इंद्रे वा सकलापराभवदर्शनात्मुख्यत्वं
मघवत्त्वं श्रुतिप्रसिद्धं द्रव्याद्यर्थभागित्वं चायाति॥ अथवा हे मघवन् धनवन् चतुर्वर्गप्र
द अतो नान्यपरोयं मंत्रः॥ किंतु तांसतन्तेकीर्त्तिमित्यारभ्य चैकविंशति मंत्रभागः॥ उपक्रमपराम
र्षोपसंहारेषु राममर्लिगानि दृश्यंते॥ तत्रोपक्रमो व्याख्यातः॥ उपसंहारो पि वह्ह्डुकथो महाक

आसमुद्रात्पातु स प्रभ्वः देवत्वं यद्गोविंद्याहीर्षियाख्ये रघुरूपेनः पतयद्धो अच्छा
पुवाककविदीहयज्ञोमुगाच्छन॥१२॥ मीश्रीरामः स्वां प्रजां संतानरूपां च महित्वा अलौ
किकस्वभावेन प्रकृतिपारेषु दिव्यस्थानेषु आरधादिति॥१॥ अत्र मंत्र द्दृष्टाव हडु कथ्यच्च
पिः प्रार्थयति॥ आसमुद्रात्॥ पतन्हे त्वं शरीरं त्र समपरमे श्वरस्य आगातु॥ ऊर्ध्वं या श्रेष्ठत्वेना
भिष्ठदं भवेत्॥ तत्तत्स्मिन् आसमुद्रात् समाप्त्वः आपजाया मिमिसर्यतिमीम श्रीरामः स्वयं
संतानरूपेण॥ आयातुमर्यवंशे शरीरे धारयतु॥ सत्रापि रघुरूपेनः रघुवंशे आयातु रूपेनः इ

२२

श्वरः पत्नी श्येनपत्नीवत् परलोकात् अधोगच्छन् ॥ अधः अन्नमयं पिंडमभिमुखः सनप
तयन् पतनम् सन् अवततितः सन् स च प्रवानित्यकिशोरः ॥ कश्चित् सर्वज्ञः सन् ॥ अच्छा ॥ अप
यः वास्वच्छरूपः सन् गोभूप्रदेशे गच्छन् संचरन् सन् ॥ दीव्यते दीप्यते कोर्थः रघुवं
शश्रीदशरथगृहे जन्मग्रहीत्वा ॥ अस्मान् अवति इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथ स ... श्वानां व्याख्या परमे
श्वरस्य स्वसंकल्पः ॥ १ वेदमर्यादेच्छा ॥ २ स्वभक्तरक्षणं च ॥ ३ देवकार्यार्थं च ॥ ४ ॥ लोकोद्धा

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृतः ॥ ओषधीषु चित्रः शिशुः परितमांस्य
क्तून मातृभ्यो अधिकनिक्रदद्गाः ॥ १३ ॥

रार्थं च ॥ ५ ॥ मातुः पितुः तपश्च ६ लीलाविभू
त्यां नरलोके विहारमनोरथश्च ॥ ७ ॥ इति सप्तप्राप्ताः तत्राष्टमः अवतारतोपि १२ एवं प्रार्थित
सर्वेश्वरस्य वह्निरेव शरीरं भगवानाह स जात इति हे अग्ने ॥ त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योरेव
मध्ये न तु मातापित्रोः शरीरे शुक्रशोणितरूपे गर्भे जातोसि भवतः ॥ ओषधीषु आनेयं च
हल्पाद्यपूर्वं निभृतः ॥ मंत्रविद्भिः धृतः चारुः सुंदरतरः ॥ नीलगौरवर्णैर्युक्तः चित्रः अनेका २२

रा

अधर्ममयः ॥ शिशुः मातृभ्यः कौशल्यादिभ्यः । तच्च बहुमानत्वाच्चतुर्मूर्त्तिशिशुः सचितः श्रीरा
मलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपः ॥ परितः सर्वदिक्षु तमांसि स्वकान्त्या । अज्ञानविनाशयन् सन् । एवं
द्यावापृथिव्योर्मध्ये इति वचनात् परात्परः पुरुषः अत्रावतीर्णः इति सचितो भवति । तथा
चित्रत्वात् । मनुष्याकृतिः परमेश्वरो जात इति सचितो भवति । कनिक्रदत् । आक्रन्दयन् अ

विष्णुरित्थापरममस्य विद्वाञ्जातो बृहन्नभिपाति तृतीयं । आसा यदस्य पयो
अक्रत स्वं सचेतसो अभ्यर्चन्त्यत्र ॥१४॥

धिगाः ॥ अधिगतवानसि । एवं कर्मसंस्कृ
तचरुप्राशनमात्रात् । गर्भधारणे सति । श्रीरामादीनां जन्मालौकिकमिति दर्शितं । एवम
पर्मन्त्रेऽपि । आदिमध्यान्तप्रकरणात् ॥ श्रीरामं विना । अन्यस्मिन् भगवदवतारे न घटेत १३
इत्था ॥ एवं विस्तव्यापनशीलः ॥ अस्य विश्वस्य परमं उत्कृष्टं चिकित्सितं रक्षोवधादिकं ॥ वि
द्वान् ॥ जानन् सन् जातः ॥ आविर्भूतो जलचन्द्रवत् ॥ स च सात्त्विकगुणाभिमानी विष्णुर्नैव ॥ किं
तु बृहन् ॥ ब्रह्मैव त्रिगुणातीतः ॥ अनन्तकल्याणगुणार्णवो ज्ञेयः ॥ तत्र नराणां देहो भोक्ति

२३ कोभवति॥ सुरासुराणांच मोक्षरक्षाद्विरहितो मायको भवति ताभ्यां रहितंत्वतीममिति॥ तत्रीयं
देहंनिर्मायकं सन्निदानंदमयं एष अभियाति धत्ते एवंभगवानिमंलोकं आसाद्य प्राप्नवा
न् यस्यपयः॥ क्षीराब्धितुल्येनिर्मलेवपुः सचेत्तसो धीमंतः शंभुसनत्कुमारादयो भक्ताः स्वस्व
कीयं॥ उपास्ते॥ अक्षत कृतवंतः तस्मात्त्वं॥ अस्मिंल्लोके चान्येपि बुधाः एतद्रूपमभ्यर्चंति त
पु त्प्रतिमादि॥ १४॥ अथतंस्तुवंता ह अतइति॥ अत उक्तहेतोः॥ उनिश्चितंत्वात्वां भगवंतं पित.

अतउत्वापितभ्रतोजनित्रीरनाद्यधंपीचरंत्यनेनः॥ ताईप्रत्येषि पुनरन्यरूपा
असित्वंविदत्समानुषीसहोता॥ १५॥ भ्रतोन्न पृच्छाजनित्रीः मातरः अनाद्यधं विरा
जोपिवर्द्धंनं त्वां अन्नैः दीराद्यैः परिचर्यति पृच्छातिताः मातरः त्वंपुनरन्यरूपः ताः पूर्वमाधारपि
त्रीः पश्चादाराध्यरूपाः प्रत्येषि आराधकोसि॥ यतः त्वंमानुषीसहविदत्प्रजासहोतासि॥ यत्स्वा
दिधर्मसंप्रदायप्रवर्त्तकोसि अतोमातरः देवताबन्मानयसीत्यर्थः॥ एवं बहुमातरः सत्वत्तुल्यः
समदर्शीनान्योभूत्॥ तथा ता आपित्वत्प्रभावात्॥ कोप्यात्र त्वयि भावं विदध्युः॥ यदिंदुः १२

संगात्कैकेयीकदाचिद्दृष्टेंगतासापि पुनर्भर्त्तेनत्यक्तात्वपि विशेषंभावंचक्रे अयंपूर्वोक्त
मंत्रः त्रिकालकथासूचकोस्ति ॥१५॥ अथतासामपिमुख्यानांसंख्यामाह तिस्रइतितिस्रः कौ
शल्यासुमित्राकैकेयीसंज्ञाः मातॄः त्रीन्पितॄन् दशरथंजनकपितारं विश्वामित्रंविद्याप्रदातारं
वशिष्ठमुपनेतारंचबिभ्रत् ॥ अपालयत् त्रिमातृकत्वादनेकत्वादनेकदेहोपि एकएव उर्ध्वे
विज्ञानधर्मेष्वपिनिमानः ॥ एवंतस्थौ ॥ अतएवइमंएनंमात्रादयः नावग्लापयंतिहर्षंदत्त्वेनकुर्व
ंति त्रयोमातॄःत्रीन्पितॄन्बिभ्रदेकउर्ध्वस्तस्थौनेममवग्लापयंति मंत्रयंतेदिवोअ
मुष्यपृष्ठेविश्वविदंवाचमविश्वमिन्वां ॥१६॥ ति देहप्रहारइतितत्कृतेनदुःखंनभवति
तत्रहेतुमाह ॥ मंत्रयंतइति ॥ दिवःपृष्ठेमेरुमूर्ध्नि ॥ अमुष्यरामस्यप्रतिपादिकांवाचं ॥ उपनिषदं
ब्रह्मादयोमंत्रयंते विचारयंतीति ॥ तांविश्वविदं ॥ अविश्वामिन्वां विश्वस्माद्व्यावृत्तां ॥ एकविज्ञा
नप्रदायाः ॥ नेतिनेतिमन्त्रीमंत्रप्रपंचनिषेधिकायाः ब्रह्मादिभिरन्वेष्यमाणायावाचोविषयमितिं
मात्रादिजोरदेहोनिवध्नातीत्यर्थः ॥ अत्रापीश्वरस्यत्रिसत्तमातृकत्वंदाशरथ्योहि दृष्टं ॥१६॥ वहुमातृक

२५ स्याकांक्षितं रूपभेदं तामस्तृतीयेन मंत्रेणाह । चत्वारीति नाम नामानि । आदाभ्यानि अनभि
भाषितानि ॥ नामोपलक्षितानि रूपाणि । विभक्तिलोप आर्षः चत्वारि राम लक्ष्मण भरत शत्रु
घ्नाख्यानि । असुर्याणि उत्कृष्टसाहित्तानि महिषस्य महतस्तव संति । हे अंग तानि विश्वानि
सर्वाणि । त्वमेव वित्से लभसे येभिः येः रूपेः भो मघवन् लक्ष्मीपते । कर्माणि इंद्रजिद्रावणा
वधादीनि त्वं चकर्थ एवं लक्ष्मणादिरूपत्वेनो नातिरिच्यंते बीजांकुरद्रुमादिवेत्यर्थः एवंभा

चत्वारि ते असुर्याणि नामादाभ्यानि महिषस्य संति । त्वमंग तानि विश्वानि वित्से
येभिः कर्माणि मघवन् चकर्थ ॥ १७ ॥ वः यथा कौशल्याकैकेयीभ्यां अर्धमर्धं चरुं प्राप्य
तेन सुमित्रा द्वौ पुत्रौ लेभे । तेष्वेकमेकं भरतमन्वेति । कारणांशप्रतिबिंबो लक्ष्मणः कारणा
रूपं राममन्वेति ॥ १७ अत्र मुख्यं पितरं मुख्यां मातरं चाह । अमंदान्तोमानिति सर्वेणा सूक्तेन त
त्रापि प्रकृतोपयोगि मंत्रचतुष्टयं व्याक्रियते । भाव्यपुत्रेणाश्वनयायरथनाम्ना रथार्द्धदशप्रदा २५
नात् दशरथत्वं गतेन राज्ञा तोषितः कक्षीवान्वक्ता अमंदानिति कक्षीवान् दानस्तुतिः अत्रभाव

यव्यरोमशयोर्ईपत्योः संवादः॥ इति अनुक्रमणिकायां भावयव्य इति च तुरादराणां भावगतें त
त्रमध्यमवर्णलोपेन भावयव्य एव भाव्यः॥ तस्य भावव्यस्यार्थे॥ अमंदान् मानुषत्वेपि जीवभा
वाप्राप्तित्वात्॥ अमंदान्॥ अप्राकृतान् स्तोमान् ब्रह्मादिभिः स्तुत्यान्॥ वंशवर्धनान् एवान् मनी
षया संकल्पेनैव प्रभरे संचिनोमि॥ यद्वा॥ कक्षीवद्गुरुप्रदानात्॥ भविष्यत्सु त्रैब्रह्मरूपैः सहस्रतोह

अमंदात्स्तोमानप्रभरेमनीषासिंधावधिक्षियतोभाव्यस्य॥ योमेसहस्रममिमीत
सवानतूर्तोराजाश्रवइच्छमानः॥१८॥ इभावित्तुयोग्यादशाएतस्यभाव्यस्येति॥ ता
न्कीदृशान्॥ सिंधोः समुद्रादपि अधि अधिकं क्षियत ऐश्वर्ययुक्तान् सिंधोस्तटे कृत्वा उपरि निवस
तः सो भाव्यः मे मह्यं गवां सहस्रं अमिमीत यः कीदृशः सवान्॥ दानें सवान्॥ संव्याप्तवान्॥ अत्र वर्ण
द्वयलोपः॥ आर्षः॥ अतूर्तः अहिंसितः॥ श्रवः कीर्त्तिमिच्छमानः॥ राजा दशरथः॥१८॥ उपमेत्तिक्षी
वान्॥ ऋष्यशृंगः वदति स्वनयेन राज्ञा दत्ताः रथावाः कृष्णकाश्चजाः॥ दशरथा सोवधूमंतः प्रत्येकं स
कटीयुक्ताः दशरथाः मामुपास्थुः॥ मम समीपे स्थितवंतः॥ तथा षष्ठि सहस्रं गवां गोयूथ आगात् मां

२५ 25

प्रतिसश्र अहं कक्षीवान॥ अन्हां कात्तनां॥ अभिपित्वे सर्वतः पालपितारि॥ सत्पात्रे ईश्वरे सनत्
धतानि विभंजनोस्मीति शेषः॥ अत्रायं मंत्रोपि प्रसंगात् उपन्यस्तः॥१९॥ अत्र श्रीरामस्य परमैश्व
र्यस्य भद्रिष्मत्पितृत्वात् श्रीदशरथमहाराजस्य सार्वभौमत्वं दर्शयन् सनरथमहत्वमाह च
त्वारिंशदिति श्रीदशरथस्य रथवाहकानामश्वानां सहस्रं दशसत्तानि रथे संयोजितानि भवं

उपमाश्यावास्वनयेन दत्तावधमंतोदशरथासो अस्थुः॥ षष्ठिसहस्रमनुगव्यमा
गात् सनत्कक्षीवां अभिपित्वे अन्हां॥१८॥ चत्वारिंशत् दशरथस्य शोणाः सह
स्रस्याग्रे श्रेणिं नयंति मदच्युतः कृशनावतो अत्यान् कक्षीवंत उदमृक्षंत पज्राः॥२०॥

एवं सहस्रे॥ अश्वाः रथे योजितं॥ तस्य सहस्रस्य पृथक् पृथक् पंचविंशति पंचविंशति संख्या
तः चत्वारिंशत् पंक्तयो भवंति॥ तासु पंक्तिषु एकैकां पंक्तिं प्रति एकैकोश्वः शोणः रक्तः अग्रे
योजितो भवति एवं च चत्वारिंशत् शोणाश्वाः॥ योजिताः संतः पूर्वयोजितस्य सहस्रस्य पंक्तिं नयं
ति अतिवेगत्वात्॥ ते एते पूर्वेभ्यो महासमर्था जातवा॥ तान् शोणाश्वान् मदच्युतः मदयुक्ता २५

ग्रा

न अस्मात् अतिक्रम्य गंतुं महीन् क्षमानावत इति कथनेन नियंत्रणां कर्त्तारः । नियंतारो नराः एकैकं
शरणं प्रति । एकैको नरः एवं चत्वारिंशन्नराः कक्षीवंतः तोत्रवंतः । अश्वानां गुणोः संतुष्टाः संतः तेषु
आरोहणं कृत्वा उद्गम्य ततः स्कंधदेशे मार्जितवंतः । प्रमार्जनं मथ्नाप्रशानित्यर्थः । कथंभूताः कक्षीवंतो नराः
पत्राः पं मेवजीयंति इति पत्रा पारश्चारणास्विनाः । इति रथोत्कृष्ठता दर्शिता अस्मिन्नंते दशर
थरथस्येति पढ़े मध्यमपद लोपी समासः । अथ दशरथस्य नाम्नो व्युत्पत्तिः दशसत्ता व्यवयुक्तो रथो यस्य

उपोपमे परामृश मामे दृश्यनास्ति मन्यथा । सर्वोहमस्मि रोमश गांधारी राणमिवाविका २१

स्तीति दशरथः । तथा दश दिक्षु गच्छतिरथो यस्य स दशरथः । तथा दशाहि हृदं रामं पुत्रं रक्षति
वात्सल्यभावेन स दशरथः । थकारो रक्षतो कोशानं । यद्वा वसिष्ठ सुमंत्र कौशल्या सुमित्रा कैकेयी
राम लक्ष्मण भरत शत्रुघ्नानां इहे हे सुख देहे च । एवं दशार्थे सुस्थितो भवत्यंतरात्मा यस्य स दशरथः
२१ अत्र कौशल्या नाम्नां तरे रामो मशाप्रोक्ता । यद्वा लोमशमुनि प्रसादात् ज्ञाता कन्या रोमशा कौश
ल्या । सा गर्भे संक्रांमती चेक दा पतिं प्राह इयं भगवत्सुत्र प्राप्ति योग्या । अस्तिवाना स्तीति शंकां मां प्रति

६ त्वंमाकुरु ॥ पंचकुशलाएवकौशल्याएकगुणापुक्ता ॥ इतिशंकामपिमाकुरु किंतु अ
२९ हंदेवज्ञैः प्रोक्तासर्वास्मिकोर्थः ॥ सर्वाणिशुभलक्षणानिविद्यंते यस्यांसासर्वा ॥ एवंभूता
२६ याः ॥ मेममउपसमीपे ॥ आगत्य ॥ यत्रउपोपेति उपशब्दस्यद्वित्वंपादपूरणार्थं ॥ एवं
त्वंममसमीपे आगत्य ॥ मदीयपूर्वलक्षणानीपरामृश विचारय ॥ पंमहामुनिप्रोक्ते नपुत्र
णीयाख्यावाक्यनयोग्यास्तीति ॥ ममममामुद्रप्रोक्तानिशुभलक्षणानि खंदर्शनाणि ॥ खंडि
तानिमामन्यथा ॥ तथाममव्रतानिखंडितानिमामन्यथापुनर्नामांतरेण ॥ अहंरो
मशास्मि कथंरोमशा ॥ तत्रदृष्टांतः गांधारीणामिवाविका ॥ यथागांधारदेशीयानां
श्रेष्ठाविकानांमध्ये ॥ काचिदतिश्रेष्ठा ॥ आविकाभवति ॥ तथाहंसर्वासांस्त्रीणांमध्येज्ञा
तव्या अथरोमशपदस्यव्याख्या ॥ गांधारीणामाविकानां ॥ रोमाणिसर्वाणिसदृशानि
चिक्कणानिच भवंति ॥ तथाममापिरोमाणि ॥ एवंभूजानिज्ञातव्यानिपुनः शाकारःशम्य
नेप्रोक्तः तस्मात्रोमाणि शापितानि यस्याः सारोमशा उर्ध्वकेशीनेवेतिभावः ॥ अत्र ॥ एक
ष्या देशिदृष्टांतत्वात् ॥ आविकानांदोषानतर्नां[illegible] ॥ तथालोमशप्रशादृजातास्त्रद्धा यद्वास २९

र्वः सर्वरूपः परमात्मा पुत्रो भविष्यतीति यस्याः सा हे दैवज्ञैः प्रोक्ता सर्वास्मि । यद्वा ॥ रामस्तु स
र्वेषु शकारान् । श्रेयो विधत्ते यस्याः सा रामश्रीः श्रीराममातस्त्वा हे देवदत्तीति ॥ २१ ॥ अत्र वि
श्वामित्रप्रसंगमाह महानिति महान् ऋषिर्विश्वामित्रः यः पुरा अर्णवं समुद्रं सिंधुं सिं
दमाने ॥ अलभ्यात् स्तंभितवान् कीदृशः न चलाः न नचक्षे अनुकंपयाय शपतीति न चलाः
स एवंभूतः ॥ देवजातः ॥ देवः ॥ आदिदेवो जातो यस्मात् स देवजो दशरथः तस्मात् देवजातः ल

महान् ऋषिर्देवजा देवजूतोऽलभ्नात् सिंधुमर्णवं न चलाः ॥ विश्वामित्रो
परं वहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिंद्रः ॥ २२ ॥

ध्वा सुदासं राघवो न हद्धान
य इत्याभागानि स्त्कुंति ॥ ति यज्ञभोक्तारो देवाः सुष्ठु शोभनो दासो यस्य सः सुदासः श्रीरामः ॥ त
था शोभनो दासो लक्ष्मणो यस्य सः ॥ सुदासो रामस्तं सुदासं रामं स्वयज्ञं त्रातुं यत् ॥ अवहत्
यज्ञवाटं प्रति प्रापितवान् ॥ कथंभूतः ऋषिः एवं निश्चितं ॥ जूतः देवेन जूतः प्रेरितः ॥ ऋषे
स्तेन कर्मणा इंद्रः कुशिकैः कुशिकसंतत्या अप्रियायत् ॥ अविघ्नेन यज्ञे हविर्भिः भोक्तुमाप्नु षि

२७ ति हर्षं प्राप्नवान् ॥२२॥ एतौ वेदसिद्धांतहृपितौ श्रीरामलक्ष्मणौ ॥ यद्वा एतौ सनातनपु
27 रुषौ मायया स्ववशात्तया वा स्वेच्छया वा बाललीलया वा स्वदृप्यया शिशू श्रीदशरथराजकुमारौ
भूत्वा पूर्वं स्ववाटे हे नाना क्रीडां कृत्वा पुनः पितुराज्ञया कौशिकसंगेन ॥ अध्वरं प्रवलत्खलो
पद्रवसंयुक्तं ॥ परियातः रक्षणाय प्राप्तौ ॥ कथंभूतौ एतौ पूर्वापरं चरतः पूर्वापरमेव तरितौ ए
मः एवं जातः लक्ष्मणः पश्चाज्जातः यद्वा ॥ मुनिराजसंगे रामः अग्रे चरति लक्ष्मणः पश्चाच्चर

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीलंतौ परियातो अध्वरं विश्वान्यन्यो भुवनाभि
चष्ट ऋतूंरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥२३॥

तीति यद्वा रामोऽग्रतः कर्म पूर्वमाचरति ॥ तदनुक
र्लं लक्ष्मणः पश्चादाचरति पुनः कथंभूतौ क्रीलंतौ डलयोः सावर्ण्यात् क्रीडंतौ यथा योध्या
यां क्रीडां चक्रतुः तथैव भर्मं हित्वा रात्त्रमारतोपि क्रीडंतौ ॥ यद्वा स्वभक्तानां हृदयेषु क्रीडंतौ
यद्वा रमधातुत्वात् रामः क्रीडति तदनुयायी लक्ष्मणोपि क्रीडतीति रामनामार्थं सर्वपन्नवेदे २७
वदंति यद्वा वात्सल्यभावेष्टितं कौशिकं ज्ञात्वा तन्मुखोल्लासाय बाललीलया क्रीडंतौ त

यो ऽन्यः रामः विश्वा भुवनानि । अभिचष्टे स्वतेजसा प्रकाशयति ॥ यद्वा । ब्रह्मलोकपर्यंतानि सर्वा ॥
णि भुवनानि । तत्राणि दृष्ट्वा अभितः पश्यति ॥ यद्वा । सर्वसाक्षीति स्वभावेन सर्वं लोकानभिपश्यति ॥
यद्वा । सर्वलोकेषु केके जनाः मद्भक्ताः संति केके अभक्ता इति निश्चयार्थं । अभिपश्यति पुनरन्योऽल
क्ष्मणः ॥ कृतं न विदधत् विदधाति अयं शेषरूपः कालाभिमानी देवेशत्वात् कृतं न विदधाति प्र
वर्त्तयति लोकानां विहारसिद्ध्यर्थं ॥ यद्वा कालेकाले लीलानुसारं भगवतोः कार्यार्थं कृतं तत्पश्यति का

त्यं परादेहि सामर्स्ये ब्रह्मभ्यो विभजवसु । कल्पे बाधद्वतीत्याजायाविशतेपतिं । २४ ॥

स च पुनः पुनः कल्पे कल्पे श्रीरामस्यानुजायते ॥ एवं मंत्रव्याख्या समाप्ता । तत्र रामश्चान्यं लक्ष्मण
श्चान्यः इति वचनाद्द्वौ दर्शयति । रामोन्यः श्यामसुंदरः लक्ष्मणोन्यो गौरांगसुंदरः तथा रामः कौश
ल्यात्मजः । लक्ष्मणोन्यः सुमित्रात्मजः ॥ यद्वा ॥ रामोन्यः परमेश्वरः लक्ष्मणस्तत्पार्षदः तस्य ना
मार्थः लक्ष्मशब्दः प्रधाने प्रोक्तः णः शब्दो निपुणो च । एवं प्रधानानां रामसेवकानां निपुणाः स ल
दा क्ष्मणः ॥ तथा रामः स्वतंत्रः लक्ष्मणस्तदधीनः ॥ यद्वा । उत्तमः पुरुषश्चान्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्या

२८ ह्रि वाक्यैः रामः पुरुषोत्तमः लक्ष्मणः कूटस्थः शुद्धात्मा ॥ यद्वा नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतना
नामिति रामः परमचेतनः लक्ष्मणश्चेतनः इति सञ्चयन ॥ अन्यश्चान्यश्च वेदो वदतीत्यर्थः ॥ २३ ॥
28 अथ ताटकावने सीतां भार्यां प्राप्तुं तथा विजयलक्ष्मीं प्राप्तुं च गच्छतः श्रीरामस्य सन्मुखे गर्जे
ती सती ताटका ॥ आयाति पराजयरूपा हारिद्ररूपा वा ॥ अलक्ष्मीः या पूर्वं हंतव्या शत्रुरो ववा
व्यापारादिना ॥ तां दृष्ट्वा कौशिकः श्रीराममाह पराहेहीति ॥ इदं ताटकारूपं सामल्यं अमांगल्यं प

उपप्रेत कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्रमुंचत सुदासः ॥ राजा वृत्रं जंघनत्प्रा[illegible]गुदग
थायजाते आ पृथिव्याः ॥ २५ ॥

पराहेहि दारयस्व उपजनानां रक्षणार्थं ततो ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणे-
भ्यो वसु विभज धनं देहि स्वकार्यसिद्ध्यर्थं यतः एषा कृत्वारादानशीपद्धती याद्रवती ॥ इतरद्रुवज्राये
वसहचारिणीं भर्त्तारं पतिं राजानं वा गृहपतिं विशते तद्धितानाशाय ॥ यद्वा ॥ यद्गतीलं वपाद्रवतीतात्ल
वत्साशेयस्याः सा ताटकेत्यर्थः ॥ इत्येवमुक्तमात्रेण श्रीरामेण ताटका निहता विवाहात्पूर्वं ॥ ततो २८
ब्राह्मणेभ्यो दानानि दत्तानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं ताटकां हत्वा यज्ञवाटमागत्याह लक्ष्मणः भो कुशिकाः

विश्वामित्रीयाः उपप्रेत समीपं प्रकर्षेण यात। चेतयध्वं सावधाना भवत एषे कर्मरक्षाय हे सदा
सः शोभनो दासः शत्रुगणान् हंतुं समर्थः अहं यस्य सः सदासः श्रीरामः राजा सर्वलोकस्य राजा
स एव सर्वान् देवान् मुनीन् वा रंजयतीति राजा अत्र विघ्नकरा। असुरगणान् जघ्नत निर्हंति अतः
अश्वं यज्ञसाधनविशेषं प्रमुंचत प्रचारयत प्रागृह्क अथ सर्वे ह्रिल अनंतरं आसमंतात् पृथि
व्याः परेस्थाने यज्ञवाटे अयजाते उपसंपद्यांकरोति यजध्वमित्याज्ञापयतीत्यर्थः अत्रवत्रण

विश्वामित्रा आरासत ब्रह्मेंद्राय वज्रिणे करदिनः सुराधसः। २६ ॥ द्वि. तो मारी वसवा
कृतातवे॥ २५॥ एवं श्रुत्वा तेयज्ञारंभं कृतवंतः तदा आगतान् एतान् शत्रुगणान् श्रीरामः सानुज
स्तु हतवान्। ततस्ते ऋषिगणाः प्रीताः संतः सर्वे स्वकार्यं साधयामासुः। विश्वामित्रा इति बहुत्वं पू
ज्यत्वात् विश्वामित्रा ऋषयः ब्रह्मेति महती विद्या बलां चातिबलां इंद्राय सर्वलोकैकेंद्राय श्रीरा
माय। आरासत दत्तवंतः कथंभूताय। वज्रिणे महामारिभृष्टगुणधारिणे यद्वा पादतले वज्रचिन्ह
धारिणे शक्राहृत्पु[illegible] कीदृशं ब्रह्म नः अस्मान् सुराधसः शोभनसिद्धियुक्तान् करतको॥

२९ त्विति वेदवाक्यं ॥ रावमत्रं इंद्र शब्दात् शक्रो नैव किंतु शक्राय विद्याप्रदानं विश्वामित्रात्
कुत्रापि न घटेत स च त्रिशंकुकार्येपि न कौशिकस्य विरोधी मंतव्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥ एते ऋषयः पुराणे
29 त्वरामस्य कार्य ग्रहाद्धिपि वाक्यात् निरस्तं श्रुत्वा च अघबलारावणवधात् श्रीरामं परमेश्वरं मत्वा
च स्वाश्रमे तस्याविषेके विधानतः कृत्वा इंद्रेतिनाम दत्तवंतः पुनस्ते रामाय सर्वे ऋषयवज्रतुल्य
वाणाय बलातिबलाख्यौ विद्यां कौशिको दत्तवान् तदा प्रभृति रामस्य इंद्रेति नाम अभूत् इति प्रसिद्धं एवम्

बलं धेहि तनूषु नो बलमिंद्रा पनलुत्सु नः बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ २ ॥

वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ६ ॥ बलामिति अथ बलामंत्रः श्रीरामवाक्यं ॥ अत्र त्वं बलदा असीति वाक्यात् संबोधनेस्या
त्वं हे बले नोस्माभिः स्थितिकाले इंद्रे यत् बलं त्वयि तिष्ठति ॥ तद्बलं स्वभक्तियुक्तानां सर्वेषां त्रिपाला क
सुवायतेभ्यस्त्वं ददासि ॥ सा इदानीं नोस्माकं कृतावताराणां रामलक्ष्मणानां तनूषु शरीरेषु बलं वि
धेहि अत्र देहि क्रियार्थे विधेहि मंतव्या कीदृशी बले यत् इंद्राय इंद्रादिदेवगणाय शत्रुगणेभ्यः धे २९
म नलुत्सु लुंठनं भवतु किंतु सर्वदा भवतु ॥ एवं हंतो तोकाय ब्रह्मचर्यव्रतरताय बालकाय तनयाय पु

त्वं पाप्याविद्ध्वा जीवसे इत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ कौशिक वाक्यं हे वल्ले नोस्माकं तेन ऋक्षत्वं हि वलहासि अत
स्तद्वलं कदाचिन्न लप्स्यसे लब्धं न भवतु पुनः इन्द्राणी नोस्माकं वाक्यात् इन्द्राय सर्वलोकेन्द्राय श्रीरा
माय तोकाय दशरथराजकुमाराय ॥ तेन पापमम पुत्रहत्यापापशिष्याय वले देहि पुनर्नः आशिषा वीरा
त्वं सदैव जीवसे ॥ २७ ॥ अथातिवलामंत्रमाह विश्वामित्रः श्रीरामाय अतिवलां च विद्यां दत्वा पु
नरब्रवीत् भो इन्द्र श्रीराम भो मघवन् महाधनवन् भो शूर ॥ अनया विद्यया ऊतिभिः विभूतिभिः व

इन्द्रो तिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य यावच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व यो नो द्वेष्ट्यधरः सस्पदी
ष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २८ ॥

हुलाभिः यावत्व ब्रह्मादिषु श्रेष्ठाभिः वांछितेनोस्मान् प्रति यो
द्वेष्टि ॥ यं प्रति च वयं द्विष्मसः यदि ह्य पत्याय कर्म प्रियो भवेत् ॥ तं उ निश्चितं प्राणो जहातु त्यजतु ए
वं वलायाः स्वरूपं शरीर सामर्थ्येन ह्य सिद्धिः इं अतिवलायाश्च मनसैव सर्वसिद्धिः इं ॥ २९ ॥ एवं श्री
रामः कौशिकात् ॥ विद्यां च सत्कारं च प्राप्य तद्वाक्यात् पुनः सानुजः तेन सह सीतास्वयंवरदर्शनार्थी
मार्गे गच्छन् गौतमाश्रमे शिलां दृष्ट्वा मुनिं पृष्टवान् मुनेर्वाक्यादहल्योद्धारं पादांबुजरजसा कृ

३० तवान् तदाश्चर्यमित्तादियंकयासु चिन्ताभवति। सापरमहंसदीपादमपविद्धा आविर्भूत्वा तं पर
मेश्वरं ज्ञात्वा स्तुतिं चकार तदा तत्र त्रिकालज्ञो गौतमः। आगत्य दृष्ट्वा यमयात्मका। अद्य पुनर्जन्म
प्राप्य मामिच्छति वा ते च्छति तथा श्रीरामहृदयं मांसं सिंहासन ति। एवं विचार्य भार्यां प्राप्तिमि सं २
च्छुः श्रीरामविश्वामित्रयोर्वाक्यं श्रुतवान् इमां भद्रां त्वं गृहाणेति तदा रामं परमेश्वरं ज्ञात्वा स्तु
तिं करोति अहं मीढुषे भार्याप्रदानेन मनोरथवर्षिणो। देवाय दिव्यति क्रीडति राजकुमारली

तु अरं दासो न मीढुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः। अचेतयदचितो देवो अर्यो
गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥२८॥

लयाल्लोकेस्मिन् तस्मै नकारः इवार्थे दासवत् अ
रंकरणि अलंकरवाणि दिव्यगंधपुष्पादिभिः अत्रायं भावः। अस्य दासस्यतादृक्शोभा तथा
पि दासवत् एजमानि भूर्णये वहूप्रदात्रे अयं त्रियरूपोपि अनागाः। निर्दोषः मुनिपत्नी
पादस्पर्शं कृत्वापि निर्दोषः परमेश्वरत्वात्। अस्याः पापहरणाच्च कौशिकवाक्याच्चेति कथंभू
तोयं। आर्यः सर्वपूज्यः देवः द्योतमानः अचितः कमलाक्षः चेतनारहितां पाषाणभूतां ३०

जायां ॥ अचेतयत् चेतनावंतीं ज्ञातवान् ॥ अतो माहृशः ॥ अस्मदादीनां त्वत्तः कोर्थः प्राणवत्त्वेन
धावंतं जातं जायादेहं ॥ रायेकमे समुद्धये ॥ जानाति ॥ अनुसरतीति तत्रापि अहं कवितरः कौतद्
द्रीषु श्रेयान्न भवं ॥ कविजन एको भावः ॥ अहल्या धर्मसहचारिणी शुभवासना गौतमो धर्मः
दुद्रो धर्माभासः पाखंडः तेनाभिभूता सती श्रीराम मया दस्पर्शनात् ॥ पुनर्धर्मसहचर्यं लेभे इति
जानामि ॥ अथवा कवितरपदे ध्वनि ॥ मया ॥ अपाः सत्संगात् त्वद्दर्शनाच्च त्वत्तत्वं ज्ञातमि
ति. तत्रापि विश्वापः ॥ कौशिकस्त्वां वात्सल्यभावेन भजति ॥ केचिच्च मैत्रीभावेन भजंति अ
हं त्वयि दास्यमिच्छुः ॥ तस्माद्धन्योस्मि ॥ पद् ॥ मद्धंय ब्रह्मणा दत्ता हल्या त्वच्छाभूत् तसापन मे
पाशापिता न च्छा भूत् ॥ साचाद्य त्वया कृता जीविता प्रहृष्टा सती पुनर्नेच्छा त्वच्छानमविच्छत्ती
ति जानन् कवितरोस्मि ॥ पद्दा ॥ अहं पुराण्यशास्त्रवचनेन कविसंजुको भूत्वा इदानींतव
तत्त्वस्य कविश्रेष्ठो स्मीति भावः ॥ २८ ॥ अथ स्वयंवरं जिगमिषो रामस्य गनैः स्वर्गादिवर ध्वेदिक्या
न्यायुधानि ॥ आनयित्वा सारथी वदति बलवित्त्रायपूर्ति हे इंद्र श्रीराम त्वं बलविषये परिह
णीयोसि ॥ शिवचापतो लनैनैव जनकेनेति शेषः सत्वं कथं भूतो सिस्यविरोतिप्ररः पद्दा

३१ सर्वी हित्वात् स्थविरः ॥ पुनः प्रवीरः प्रकर्षेणावीरः पुनः सहस्वान् मनःप्राप्तो भृशक्तिमान् ॥ पुन
र्वाजी ॥ वाजो वेगस्तद्वान् ॥ पुनः सहमानः शत्रुबलसोढा ॥ तेषांमर्दयिता पुनः ॥ अभिवीरः अभि
तो वीराश्चत्वारो यस्य सः ॥ भ्रातृभिः परिवृतः ॥ अत्रमेत्र रामाय शत्रुघ्नेन सह भरतोपि मिथिला
यां प्राप्तः सूचितो भवति ॥ पुनः ॥ अभिसत्वा सर्वतः सत्ववानसि ॥ पुनः सहोजाः संकल्पमात्रेण
जातः ॥ एवंभूतः जैत्रंजयप्रदं रथं प्रत्यातिष्ठ ॥ कस्मात् यतस्त्वं गोवित् ॥ गां पृथिवीं स्वकीयां वेत्सि

स्य बलविज्ञायः विरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमान उग्रः ॥ अभिवीरो अभिसत्वा स
होजा जैत्रमिंद्र रथमातिष्ठ गोवित् ॥ ३० ॥

पालनीयत्वेन जानासि ॥ अतो रथमातिष्ठ अत्रा
यंभावः श्रीरामो विश्वामित्रेण कृतः इंद्रत्वंगतः पुनः रक्षोगणान्हतवान् तस्माद्देवेंद्रेण
पि सत्कारार्हः ॥ यद्वा ॥ स्वमहान् मुनिवरमानार्थं पदातिः आगतः तस्मात् सानुजस्यास्य देवदत्त
रथस्यापि योग्यतास्मात् ॥ बहुभूपेषु नानावाहनैः प्राप्तेष्वपि ॥ तत्रापि रामस्तत्र रथेन हि स्थित्वा ॥ चा ३१
युधानि तानि नद्धानि ॥ मिथिलायां स्वस्य कुमारत्वं दर्शनार्थैः ॥ तान्यायुधानि अत्रे रावणास्सं

ग्ता मे धारयिष्यति ॥ यद्वा ॥ सीता स्वयंवरे ॥ आगच्छमाणान् रावणादीन् दृष्ट्वा शंकरस्य धानि प्रेषि
तानि तथापि ॥ रामः स्वनिर्भयत्वं दर्शयन् नधार ॥ ३० ॥ अत्रायुधधारणार्थे पुनराह ॥ चमूषदिति
अयं श्रीरामः इदृशः सन् आयुधानि विभर्त्त धारयतु कीदृशः चमूः शत्रुसेनाः सादयतीति चमूष
त् ॥ पुनः श्येनः जीवेशयोः पक्षिरूपो मध्ये बलवान् पती ईश्वरः पुनः शकुनः शकारः शयने कुशब्दः
कुत्सिते ॥ तस्मात् शयनं कुत्सितं नास्ति यस्य सः शकुनः राजरूपत्वात् ॥ तथा सर्वेश्वरत्वात् सर्वे गुहा

[श्ये] चमूष[च्छ्ये]नः शकुनो विभृत्वा गोविंदुर्द्रप्स आयुधानि विभर्त्त ॥ अपामूर्मिं सचमानः
समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति ॥ ३१ ॥

शयः इति पुनर्विभृत्वा विश्वस्य धारकः पोषकश्च पु
नर्गोविंदः उकारांतत्वमार्षः गां पृथिवीं विंदति प्राप्नोति भ्रातॄणां मध्ये राज्याधिकारित्वात् ॥ सः पुन
द्रप्सः क्षीरादिषु मंडवत् ब्रह्मांडे सारभूतः पुनः अपामूर्मिं ॥ ऊर्मिं मतेः समुद्रं सचमानः गंभीरताः राव
णावधार्थं गामीष्यतीत्यर्थः ॥ पुनर्जीवनत्वप्रादितः परं तुरीयं धाम ॥ पुनर्महिषः महित्वे पूज्यत्वे षका म
रात् श्रेष्ठः पुनः कथंभूतः विशेषात् उत्कृष्टा वक्तिः वेदलक्षणा वाणी यस्य सः विवक्ति ॥ ३१ ॥ यद्दर्थे

रात्रोवल्लपरित्राजनकेन क्रियते ॥ तस्याः सीतायाः उत्पत्तिमाह पितामहेति ॥ अत्र पितारावणः
३२ दुहितेन घटेत ॥ किंतु अत्र कस्मादागतोयं शब्दः प्रजापतिष्वघटेतः पुनः रावणांशजा कन्या सापि कुल
च्छेदिकाकुलक्षणा सीता जगन्माता भवितुं नार्हेति ॥ अथ मंत्रव्याख्या पितामह जगत्पिता श्रीनारा
यणः ॥ यत् यदा मधुकैटभौ महादैत्यौ हत्वा पुनस्तयोर्मेदसा चित्तां मेदिनीं कृतवान् ॥ पुनस्तस्याम्
लेहं दर्शयन् सन् ॥ तथा स्वपत्नीत्वं दर्शयन् सन् ॥ स्वरेतः स्वस्वदस्यांशं स्वां दुहितारं संकल्प्य ॥ अधि
पितामहः स्वां दुहितरमभिध्यैकेन त्वमयारेतः ॥ संजग्मानो निषिंचत् तस्याध्यो जनयन् ब्र
ह्मादेवा वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥ ३२ ॥ केन तेजोमयेन केनवाकेन केनवान् मन्युदरे
निषिक्तवान् ॥ तच्चापि भगवत्संकल्पात् तन्निरूढं बभूव पुनः श्रीरामावतारकाले ॥ देवास्तद्भि
न्नाः ब्रह्माद्याः कथंभूताः स्वाध्यः रावणविनाशाय धियावा पधियोः कल्याणं ध्यायंति ॥ तेस्वाध्या
स्तद्रेतः ब्रह्म चेतन्यं कृतवंतः भगवदाज्ञया एवं ते पृथ्वीगर्भे अजनयन् तत्र पुनस्ते देवाः वा ३२
स्तोष्पतिं देशाधिपं गृहपतिं व्रतपतिं श्रीजनकं यजमानमुद्दिश्य निरतक्षन् यज्ञस्थानं कर्षि स्या

त्वेन तः ॥ ततश्चैनां सीतां ध्यानयति जीनकोलब्धवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवमाविर्भूतां सीतां देवा
स्तद्गिराः समदृमादयो वा प्रार्थयंते ॥ अर्वाचीति हे शुभगे हे सीते स्मति सर्वैर्भर्तासामंतको
तोतिसीता ॥ तां गत्वा वयमवहारणा जाता इति सीतात्वं गोणां ॥ त्वां त्वां वंदामहे ॥ यथा नोस्माकं
शुभगा ॥ ऐश्वर्यदाने न च सुफलाप्रतिपत्तिनाशेन ॥ असति दीप्यसे ॥ तथा अर्वाची ॥ अनुकु
लाभव ॥ अत्रायं भावः ॥ चित्कृपातो वयं निष्कंटका भविष्याम इति ब्रह्मप्रोक्तमविद्याया मा

अर्वाची शुभगे भव सीते वंदामहे त्वा ॥ यथा नः शुभगा ससि यथा नः सुफलाससि ३३

यणा ज्ञानीमपुनः सीताशब्दव्याख्या संसारे सीदमानान् जनान् तारयतीति सीता वा स्वव्र
तव्याजात् संसारे सीदमानान् ॥ स्त्रीगणान् तारयतीति सीता वा स्मनोति वसं करोति विश्वं सा
सीता मूलप्रकृतित्वात् ॥ वा स्यति हरिं स्वांत करोतीति सीता नाम हालन्दिमत्वात् वा स्यति सं
सारं वासनां जीवानां सा सीता सर्वेश्वरीत्वात् ॥ वा स्यति नाशयति भगवद्वियोगं जनानां सा सी
ता भगवतीत्वात् ॥ ३३ ॥ पुनर्देवा वदंति ॥ इंद्रः सीतामिति इंद्रकामं द्रावयति स्वकांत्या तिरस्क

३३ रोतीति ॥ इंद्रो रामचंद्रः । सीतां निराहत्य तु वीर्यशुल्कां स्वकीयां करोतु ॥ स्वयोरूपां ज्ञात्वा
नु ॥ पूर्वा पोषकः जनकस्तत्तां तस्मै अनुयच्छतु ददातु सा सीतानो स्मभ्यं दुहां दोग्ध्री रणं म
धिपउ नौ त्तर वर्षेत्तु ॥ अत्यंत संयोगे द्वितीया ॥ पयस्वती बहुसुखप्रदा भूयादिति शेषः ॥३४
ततः स्वयंवरशालां प्रविश्य राजसु देववाक्यमिदं ॥ गोत्रभिदमिति गोत्रः पर्वतस्तं दृणाति नहि

इंद्रः सीतां निराहत्य तु तां पूर्वा अनुयच्छतु मा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्त
रां समां ॥ ३४ ॥ गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुं जयंतमज्म प्रमृणंतमोजसा । इमं स
जाता अनु वीरयध्वमिंद्रं सखायो अनु संरभध्वं ॥ ३५ ॥

नुनात दृढं पर्व हद्धनुर्लक्ष्यते य
था त्रिपुरवधे रथः तोरणीयंता शतधृतिरगीं द्रो धनुरिति ॥ तद्भिंदंर्हद्धनुर्भिदमित्यर्थः ॥
अत्र एवं मकारणात् न तु पर्वतभेदनात्तनः किंतु एतद्वाक्यं श्रीरामे हि घटेत । यद्वा शंभुना त्य
क्तं चापमेरैरचलं धनुर्मिथिलायां तिष्ठति महाद्रिवत् । तस्य भंगात् गोत्रभिद्रामः । यद्वा ३३
इदं शिवधनुः पुराणा भूमिं च स्वर्गं च त्राणात् । गोत्रसंज्ञकमभवत् । तद्विदारणीमं मत्वा श्री

रामेणखंडितं । एवं श्रीरामो गोत्रभिद् इति संज्ञां प्राप्तवान् पुनर्गोविंदमिति विशेषणात् । रामरा
वमेतस्य । तत्रापि वज्रबाहुं रलांगदवंतं । अजस्रः पराणीयं श्रीद्वयं जयंतं । प्रमणेतं । श्रीजनभाव
र्हुमाने । द्रुमं दृढशं श्रीरामभोसज्जाता । सहजाताः भ्रातरः । अतुलश्रीकृतवीरधे विक्रम
ध्वे येश्च रामानिनतेः अनेवचसलोपो भत्वा । अनुसरभध्वं तदनुकूलतां भजध्वं । ३५ । एवं श्री
रामेण धनुर्भंगे सति । श्रीजनकः । सीतानामाना प्याह । सर्वानिराजन्यान्मति भोभूपाः द्वयं सीता

द्वमेंगन्तीरि मेवधूरिमांसमेतनपश्यत । सौभाग्यमस्मै दत्वायतते विपरेततन ॥ ३६ ॥

अथ पिनाकभंगात् कन्याभावे सत्का श्रीरामस्यवधूर्वे भव । कथं भ तावधूः । अहं देव ता
नां वचनेस्तथास्माः सलल दरोरत्तथा श्रीरामसंयोगात्वान्नि श्चयेगत्वाजानामि । अनयाशोभ
नमेगत्वं सर्वलोके शुभविष्यति । अतः सुमेगलीः । तामिमां पूर्यमातृभावेन पश्यत पुनर्मूर्ये
द्रमांसमेत । कोर्थः । इमां भर्तसहितां सम चेनायस्वाबह दृष्टिसंयात । एवं कृत्वा त्वं सौभाग्यव
तीभवेति । अस्मै सौभाग्यं दत्वा । पद्धा । त्वं स्वसौभाग्ये अश्वर्य्य असे रत्वा समर्थ्य ततः । अत्तंग

३४ हे स्वं स्वं गृहे प्रतियाथ यथागच्छत ॥ विपरीतं न यदि विपरीतं विपरीतं करिष्यथ तर्हि न भविष्यथे
34 ति शेषः श्रीरामलक्ष्मणयो वीरौ मम स्तुं गमिष्यथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्र सीतायाः याचितमहं
कुर्वन्तमनं तां प्रति श्रीरामो वदति ॥ स्वपरत्वं दर्शयन्मन तत्र स्त्रीणां देवर्षिनिर्णामध्ये हे
या राजपुत्रि ॥ अहं स्त्रीकामोस्मि ॥ तं ख्यापिते हन्तुं न भगामि न हन्तास्मि ॥ कस्मै प्रयोजनाय त्वमा
दि शक्तिर्ममार्थमवतरिता ॥ पुनर्नित्यं परिमहाल्हिवती तस्मात्तव सौभाग्यत्वायेति

न भागामि ते सौभाग्यात्वामहं हन्तमयापत्याजरादृष्टिर्यथासः भगो ऽर्यमा स
विता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३७ ॥ पुनः कस्मात् न हन्तास्मि भगश्चार्य

मा च सविता च पुरंधिश्च एते सर्वे तव पाणिग्रहणं मम प्रार्थयंतीति ॥ तत्रायं भावः ॥ मम
मजन्मन तत्रं तत ॥ प्रतिगच्छेति यो भाग्यायोगः स भगः मां प्रेरयतीति पुनः ॥ अर्यमा पितृ
पतिः सः मम पितृभिः प्रेषितो मां प्रेरयतीति ॥ त्वया सह पिंडदानार्थं ॥ पुनः सविता देवः विव ३४
स्वता प्रेरितो मां स्ववंशकर्तृ नायतत्र पाणिग्रहणे प्रेरयति ॥ पुनः पुरंधिः परं अयोध्याने

द्र्थीयते मयि स्मिन् ॥ सः द्वे आभिमानी देवः पुरंध्रिं मां प्रेरयति ॥ त्वमासहत तत्राध्यार्थे एवं तैर्हं तुभिः
त अहं वयारिणा रक्षामि ॥ सा त्वं मया जनार्दनैः यथाप्तः ॥ यथा वद्भव ॥ मया पत्या सह ब्रह्मा भव ॥ त
त्राहं पूर्णकामत्वात् ॥ चान्यां भार्यां न रक्षामीति त्वां दर्शयामि ॥ सह्यं हात्वां गाहैपत्याय रा
हस्यामभ्रमाय देवाः सर्वे देवाः यत्नो भोकारः अत्र स्थिताः संतः अदुः दत्तं वं तद् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवं वि
धानतः विवाहं कृत्वा स्वजनैः सहासी तामाराधयायोध्यां प्रस्थितेन रामेण मार्गमध्ये परशुरामे

अथ स तु तो राजा जीव दिवेधा अपश्यविप्रस्तारातिस्वसेतुः ॥ सकदीवं तं रेजयत्सो अनि
पुः नेमिं न चक्रमवैतोरबुं ॥ ३८ ॥

जितेमति देवात्तम तु वन अथ स्तुतमिति ॥ अथ सर्वेष्ठ
भगवद्भ्येषु राजत्वपत्वात् ॥ राजा श्रीरामः वेदिदैवैर [illegible] वादितोऽभूत् यतो वेधा जगतः छात्र
पः समुद्रेतरतितरिष्यति तथा विप्रः द्वितियार्थे प्रथमा जामदग्न्यं चतरति यतः स्वसेतुः स्वकृतः
सेतुस्तरणसाधनं यस्यास्ति स तथा अश्मशिलामयः सेतुः प्रसिद्धः ॥ विप्रेणशाह्णनधार्मिति तिम
र्यादापि स्वकृता सेतुरेव ॥ तदुल्लंघनं कराणात् ॥ भार्गवोऽपि लंघनीय इति दर्शितः सा राजा कदीवं

३५ तु ३५ तोरेजयत्॥ येन दशरथाय प्रबोदत्तः समुद्रनेमिन्स्तव पुत्रो भविष्यति पुनः श्रीरामं वशिष्ठश्चरहे प्रेरा रू
प्रेरितवान्॥ तत्र नकार्योद्यु इच्छातः नेमिमिव चक्रं यथा॥ प्रवर्तितः अश्वानन्तरं बुद्धः शीघ्रगामी भ
वति तथा कस्यीवदार्थः श्रीरामप्रेरिता ज्ञेया॥३८॥ सराजा रामः द्विबंधुः द्वयोरन्योन्यविरोधिनो
र्वसिष्ठविश्वामित्रयोः बंधुः मित्रः सर्वात्मभावात्समेति॥ तो ह्येवाह एकोवेतरः रणेदाता कौशिकः अ
न्योपच्छः पाणादिकर्ता वसिष्ठः॥ तयोर्विरोधहेतुमाह॥ सवर्धुं सगर्भां दशायामपि दुग्धा इति तां सव

सद्विबंधुर्वैतरः रणेपच्छः सवर्धुं धेनुमश्वं दुहध्यै॥ संपन्नमित्रावरुणावं जेत उक्थैर्जे
ष्ठेभिरर्यमणं वरूथैः॥३९॥

र्धुं धेनुं दुहध्यै सदा दोग्ध्रीः अश्वं अप्रसूतां यावत्प्रसूतिस्तावत् दोर
तु ग्धं प्रसूत्युत्तरं दशाहं दोग्धं नाग्नं नैव॥ तादृशीं वसिष्ठधेनुं प्राप्तुं विश्वामित्रः कोटिशो धेनुर्वि
रा तरन्नासीत्॥ तथापि तां धेनुं स नददौ॥ मागानुरोधात्॥ तदा मित्रावरुणयोः पुत्रं वैदिकप्रसिद्धं
उक्थैर्नानाकर्मभिः संवजेहिंसितवान्॥ तथा पच्छापि ज्येष्ठाभिः योगप्रभावसिद्धैः वरूथैः से ३५
न्यैः॥ अर्यस्वामिनमात्मानं मन्यते तं स वजे हिंसितवान्॥ एवं वशिष्ठविश्वामित्रौ सवैः साम

रनेरैरैदंबोंतियोवैधुरितिश्रीरामपरत्वंसंचिंतनमित्यर्थः॥ ३९॥ तद्धंधुरितिसः पूर्वोक्तोराजा ए
धुः मः वंशेजातोयस्यसतद्धं नाभानेदिष्ठोनामऋषिः इत्वाकोर्भ्रातृजो नामानामहं तुकः रथति
स्मर्छंवक्ति॥ कीदृशः सूरिः विद्वान्॥ तथाशिष्यंप्रतिहेशिष्यतेतवदिविहादीकाशे मिमभाः बु
द्धधीरकः॥ तवपराविद्योपदेशकः प्रवेनन ब्रह्मवित्वादृपंतेकांतिमान॥ किंरथति॥ तदाहसावि
तं धेयायेकृंत्रीत्वंसाजानोस्माकंमौवानो॥ नाभिरिवनाभिरिवनाभिरिवनाभिरिवनाभिरिवना

तद्धंधुः सूरिर्दिवितेधियंधानाभानेदिष्ठोरयतिप्रवेनन॥ सानोनाभिः परमास्यवाघा
हंतत्स्याकतिथश्चिदास॥ ४०॥ भिरिव एवंपरमापरमानाभिः त्रिविधपरिच्छेदशून्या
महतीस्कवामधर्म्॥ अंतरं तयाध्यपगमावशिष्ठरूपंब्रह्मंचकंप्रतिध्येयमित्यर्थः अस्माहं
पश्चात् पश्चात् अहंकतिथकवितमः नाभानेदिष्ठः चिच्छिनकें आस॥ अभूत् अद्यास्मिन्
काले तथाहि विस्मोर्ब्रह्मा ततोमरीचिस्ततः कश्यपस्ततोविवस्वान् ततोमनुर्मनेनाभानेदि
६ ष्ठ वंशोवगम्यते एवंब्रह्मध्यानेरैक्ष्वाकुःतत्कुलमस्माभिः पश्यायभवत्तत्रश्रीरामोजातरि

३६ स्यं तिभावः॥४०॥ इयं मे नाभिरिति सर्वजातमेमननसाकोशपंचकांतर्गतं शुद्धरूपं इहास्मिन्नेव मे
म मतदर्थं ... हे तमस्थानम म्याकृतमित्यर्थः कारणस्यापि अयमधिष्ठाने प्रतिष्ठमतिष्ठ
36 तीति भावः इमे देवा इंद्रियाणि च मे मम इमे अयमहमेवास्मि सर्वात्मा किंच ऋतस्य सत्यव
स्तुनः प्रथमजाः प्रथमं जातो अव्यक्तरूपी मथा द्विजाः द्वितीयं जातो व्यक्तरूपी च अह

इयं मे नाभिरिह मे सधस्थमिमे मे देवाः अयमस्मि सर्वः॥ द्विजा अह प्रथमजा
तै ऋतस्येदं धेनुरदुहज्जायमाना॥४१॥ अधासु मंद्रो अरतिर्विभावाव स्यति द्विव
र्तनेर्वनेषाट्॥ ऊर्ध्वा यच्छ्रेणिर्न शिशुर्दन्मक्षू स्थिरं शेवृधं सूत माता॥४२॥ ऊ

निश्रितं॥ इदमित्थं प्राकृतं जायमाना अस्य सर्वं तत्र तत्र वचाविर्भवति धेनुर्वाक् अदुहत् म
काशवती॥४१॥ अधासुमंद्र इति अधा अनंतरं असुं तं जा आसमंद्र वसतीशुभे द्रो मध्यगातिः वि
भावा विशेषेण तेजस्वी अरतिः ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठः अवस्यति अवास्यति प्राप्नोति देशांतरेग ३६
च्छन् स्थाने वासं कृत्वा च यद्वा॥ अवस्यति॥ रहस्यं मंत्रं करोतीति॥ पुनः कीदृशः श्रीरामः द्विव

र्मेनो मार्गो यस्य सः तपस्वी मार्गं श्रमार्गं च अनुसरतीत्यर्थः ॥ अत एव नेवाद्य श्रेष्ठतरः यत्या राजा
उर्ध्वीउ वीक्षता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिः ॥ तद्वा यथे उर्ध्वं जिगमीषुणामयत श्रेणिः घनीभूततरूत्व
ल्प र्थः क्षिपुः अत्र वयमपि इदं नहमयन ॥ अर्थात्कृत्यं निति लभ्यते मद्गृहस्य कण्टेनैव धर्मस्य विवर्ध
यितारं स्थिरं अचलस्वभावं माता पूर्वोक्ता कौशल्या सृजं । असत । अउभाव श्लाघ्य सः ॥४२॥ अत्रा
योध्यायां राज्यं भरताय रामाय वनं प्रति कैकेय्या वरित्वं निमित्तं तदाह मध्याय इति अभीके संग्राम

एवा मध्यायत्कत्वं मम वद्भीके कामं कँ...ने पितरि प्रवृत्यां ॥ मनानन्नेत्तो जहतुर्वियंता
तानैनिर्विक्तं स्वकृतस्य योनो ॥४३॥

निमित्ते मध्या इत्यो मीर्मीयो मध्याय्याभ्यां कैकेयी मं
थराभ्यां पतत् कर्त्तव्यं कृतं तदभवत् य द्वा मकारे मानं एका दरं कौशल्य तत्राहं सर्वासां राजपत्नी
नां मुख्या न पश्यामि यास्मि अतो मम पुत्रो राज्याधिकारीति मंमाने ध्यायतीति मध्या कैकेयी ॥ य
द्वा स्व पुत्र स्य राज्याधिकारे कौशल्या मुख्योऽस्मि त्वाकनीछा मध्या कैकेयी तया मत्कृतं ततः ॥ अ
भीके संग्रामनिमित्ते अभवत् तदाह पितरि दशरथे प्रवृत्यां कैकेय्यां कामं तस्मै वरप्रदाने ह एवा

३९ तेवाऽऽरूपतिस्तति विपेता विदेशं गाक्षेता श्रीरामलक्ष्मणौ रेतः। वीर्य्यं नत्त्र दाताऽऽदे
रथं जहतुस्त्यक्तवंतो॥ कीदृशं रेतः मनानक्मनसारामगामनेने क्षेतीति मनानवत्॥ त
37 द्रेतः सानोनिषितं॥ सानो॥ उच्चस्थाने स्वर्गे निषिक्तं दृशाः स्वर्गे ते वानित्यर्थः कथं भ
नेसानो ऽहकृतस्य पानो अयं मे त्वं पितापस्वामिनिति मे त्रयस्य आक्यरितो अन्योपत्वा
उ ऽपमत्तः ४२ श्रीराम एव नेगातेसतिपद्धतेतदाह दंडाद्रूवेति भरताः भरतशत्रुघ्नास्य:
दंडाद्रूवे ह्यो अजनास आसन्परिक्लिन्ना भरता अर्भकासः अभवन्पुरएता
वशिष्ठः आदित्तस्तेनाविशो अप्रथंत ॥ ४४॥
गो अजनासः गवां पालकाः दूवदं
डाः तु द्वेषपः कोरूपेषां ते अकिंचिकाः वाडुर्वला आसन् परिक्लिन्नाः अल्पाः यतः
अर्भकासः॥ माता पित्रा च त्यक्ता बालका इवेति तेषां च पुरएता पुरःस्थो वशिष्ठः अभ
वत्॥ आदित अस्माद्वशिष्ठात् तेषां भरताहीनां त्स्सनौ तितस्सतौ रामदर्शनेनत्त भि ३९
मिक्षेतां॥ रामार्थं व्रतवतो विशः प्रजाः अप्रथंत वृद्धिंगताः पुनर्भरतादीनामपि तेजोव

ह्रियते एवं महामुनिप्रभावो निर्हर्षं संचिन्तो भवति येन तत्र शत्रुचौरादिकृतं भयं किं चिन्ता
भवतु ॥४४॥ मंत्रोयं स्पष्टः । सिद्धाः वने प्रतिप्रास्थितं रामं अनुगच्छन् विश्वामित्रो मध्ये मार्गे आ
गतान् नदीः प्रदर्शयते अरोषुस्वसारः इति भोः स्वसारः भगिनीतुल्याः सिंधवः नद्यः । अस्य भगिनी
कौशिकी नदी वर्त्म वनस्मादिदं वाक्यं उक्तं अरोषु अर्त्सं तं स्वसुमदी प्रवचने अराणेतु अराध्वं
कारवे । करोतीति कारुः महतः कर्म्मस्यादौ वधस्य कर्त्तीतस्य प्रीत्यर्थं सहिहृतान् । अनसाचे
अरोषुस्वसारः कारवे अराणोतु ययो वो हरादनसा रथेन निस्रतनमध्वं भवता स्वपा
रा अधो अक्षाः सिंधवः स्रोत्याभिः ॥४५॥
षवनाः रथेन ययो वः सुष्मान् प्रति आगतवान्
अतएव निम्नीततां स्वष्टुन महध्वं नमिंभनउध्वं स्रोतयाभिः स्वेद्रनदीभिः सह स्वपाराः स्वगाम
मंतव्याः ॥४५॥ एवं नदीं समुत्तीर्य चित्रकूटं प्रतिगते रामे भरतः किमकरोत् तत्राह । अतारि
पुमरताऽइति भरताः गव्यवः सं गविप्रयिमाक्त द्राज्ये अवसं । अनाशकं यथा भवति तथा त्यक्त

३८ राज्याः संतः नदीनां कर्मिरिभिर्वच्छिः नदीः । यद्वा । नदीनां जलानि अतारिषु स्त्रीराम वर्तमानं ते त्वां पि
वि शोभमानं ह्वाज्ञाः समयन्ति शोभनं नमन्तिं भारतं समभक्त । अवितवान् तस्यातिथ्यं कृतवान् । तदेवा
६ भिनयति । येति । भोः शिष्याः । बयंतीः इक्षुरसाः प्रीतिमंतः सुराधाः बहुसंपदः शोभनाः स्निग्धमः प्रा
प्रिकाम्याह्यः नाः यचिन्वध्वं प्रकर्षेण पृच्छाः कुरुत वदाराः घृतकुल्या मधुकुल्याश्च आम

अतारिषु भरतागम्य वृत्तं अभक्तविप्राः । समयन्तिं नदीनां । प्रपिन्वध्वमिव वयंतीः सुराधा
आवहताः पूर्णः प्रयाध्वैयातनशोभनं ॥ ४६ ॥ यदंगात्वा भरताः संतरेषु गीयन्ते गामदुषिन
इंडुजन्तः ॥ आर्षीदह प्रसवः सर्गतक्तः आवोवृतोर्स्वमतिं यज्ञियानां ॥ ४७ ॥ ॥

ऊर्ध्वं प्रयंत । तत्र श्वशीभं इश्वरत्वाभिमानितं । भरतं यात । आतिथ्येन गाच्छते स्पर्धः ॥ ४८ ॥ तत्तो ए
मं मतिं गत्वा भरतः किं चकार तदाह यदंगात्वेति । यत्यदाभो अंग श्रीराम भरताः त्वा त्वां प्रत्यागत्य ना
ओ नाइंद्रा इव वै अजनाशेति । यद्वा । गोपालका इव भरतादय आसन् । तत्रायं भावः यथा गोपालका दि
नं दिनं प्रतिवने वसंति तथा श्रीरामादीनां वनवासेन । एतेषां मनांसि नित्यं वने वसंति पुनर्गोपालका ३८

इव एते नानावाहनेष्वारोहणं न कुर्वंति पुनर्गोपाला इव श्रीरामादीनां वियोगदुःखात् एते नानाशस्त्रा
णि दिव्यांबरभूषणानि च न धारयंति पुनर्गोपालका इव वसनस्वत्वत्यक्ता दीना बभूवुः। पुनर्गोपाला यथा व
ने गताः संतः मातापित्रादीनां दर्शनेष्वुत्साहवंतो भवंति तद्वदेते सीतारामलक्ष्मणानां दर्शनेष्वुत्साहवंतो ब
भूवुः पुनर्गोपाला यथा विशालबुद्धिनो न भवंति तद्वदेते स्वल्पबुद्धिनो बभूवुः पुनर्गोपाला यथा ग
र हकार्याणि त्यक्त्वा वने गता नानागवां रक्षका हि भवंति। तद्वदेते गृहकार्याणि त्यक्त्वा मनसा श्रीरामादीनां
केंकेर्येष्वुत्साहवंतो बभूवुः। यद्वा। भरतादयो गोपालका इव आसन्। पुनः श्रीरामादिभी रहितमयोध्या
ऽपि वनसमानं बभूव। पुनरर्भका इव आसन् भरतादयः। तत्रायं विवेकः यथाऽल्पबालकाः। मातापित्रा
त्यक्ताः संतः। अत्यंतदुःखिनो भवंति। तद्वदेते श्रीरामादिभिस्त्यक्ताः संतः महादुःखिनो बभूवुः पुन
र्यथाऽर्भका मातापितृहीनाः स्वशरीरपरिपालितुं समर्था न भवंति तद्वदेते पितथाभ्रात्रा बभूवुः
विनयं कृत्वा त्वत्पादुके प्राप्य च सममतदुःखमयीं नंदीसंततरेपुः। पुनस्तवाज्ञया स्वदेशप्राप्ताः संतः। ग
व्मन्ग्रामे। गविभवो नंदिसत्स्वामिको ग्रामः। नंदिग्रामः तस्मिन् ग्रामे इच्छितः इच्छितं वासं कृत्वा वर्त
सोऽपि ग्रामः कीदृशः दुंद्रुजूनः दुंद्रेणाहतः पुनः प्रसवाः। सर्वे बांधवा राणामुत्पत्तिकाः। अहप्रसिद्धः पु

३६ 39

नः सर्वतिक्तः सत्नामः सज्यतइति सती ॥ आत्मनो भरतः तत्कः कैकेयी जीवितो यस्मिन् ॥ सः स रीतक्तः ए
वंभूतेनरामेण भरतः आसीत् ॥ आर्षवृत्तं गतवंतः प्रत्तिया नामिति ॥ ज्ञानयज्ञो ध्यानयज्ञो जपयज्ञो विद्यन्ते पे
षां ते प्रत्तियाः तेषां प्रात्तियानां भरत्तानां प्राप्तोसननामतिः तां प्रभुमति ॥ आचरणे हैं प्रार्थये इति कश्चिन्म
हान्तविः श्रीरामं प्रत्युक्तवान् ॥ ४७ ॥ अथ भरतनामार्थः विश्वं भरतीति भरतः विश्वरूपत्वात् ॥ यद्वा ॥ श्री
रामे वनं गते सति स्वदेशस्थाः प्रजा विशेषेण भरतीति भरतः यद्वा भरताः यजमानाश्चापि कथ्यंते

न हि सत्तवनो मम शरणार्हे अन्यस्मरणेपि तियो अस्मानवीरा आनयत ॥ अद्य इन्द्रं इव द्युत
द्ववीत ब्रियाआशास्यमनः उतो अह कत्नुरं भु ॥ ४८ ॥

तत्रायं सर्वात्मना श्रीरामयाजकत्वा
द्भरत इति ॥ ४९ ॥ अस्मिन्मंत्रे उत्तरकथाया ॥ अनुसारतः ॥ आदौ पूर्वप्रकरणं कथ्यते ॥ श्रीरामः प्रियानु
जाभ्यां सहितः चित्रकूटात् दंडकारण्ये पंचवटीं गतवान् ॥ तत्र कदाचित् शूर्पणखा ॥ आगत्य तं महाम
नोहरं दृष्ट्वा मोहिता सती सुंदरी स्त्री भूत्वा राममाह मां वरय ॥ स हा रामस्तां जानन्नपि स्वशीलत्वात् तिर
स्कारमकृत्वा ममैषं स्त्री सीता विद्यते ॥ अतो निःकोमि स्मि ॥ अथवा आपत्कालात् ज्ञात्वा मां ने त्वामि ३६

परित्वंहठंकरोषि तर्हिलक्ष्मणोपिहस्यवानस्ति। अजनतस्त्वंप्रतियाहि। तदाद्रुत्वक्त्वा मालक्ष्मणंप्रतिगत्वावा
ह। मांवरयेति सोप्याह अहंश्रीरामकिंकरोस्मि सः तत्सेवाविघ्नार्थंत्वांनग्रहिष्यामि। तथापरंकिं
करत्वान्नवयोग्योपिनैवास्मि। तदाद्रुत्वक्त्वा सारामंप्रतिपुनरागत्यपूर्ववत्तहठंचक्रे सत्तुमांन
ग्रहीष्यतीति। तदाश्रीरामोऽवदत्। नहिसत्तवेति। सएषलक्ष्मणः। हिनिश्चितं। तवशास्त्रे
तवानुशासने। नरापतति। नचलति। निःकामत्वात्। त्वयि। अहंचिंत्वाह्येति। तथायं। अस्यशा
स्त्रे। अनुशासनेपिनरापतितनचलति। यतः सर्वान्बांधवानयंत्यक्त्वा ममसेवार्थमत्रागतः
पुनस्तवकुर्भायात्। अस्मिन्कार्ये ममानुशासनेपिनचलति। यदिममानुशाशनेचलति त
र्हियोवीरः आपत्काले अस्मान्धैर्यंसत्वात्र। आनयत्। आनीतवान्। तस्मादहमस्याग्रे
हबंतवार्थंनकरोमि। वयंस्वसेवार्थमस्याग्रेदीनाःस्म। महा। अत्रव्यापः नहिसत्तवेति
पुरुषाकेराह्लणानां कामक्रोधादिप्रयुक्तंशास्त्रंमान्यंस्यात्। एवंभत्तेतवशास्त्रेसएषनचल
ति। कुलोत्तमत्वात्। स्थितप्रज्ञत्वाच्च। अस्यशास्त्रेकोर्थः। प्राप्तंपदार्थंस्वीकर्तुंयोग्यमि
ति नीतिशास्त्रेपिनचलति किंतुममशास्त्रेभगवद्धर्मेचलति। एवंश्रीरामेणादत्तातरापिसा

पद्मान चचाल । तथापि रामेण न तस्य समीपे पुनः प्रेषिता । पुनर्हे राशने स्थितनमनुजं प्रति । इंद्र इति
४० इंद्रः कोशलेंद्रो रामः ॥ अब्रवीत् इयं चेतस्य पुत्रान् जनान् घातयतीति चिह्नाराज्ञी स्यात् अ
40 तो हे डाहीमं तव्या । तदाऽग्रजो लक्ष्मणः । रघुं राघवं रघुवंशे जातं । यद्वा रकारो लुप्यते श्र वक्तने
नामनियस्य सः । रघुः रामः तं प्रति लक्ष्मणः ॥ अह आह किमाह स्त्रियाः पुनः आशास्यमिति
पिहितुं योग्यं । तत्रापि उत्तवितर्के अस्याः मनः शिहितुं योग्यं नैवास्ति । कथंभूतं रघुं कूतं

सप्तीविद्धाम दृश्रुतावहतो रथं एवं धूर्वं स्मउत्तरा ॥ ५० ॥ क्रणोतिहिनस्ती

ति क्रतुः तं कोर्थः ताटकावत्तां हंतुमिच्छंतमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवमुक्ते सति सा स्वरूपं करा
लं धत्वा सीतां भक्षितुमैच्छत् तदा तां दृष्ट्वा श्रीरामो लक्ष्मणं प्रत्याह । सप्तीचिह्नेति इयं विह्वा
रात् दृश्यते । कीदृशी सप्तीति यथा सप्ती अश्वः उच्चैःश्रवा भवति तथा स्याश्वापि करौ
द्वौ उद्वोस्ता । कथंभूतौ कर्णौ मदश्रुतामदश्रावितौ । पुनः कथंभूतौ । यथा रथं अश्वावहं ४०
ति तथास्याः रथं शरीरं मिथुना । मिथुनौ तौ द्वौ कर्णौ वहतः वहंतौ कोर्थः गाढांधकारे वने पि हं

द्रूपं श्रोत्रवलेनैव दूरस्थस्य जनस्य वाक्यं श्रुत्वा तं प्रतिभर्तुं शक्नोति । यथा शब्दवेधिनो
वीराः शत्रून्विध्यन्ति । तथा एव निश्चितं रूद्दष्टी ॥ धूः वधूः वस्त्रः वाणाङ्कुरस्य वधिकस्य उत्त
रा श्रेष्ठतरा भवति तेषां धर्मानुकूलत्वात् । मान्या भवति । यतोस्याः कर्णनासे छेत्तव्यमिति
भावः । अस्याः नास्ति कापि हरा जनानां गं धैरवलाप्नोतीति पुनरस्याः शरीरं न हन्तव्यं । इति सू
चितमात्रेणासः । तथैव कृतवान् ॥ ५० ॥ अथ श्रीरामः सर्वेषां वोनिमित्वाद् विष्णुत्वि घ्नातिं

अधः पश्यस्व मोपरि संततोपादकोहरमात्रे कश्मलकोदशनव्रीहिवल्ला वभूवि
थ ॥ ५१ ॥

ता त्वासीत्तामाह । भोसीते त्वां सर्वसंयमयुतां जानामि । तथापि सर्पेणात्वोनिमित्तां इह वो
रात्रशा स्त्रीयाध्यंतीतिभयात् । त्वं स्वनेत्रदृष्टिं चंचलां करोषि ॥ तथा स्वपादौ मत्र तत्र चाल
यसि । अतस्त्वां वदामि । अधः पश्यस्वेति । त्वमधः पश्यस्व उपरि तिर्यक्संमुखं मा पश्य त
त्रापि मम हेतुपुक्ताः दशाः । आकाशे चरंति । त्वां गृहीतुमिच्छेयुः । तस्मादाकाशे विशेषेण
मा पश्य ॥ यतस्तान् दृष्ट्वा तव भयं भविष्यति । यद्वा । तव दृष्टिं चंचलां दृष्ट्वा ते त्वां पतिव्रतां

४१ तज्ज्ञानं ततः सं ततः हरणार्थमुपायं करिष्यति । पुनस्त्वया सर्वशरीरं वस्त्रेणाच्छादितं तत्रापि पा
दौ अनाच्छादितौ । तो दृष्ट्वा त्वां रूपवतीं मत्वा हरं स्वपत्नीं करिष्यति । अतस्त्वं कस्मैकोऽपि त्वं पो
चापि मा दर्शय न दृश्यो मा भूत्वा इति वाक्यं त्वामहं । आपत्कालेपि दृष्ट्वा ता त्वा वदामि यतो हि
यस्माद्देवं भूता संयमपुष्कार्द्वी ब्रह्मा शुद्धस्वरूपा वभूविथ संततं रामस्य कृतया भवतीत्यर्थः । य
द्वा । मंत्रस्यास्यान्यापि व्याख्या क्रियते । श्रीरामः सूर्येण त्वा निमित्ताद्विष्ण्वङ्घ्रिपद्मवेत्ता त्वा
सीतामाह । त्वं मामापति उपरिपृथिव्या उपरिस्थितमपि । अधःस्थितं पश्य पकोर्थः सर्वोत
मे राज्यस्थानं त्यक्त्वा । अहं पितृवाक्यात्त्वया सहात्र । आगतोस्मि । तत्रापि रावणागमध्ये
एवमधःस्थितोस्मि तस्मात्त्वमेवं विचार्य स्वपादौ संततं रामस्य कृतया हर । सूहर कृत्यं संहर
स्थं यंत्रे ध्यायां स्वभवने यत्र तत्र विहरणं त्वया कृतं पुनर्वनेपि मुनीनां मध्ये कृतं । तथात्र
न कर्तव्यं पुनस्त्वया गृह्णा । अत्र केवलं दृश्योभूतां हि तिष्ठितं । आपत्कालेयाद्दोभर्त्तुरनु
कूलावर्त्तेति । सा ब्रह्मा शङ्कापतिव्रता वभूविथ भवतीत्यर्थः । यद्वा । वान्या व्याख्या । श्रीरामः ४१
सूर्येण त्वा निमित्ताद्विष्ण्वङ्घ्रिपद्मं वेचिंतयन सीतामाह भो सीते त्वं अधःस्वस्वरूपं मावकेन

र्धानेकृत्वा पुनर्मां मां । उपरिस्थितं । अत्र स्थितं पश्यस्व । कथं पश्यस्व ध्यानेनैव । तथा स्वच्छायारू
पां सीतां मत्र स्थाप्य । तन्नेत्राभ्यां पश्यस्व कस्मात् यस्मात् वच्छायासीतारूपस्य रावणो हरणं करिष्य
त्वा । अहं सर्वान् खलान् हनिष्यामि । पुनस्त्वं संततं सम्यक् तया स्वपादकौ च रोगौ संहर । कोऽर्थः
छायारूपमध्ये । इमौ पादौ चापि त्वया न स्थातव्यौ । तथा तव गुल्फौ चापि संहर । यतस्त्वं गानां ले
शोपि रावणाकरात् । स्पर्शितो न भविष्यति । एवं त्वं ह्रीमुमा ह्रीपतिव्रता ब्रह्मेति स्वब्रह्मभूस्व
रूपं । भुवि पृथिव्याम् अवतारितं । अवतारस्व । अत्र भवे[illegible] हूस्वामंतव्यः । अर्थप्राधान्यात् । क र्णे
थं भूतं ब्रह्म । थकारात् । मयारहितं थकारो भयहरो हरो । इति कोशप्रमाणमित्यर्थः । यद्वा पुन
र्माव्या । सर्वभूतानि भिन्नाद्विष्वडपहवं चितयन् । तद्याजेन सीतां कंपितां दृष्ट्वा श्रीरामः
स्वपत्नीमाह । भोसीते । त्वं ह्रीम माह्रीएवासि । माकीदृशी । मामायाममपराशक्तिः । सा भुविपृ
थिव्याम् अवतारिता सती ब्रह्म । ब्रह्मस्वरूपमाकृत्वा वर्त्तारे । पश्यस्व । कुत्र पश्यस्व । अधश्च । उपरि
च सर्वव्यापकमित्यर्थः । कोऽर्थः मां विनान्यत् किंचिन्मात्रं मा पश्य पुनः संततं सम्यक् तयातेतव
पादकौ । अविद्यारूपं वामपादं । विद्यारूपं दक्षिणं च संहर । अत्रापि रणानामुत्तमर्थः ॥ तयाते

४२ गुल्फैः॥ सात्विकतामसगुणरूपो चापि संहर॥ रजोगुणेन इहरं रामौ लीलां करिष्यामि एकैकत्वाथ
कारः कोशमभागेन पर्वतः॥ एवं पर्वतरूपाद्रामात् शमयात्॥ अवस्वात्मानं रत्नस्व अत्रापि सूव
र्णोऽहं स्वीयाय॥ आर्यत्वारथ्यप्रधानाश्चेत्यर्थः॥ यद्वा पुनर्ययौ स्त्रीं॥ स्वर्पेण त्वां विरूपकरणेन
सीतांकं पितां दृष्ट्वा श्रीरामस्तामाह भो सीते॥ त्वं मामा उपरि वैकुंठादुपरि स्थितं अधः अस्मिं
ल्लोकेऽवतरितं॥ यच्चस्व जनोहि॥ तस्मसमसंयोगात्त्वं निर्भयाभव हि मस्मात्॥ इह प्रसिद्धं स्वीया

सद्धासंतु विरवेपति ईं नखलतं त्रिशिखीर्णं इमन्यत॥ अमस्त्रितो न्वाजमाव
धानो विषावराहममो अनयाहत॥ ५४॥ ह्ली ततवपरकौतथा गुल्फैः इशान् प्रेमणा

हस्यति सारमालक्षीतु त्वाब्रह्मास्त्ररूपाद्भव विथ भविष्यति॥ अन्यथा तवदेयात्॥ सर्पेण
त्वाङ्गव विरूपाभविष्यतीति भावः तस्मात्त्वं भयं त्यजेत्यर्थः॥ ५९॥ तदा सर्पेण त्वया प्रेरितान् आ
गतान्॥ खरादीन् श्रीरामो जघानेति विश्वामित्रीयेन मंत्रेणावदति सद्धासमिति सः श्रीरा ४२
मः॥ उद्धासे लोकानुपदीपवंतं हूणं॥ न पुनः विरवं महास्वरं स्वरं च खलदं नेत्रषट्वंतं त्रि

शिरीषां त्रिशिरसं दमन्यत् दमितवान् हतवान् कथंभूतः श्रीरामः पतिर्ईत पालकः। असे
ति। अस्य दूषणादीनां बधस्य हेतुः। त्रितो नाम मुनिः। ओजसा बलेन बधानः विया अंगुल्या अ
नया। अयोनीत्वा नखेया। अनुपश्चात् मुनीनमत्याह। वराहं महांतं वराहाकारं राहूणां अ
हन् श्रीरामो हतवान् सएव अभयकामैः आराधनीयोस्तीति भावः। यतश्चान्यानपिशत्रून्
हनिष्यति। ५२। एवं मा ज्ञान् खरादीन् हत्वा स्थितं श्रीरामं देवाः स्तुवंति। तथा च ऋषयश्च हे इंद्र स

परचरास्तन्वा वधानो बलानि इंद्र प्रब्रुवाणो जनेषु। मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्
नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से। ५३। वै लोके इंद्र जनेषु जनस्थानेषु तन्वा शरीरबलेन वधा
न। वर्द्धमानस्त्वं अहं खलानां निहंतास्मीति प्रब्रुवाणः सन् बलानि महाबलानि रक्षांसि। नि
घ्नन् सन्। यत् अचरः संचारं कृतवानसि। यानि च तेषु युद्धान्याहुः योधारः राक्षसाः मायायेत् तव मायै
व पते। अद्य ते पुरा शान्तनीयेन ननु निश्चितं शात्रुं शत्रुगणां न विवित्से। त्वं न जानासि सर्वांतर्या
मीत्वात् खरो मानः दूषणो मत्सरः। तथा धन वि धाभिजन जो मदः। त्रिशिराः एवमेतानस्यहा

४३ सहितान् । योगविघ्नान् कथं न हनिष्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ दुःखं ज्ञात्वा तं भगिनीमुखाल्लकर्णे
रावणः किं चकार तत्राह स्त्रियमिति । स्त्रियं विकर्तकर्णनासां सर्पणखां दृष्ट्वा कितव
वे । कपटमृगसन्न्यासिवेषधारिणा रूपे मारीचरावणाभ्यां तयोरपि बलः स
द्वारावणः नीचः । सीतां हृतवती श्रुत्वा ती अन्येषां सर्वजीवानां योनिं । भार्यां एक
स्त्रियं दृष्ट्वा यकितवे तामान्येषां जायां सत्कृतेच योनिं । पूर्वाह्ने अश्वात्
पुष्पजेहि वसून छोत्रनेरं तेब बलःप पाद ॥ ५४ ॥ इंद्रात्तु भूमिद द्विवो
नंतव च्छिन्नवीर्यैय हृतं माध्विने मग ततमुत्वं मायया ववीर वैनन तुस्वराज्यं ॥ ५५ ॥
स्य श्रीरामस्य जायां । च पुनः सत्कृतं अति हो च्छादीनां योनिं मातरं तापकामाति
नातापितवान् । हि यतः कारणात् । पूर्वाह्ने वसून् अश्वान् रथे पुष्पजे तेन च सवद्ब
लः । धर्मद्रोहो । अनेरं ते । रामस्योनिशालासमीपे पपाद प्राप्तवान् ॥ ५६ ॥ तदा मारीचेणा ४३
मवारीन हतः सन् देवत्वं प्राप्य श्रीरामं स्तोति इंद्रेति भो इंद्र परमेश्वर तथा त्रिदि

पस्य हृद्रवापस्य हननात् भो अद्रिवः। पद्या। पर्वताकारं कुंभकर्णमपि हनिष्यसि अतो
हे। अद्रिवः पुनः पादं वुजे वज्रं वृत्रिन् हान्। भो वज्रिन्। अत्पादरेणव हु कृत्वसि वोधयति त्तु भं
तव वीर्यपराक्रमं। अनुत्तं सर्वैर्लोकैरपराभूतं स्यात्। तत्र मं मारतो कि माश्वयीमिति भा
वः यत् यत। हम्रसि हे त्वं परोतं मायिनं। मृगं मारीचं मां त्वं मायया मानुषलीलया अवधीः
हतवानसि तत्स्वराज्यं स्वस्य राज्यो चितकर्मस्व वेशापरं पराणतं। अर्चन्। अनुस्वजयन्

ध्य यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव। तस्मै कृणोमि न धना
रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि। पद्॥ नो राजन्नरतिः समिद्धो रौद्रो दक्षाय
सुषुमान्॥ अदर्शि विकिठि भाति भासा बृहता सिक्किमिति रुशा तीम पाजे

राज्ञां मन्यया उचिते स्वेव हतवानसि। न तु हे वबु दृष्ट्वा समदर्शीत्वादिं भावः॥ पप। ततो हर ति
स्थ णमेव तत् दनुगते लक्ष्मणोच्च अभ्यस्याभिप्रार्थ्यानं एव रां सीता प्राह। यो वः इति यो वो गद
शानां महतो गणस्य सेनानी। वा महतो व्रातस्य एदलयास्य स्य राजा प्रथमो मुं व बभूव ख्या
तस्मै अहं कृणोमि। निहन्मि शीघ्रमेव नाशयामि। धना। धनानि नहरणकिं न को दे। नदिं दं

४४ कृतं वा कां प्राचीः दृष्ट्वा प्राच्यादिदिशः प्रति ॥ अहं वदामि ॥ एतद्वाक्यं रावणोपार्जितं मत्वा सी
तयोक्तं युक्तं स्यात् ॥ ५६ ॥ एवं रावणं सीताहरणोद्दितमालक्ष्य आग्निरचिंतयत् इन्दुरिति राज
निति मनसैव रामं संबोधयति हे राजन् इनः बलीयान् अरातिः अलुब्धरकामसडवे समि
पु द्धः ॥ कामाग्निना दीप्तः रौद्रो भयंकरो द्दन्नायम् सहसा पराभिमान् समर्थः ॥ अदर्शि दृष्टः विकि
त ॥ तव सामर्थ्यं जानन् नापि विभाति वैपरीत्येन दीप्यते भासा दीप्त्या वहता वहत्या असि
कृष्णायां परेतीम भिवर्षमासाम् जातनयन् नयोर्वा बहतः पितृजं ॥ उद्धर्षे मानेसत्यामस्म
भायनस्हिवो वस्तु भिरराति विभाति ॥ ५८ ॥
किं कालरात्रीमिव वहन्त्यां त्वां रूपिणीं दृश्यमानां
आयाजत ॥ अपहरिष्यन् एतां वा अपित्वेति शेषः ॥ ५९ ॥ स एवं चिंतयन् आग्निर्यत् यदा त्व
त्वां कालरात्रीतुल्यां एनां एनां विवशां सीतां वयसा स्वस्वरूपेण कवचरूपेण ॥ आच्छा
दकेन यौवनबलेन ॥ अभ्यमन्त तिरोहितां कृतवान् ॥ किं कुर्वन् सन् वहतः वहस्य रामः श्री रा ४५
मस्य संकल्पात् योगां अग्नो छिपं मावासी तां जनयन् तदापि तुः ॥ नगास्मितुः रामस्य जा

यामिव जायां तां गृहीत्वा॥ अरातिः धर्मेतरनियमस्य सः रावणः ऊर्ध्वं आकाशमार्गेण स्वयं प्रादि
वः॥ संबंधिनो देवतागणस्य च वसुभिर्देवताविशेषैः सह तेषां सर्वेषां भानुः कर्त्तिमित्तव
त॥ तत्र भायन तत्त्वे भयन सन॥ रावणो विभाति॥ अर्थात्॥ तदा तेन आकाशमार्गेण नीयमाना सीता
रावणाद्राक्षेत्रं कोपि प्रभुर्न भवति इत्यर्थः॥ पंच॥ स दुर्मिति॥ तदा स रुजदारेण मवेद्रं देवानां सी
तां निमित्तीकृत्य॥ आजौ रणे तस्मिन् सहसा रामे॥ अस्यत् बाणान् प्रक्षिपत् वक्षानकेनमिति न

स दृष्ट्वा नकेन न मम सदा जौ समदपौ दृपदशवक्त्रचेताः॥ सरम्भहसन्दलिरामपश्चात्
नतानुमे पृष्ठ्वा जानके॥ पंच॥

कारोद्दष्टान्ते य थाव बाम होस्त्र क्रोधाविष्टः केनं मुखेना
सिकाभ्यां फुत्कारं कुर्वन्॥ अस्यति॥ तद्धत् तत्र हेतुः दशवक्त्रचेताः प्रियावियोगात् तस्य लघुद्धि॥
सन॥ आकृतिम नासि कृतवान् सन्त॥ अस्यत्॥ परोत्रं॥ अपगतो दारहेतुं प्रसत्ते श्रेत्रस्मात्॥ त
हिंसद्य एव निहतः स्यात्॥ इति भावः॥ ततः किं चकारेत्याह॥ स रहितिरहितिराम प्रदेशान्त्वो एणां
पदमन्विष्यते॥ एवं विचार्य्य तत्र गत्वा सहतीर्थं गोदावरी प्रतियततत्तोगच्छन्॥ पंच॥

४५ परात्तोभिभूतः शोकेनेत्यर्थः ततइदमब्रवीत् । याः पद्मम्य । शुभाशुभसूचकाः पक्षिजातयः प्रच्छं
नं दृष्ट्वं नयंति ताश्चापि मे न जगाः ये न अनुगृहीतवंत्यः पुनः सीताप्राप्तिसूचकं शकुनमपि न जा
45 यत इति । अस्मत्तं शोकं कृतवानित्यर्थः । ५८ । अत्र जटायुपक्षिणः प्रसंगः विधुमिति समनेसंग्रा
मे विधुं बहूनां शत्रूणां विधुननकरं दाद्राणं द्रावणकरं । युवानमपि संतं तस्मि[illegible]प्रसिद्धं तत्का
ण ज्ञात्वा रावणं सीताहर्तारं । पलितो वृद्धोपि । अत्र मंत्रे अहःशब्दः रावणो इति विज्ञायते जटायु

विधुंदाद्राणं समने बहूनां युवानं संतं पलितो जगार । देवस्य पश्य प्रकाव्यं महित्वाद्यम
धः मार स [illegible] समानः ॥ ६० ॥ नीमापद्धी जगार निर्गतवान् । तर्हि स्थितं न समीहितं । नेत्याह देवस्ये
ति देवस्य देवेंद्रस्य परमेश्वरस्य सर्वांतरात्मनः शान्तुं जिगीषमाणस्य काव्यं महित्वा कांतदर्शिमहि
मानं पश्य पुनः शक्तो त्यज अत्र यदि रावणो वध्यते । इतरेण तर्हि सर्वबाराद्वशानां हत्यो न भवि
ता । अत एव रामो निवृत्तो भवेत् एवं रावणोनमृतः । तथापि समानः जटायुः स्वस्य गचेष्टितराव ४५
णाभिभवं कृतवान् । सः अद्य परेद्युः ममारः सर्वराद्वरालयार्थं जटायोः मरणं देवेंद्रेणासंपादितं ।

पक्षा॥ ममारेति यत्श्रीत्वंथेपुपुघो। ते नरामे रामसमीपप्राप्तेन ममानंदसन्मानं प्राप्य पुनः। आरत्तं कृतिं ॐ
गतवानित्यर्थः॥६५॥ सुपर्णो हि रगामी जटायुः॥ अत्र नामांतरेण आह। अप्रमं तावघशोयस्य सः॥ य
च्चिकेत॥ यत् ज्ञातवान्॥ अहं रावणं हत्वा सीतां रामाय दास्यामीति तत्तस्य मितेनीसं स्तंवभूव मो
घेनिष्फलेनैव यतो मत्तस्यापि श्रीरामभक्तस्य संकल्पो न्यथा न भवतीति॥ अतः स्पार्हं स्पृहणीयं
वस्तु सीताख्यं धनं रावणं हत्वा श्रीरामो नेष्यति कथंभूतो रामः उतदाता॥ रत्नोवनच्छेता॥ उतजेता॥
शाकवनाशको अरुणः सुपर्णो आयो महाशूरः सनादनीलः॥ यच्चिकेतमस्य मिते
तं न्त्वमोघं वस्तु स्पार्हं मृतजेतोतदाता॥६२॥ जयशीलः कीदृशो जटायुः शाकवना शाकोत्स
तनेनोत्साहेन युक्तः शाकः शक्तिमान्॥ अरुणः श्रीरामेण गवान्॥ वा अरुणस्य भ्रात्र॥ अरुणः म
हमहान् सनादनीलः सर्वदा॥ अनीलः॥ अनिकेतः महायोगीत्यर्थः॥६३॥ रावणमारणाय जटायु
संकल्पः कथं सत्यो भूत॥ तदाह एभिर्दद्भिरिति वज्री शक्रः ब्रह्महत्यापहरणाय ओदनं देत
त्स्पृक्तवान् भ्रुनयीनिव स्यापोष्याणि चिन्हानि॥ वस्यावर्षणशीलानां प्रसूतां वानराणां प्रव

नशीलानांचिन्हानिवक्ष्याणि पुनः पुंसामनुष्याणां।उभयोरेकत्वमार्षः तानिचिन्हानिदद्रे आ
४६ हृदेशनहीतवान्॥ एवं एभिर्वानरचिन्हानियोग्यानि चिन्हे॥ तथायेभिः पुरुषचिन्हैरप्युक्तः स्तनप
थिवां वालीहृयोभ्रत्वादेहे महाबलं प्राप्यशर्वितः सनकनिष्ठभ्रातुर्भार्यं दुहितृकल्पां गत्वा
श्रीरामेणवधंप्रापेतिभावः॥ एवंवृत्रहत्यायपापात् यकारं एकादशकोशात्यागेनात्ययः तस्मा
द्वृत्रहत्यांत्यक्तवान्॥ वावृत्रहत्यात्यागाय इतिव्याख्याकर्तव्या॥ एवंयेदेवाःशक्रवत्कर्मभिर्वानराः

एभिर्द्देहैर्वक्ष्यामोंस्यानि येभिरौत्त द्वृत्रहत्यायवज्री॥ येकर्मणः क्रियमाणस्यम
न्हक्लतेकर्ममुद्रजायंतदेवाः॥ ६२॥ येराजाताः तेष्वांगतिर्दर्शिता॥ येचरामस्यपरमेश्वर
सकार्येप्रजाताः॥ तान्वर्णयति येदेवाइति येदेवाः कर्मन्हते वानरयोनिप्रापकं दुष्किंविना
क्रियमाणस्यकर्मणः॥ श्रीरामार्थसेतुबंधनराक्षसवधादेः कर्मणः महामाहात्म्येनउद्रजा
यंत॥ वानररूपेणरामस्यवनवासयोग्याआविर्भूताः तैरेवसहायैः श्रीरामोजटायुसंकल्पंसा ४६
धितवान्इतिभावः॥ एवंश्रीरामःस्वभक्तस्यमनस्यपिसंकल्पंसत्यंकरोति॥ ६२॥ सुग्रीवस्यप्रा

कवंधं वधमाह॥ नीचीनवारमिति। यो विश्वस्य भुवनस्य राजा वरुणः स नीचीनवारं॥ अधोव
दनमुखं कवंधं रोदसी अंतरिक्षं च॥ प्रससर्ज प्रकर्षेण प्रेरितवान् स्वानुकूलं ज्ञात्वा॥ अभ
यं दत्वा च॥ स एवं भक्तः कवंधः कदाचित् ऊर्मिल्लेमत्ति वृष्टिः जलवृष्टिर्न बभूवा। तदा वरुणा स्व
याभूमिं जलवृष्ट्या सुनत्ति आर्द्रीकृतवान्॥ यवं एवं यवादि धान्यं चापि॥ उत्पादितवान्॥ एवं शाक
हेमंत शाकस्य भवनार्थं कृतवान्। तमेवं भक्तं समर्थं रादृष्टं॥ अतो महाहिं शाकं॥ सर्वभक्तविना

नीचीनवारं वरुणः कवंधं प्रससर्ज रोदसी॥ अंतरीक्षं तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा
यवं न वृष्टिं व्युनत्ति भूमिं॥ ६२॥

शाकं मत्वा॥ स्वापराधेन नियुक्तं दृष्ट्वा च श्रीरामो हतवा
नितिभावः॥ ६२॥ अत्रादौ पूर्वप्रकरणं दर्शयति॥ यदा सुग्रीवः सचिवैः सह॥ ऋष्यमूकगि
रौ स्थितः सन्॥ हरादागतौ श्रीरामलक्ष्मणौ दृष्टवान्। तदा वालिभयात् तत्र हनुमंतं प्रेष
यामास॥ स तु विप्रवेषेण गत्वा जगदीश्वरौ ज्ञात्वा दैववाण्या संभाषणं कृत्वा च स्वरूपं
धृत्वा॥ अत्यादरात्तौ सुग्रीवसंनिधौ॥ आनयामास॥ तदा जांबवान्॥ तौ एवं दृष्ट्वा परस्पर

४७ योज्ञात्वा तत्वा चमेलगाव चनं प्राह॥ अश्विने ति भो अश्विनौ स्वमायाभिः अश्विनौ कुमा
५७ रयुग्मवद् इति॥ मत्सीयो वा तदंत व्योमि लौ॥ रूपाधिकाङ्गाधिकाश्च॥ वास्व भक्तानानि
द्रियाण्य श्वाः॥ तानि वाहनानि मसरामः॥ अश्वी एवं दूमोः परस्परमेत्री त्वात् भो
अश्विनौ॥ श्रीराम लक्ष्मणौ॥ वा भगवद्धिनहामयाव हे वौ दृष्टाः कृताश्च तेषां मध्ये
राजरूपत्वात्॥ नानाविधाः॥ अश्वाविधंतेयषोः॥ तस्मात् भो अश्विनौ॥ वाजीवानां संसा
पा भीतायनाधमानाम रूपेसमस्तवअयेमौमिरश्विनायुवेप्रदतेसंचविचावय द्व
तेयाह रत्नेवे घराजत्वाड्रौ अश्विनौ॥ वास्वभक्तानां कार्य्याय॥ अधनकरोमि श्वः प्रभा
तेकरिष्ये इति निष्प्रभात॥ अश्वः तप्रभातोयस्मरामोश्वी॥ तत्र द्वयोः संबोधने भोअ
श्विनौ श्रीराम लक्ष्मणौ॥ यद्वा॥ श्वः प्रभाते आगमिनि दिने सर्वेषां देहवतां॥ स्वचिंति
तकार्य्येषु न्यूनाधिक्यं भवति॥ तथैव युवयोर्न भवति तस्माद्वौ अश्विनौ॥ सदैकरस ४७
त्वात्॥ एवं संबोध्य पुनराह॥ भीताये ति अत्रास्य नामविशेषणानि चत्वारि महत्संज्ञा वव

ते सुराभीताय । ज्ञातिजनगणेभ्यः बलवद्भ्यः समाधिकं । असहमानेभ्यः एकमतेष्वितेभ्यः ॥
भयपीडिताय पुनः कथंभूताय समाश्वमानाय । तस्माद्दुर्गाद्वुपतन्नाम पुनः । हृदये मंत्र हस्थे । प्र
त्ययो पुनः सम्प्रवधये पक्षे देहत्वात् सम्पन्नात्मयानिवंधनानि देहे यस्मात्तस्मै यद्वा । अ
सम्प्रवध्रये कोर्थः पक्षे नां विधिनिषेधाभावात् । मनोज्ञेनेंद्रियप्राणेषु सम्प्रसक्तियमाणा
नां कर्मणां नैव बंधनानियमस्य सोहं । असंप्रवधिः तस्मैमं बद्धम्नले । स्वजयार्थितपति
ष्ठिताय । पूर्वं सर्वा ह्येमद्दनुग्रहाय संच समर्गतो प्रासंगतो च पुनः अस्मात्सहायात्
त्वं ज्येष्ठमसीति मयि । अनुगतहेतुत्वाद्विचवाय । अदर्शनं गतो तो । अहं त्वा त्वादास्मवन्न
मस्करोमीति शेषः । इत्येवं मतानि जांबवद्वाक्यानि श्रुत्वा तथा हनुमद्वचनैः सुग्रीवः श्री
रामेणा मैत्री कृतवानित्यर्थः ॥ ६४ ॥ सुग्रीववाक्यं श्रीरामं प्रति । देहि मे त्वीति भो श्रीराम । अ
हं त्वां मीत्रकाम्यादिति वचनिः । कपटं महाहृपवत्तेश्रेष्ठ वंशे जातेत्तेजस्विनं धनुर्धरं शूरं धनु
र्वेद विशारदं सर्वगुणाकरं ज्ञात्वापि वालीवधाय विश्वासं न करोमि । तस्मात्त्वं मे मद्धमयमं
विश्वासं देहि । एकेषु णामसमत्तालान्भित्वा च डंदभे । अस्थिपर्वतं पादाग्रेण चालयित्वेति

४८ यद्येवं त्वं करिष्यसि। तदाहं ते ददामि कोऽर्थः वालीमारणाय निदेशं दास्यामि। तथा सर्वभावे
48 न सत्कारं दास्यामि पुनर्विश्वासादनंतरं निषेधेहि मे त्वमर्थं निषेधेहि। वालिनं मारय ततो-
हं ते ददे। तवार्थे सीतान्वेषणं स्वे हृदि धारयिष्यामि। तदनंतरं त्वं मे निहारं वांछितं राज्यं
हर। लक्ष्मणाय चांगदाय न देहि इति तत्क्षणात्। एवं एवं मे मह्यं हर आपय। त[illegible] हं ते तुभ्यं रा
देहि मे ददामि ते तन्निषेधेहि मे तोऽस्य निर्हरामि तमेहर निहरामि ते। ६४। एवं हि
घा त्वाम स्तुथायातयंतं म[illegible] विप्रभ्याद्दतंभ्र रोमि किं ते ब्राह्मणो गदे ते स
त्वा यो ये त्वा यानि रद्भुः काममिंद्र। ६६। निहारं स्वेक्षितं द्रव्यं सीताहृस्य विजयस्त हि
तं नानायत्नैः प्रायपिष्यामीति सुग्रीवः प्राकृतभक्तः स्मृतः। ६५। एवं श्रीरामो जांववत्ता सं
युतः लक्ष्मीकृपादृष्टिं दत्वा च सुग्रीववाक्यानि श्रुत्वा वालिनं हत्वा मित्राय राज्यं दत्वा च
हनुमंतं महात्मानं दृष्ट्वा। अस्मै मया न किंचिद्दत्तं इति दयायुक्तो भूत्वा तं प्रत्याह। तुभ्यं वेदस्ता ४८
यविग्रहरूपधारिणे परोपकारकाय। अयाचमानाय बुद्धिबलश्रीलनिधानाय मया न किंचि

दत्तं॥ अतोहं तवेप्सितं दातुमिच्छामि एवंहीति॥ स एवं श्रुत्वा तं नत्वा च हनूमानाह भो इंद्र सर्व
लोकेंद्र श्रीराम॥ यद्वा कामाशक्तसुग्रीवस्य काम वारणात्॥ इंद्र कामं कामविकारं स्वभक्तानां हृदया
त् द्रावयतीति॥ भो इंद्र तथा इंद्रः द्रावणात् वाली महाबली॥ तस्य मारणात् शक्रं साधारणमिंद्रं मत्वा
श्रीहनुमान्महाविद्वानाह भो असाधारणेंद्र॥ हि निश्चितं त्वा त्वां स्तु कालेकाले नानायज्ञेषु
अंतर्यामित्वेन विप्रेभ्यो मा तत्यतं तं॥ अलंकारयंतं महं प्रणोमि॥ अथ ते भ्यो यानि वांछितानि भ

कथा देवानां कतमस्य यामनि सुमंतु नाम शृण्वतां मनामहे॥ को मृळाति कतमो
नो मयस्करत्कतम ऊती अभ्या ववर्तति॥ ६९॥ वंति तानि मघानि मघानि धनानि॥ धर्मार्थ
काममोक्षादीनि दत्तं प्रणोमि नव्यान हते ते न हन्तीति पुनः केचिद्ब्राह्मणा ब्राह्मणाः त्वंसं
वेधिनो न हन्तीति॥ वा अन हते ते न हंतीति तथा केचित्स्त्वायः ब्राह्मणा वा॥ क्षत्रियजनाः त्वयि
मैत्रीगताः संतः द्रोयमानं न हन्तीति वा न हन्तीति॥ पुनर्ये मद्विधा निष्कामाः॥ ते त्वयि दास्यंग
ताः संतः किं कथं न हंतीति किं तु न न हंतीति कस्माद्यस्मात्॥ त्वा त्वां प्रतिकामं सर्वं वांछितं मनो

वं

४९ एवं द्रधुः धारयंति ॥ अत्रायं भावः अहं त्वां विना त्वया दीयमानं पदार्थं किं चिन्त्ने च्छामि पु
न त्वत्को कुर्य्यां सर्वे करिष्यामीत्यर्थः ॥ ९९ ॥ एहानुजः श्रीरामः तत्र प्रवर्षणाचले यावद्वर्षाका
लं तावत्स्थित्वा ॥ पुनः पुनः सुग्रीवाय आसां दत्त्वा तस्मै हृतेराज्ञा तान् अनंतकोटिमालखा
नरवीएन् दृष्ट्वा सीतान्वेषणाय तानां दत्त्वा ॥ पुनस्तेषां वीराणां परस्परं मंत्रं कुर्वतां वचनानि
श्रुत्वा स्वे हृदि चिंतयित्वा चलक्ष्मणं प्रत्याह कथा देवानामिति ॥ भो लक्ष्मण आमं आज्ञां श्रुत्व
ता मे तेषां देवानां हे दिष्यमानानां देवांशानां मुख्यपाले भुम् ख्यातमानां परस्परं अस्मत्कार्य्य
यकाः कथा वर्त्तते ॥ इत्यस्माभिर्निश्चयं कर्त्तव्यं ॥ एते महाबलशालिनः ॥ पराक्रमशालित्वात् विल
क्षणानि नानावाक्यानि वदंति ॥ तानि बुद्धिमद्भिः ज्ञातव्यानि ॥ एवं लक्ष्मणं प्रत्युक्त्वा ततः एते सी
तान्वेषणाय सर्वे यत्नेः सर्वदिक्षु गंतुमिच्छंतीति निश्चयं भ्रात्रा सह ज्ञात्वा पुनः प्रच्छति भो
मातः ॥ एतेषां त्रयाणां मध्ये यामनि सीतामवस्थां गमन विषये ॥ कोपं लाति ते नो स्मान् प्रति
स्ताविव्यकर्मणा सुखोपायं को वदिष्यति ॥ पुनः कतमश्च नोस्मानत्मतिमम स्वकारत् कपिगणवी ४९
राणां नियंतः कर्मणा ॥ मयः स्वकारत् कर्त्ता को भविष्यति पुनः कतमश्च उनीत अस्माही या

विभर्तिं सीतां त्वां श्रियं ॥ अभावत्तीति ॥ बलबुद्धिवेगैः सीतासमीपे कोवर्त्तयिष्यति । एवं लक्ष्म
णे पृष्टा ततः श्रीरामः सचिवकर्मणि ॥ ब्रह्मपुत्रत्वात् जांबवंतं निश्चयं कृतवान् । तथा वीरस्था
नां नियंतृकर्मणि कपिराजपुत्रत्वादंगदं इति निश्चयं कृतवान् । ततो वायुपुत्रत्वात्सर्वेगुणाकरत्वा
त् सीतासमीपप्राप्तिं त्वेह हनुमंतं निश्चयं कृतवान् । ततो हनुमते अभिज्ञानं दत्तवान् म
एवमस्मिन्नंते भावार्थः सञ्चितो भवति ॥ ९७ ॥ एवं प्राक्ञ निश्चयो रामे चंद्रः । क्रतुयंतीति

कृतुयंति क्रतवः हास्यधीतयः वेनंति वेनाः पतयंति आदिशः ॥ नमर्दिता वि
धु ते अन्यएभ्यो देवेषु मे अधिकामा अयं सतः ॥ ९८ ॥ पुनर्व्यीत्रासहस्व काव्यमर्वि

तयत् ॥ क्रतवः हृतहं कल्पाः एते कपिगणवीराः ॥ क्रतुयंति क्रियामां ना इच्छंति भो
क्ता तः ॥ मत्सेवां कर्तुमिच्छंति ते एते कथं भूताः हास्यधीतयः हृद्ये बुधीमंतः वेनंति शो त्म
भंते ॥ तथा वेनाः कमनीयाः दिशः प्रति ॥ आहमंतान् पतयंति गच्छंति एभ्यो दि मानेभ्यः म्य
अन्यः मतिरिक्तः कश्चिदपि त्रिलोके ऊमर्दिता ॥ ममसख्यि तानविघते मेममकामाः म

५० पु नो रथाः ॥ ऐं [illegible] देवेषु ॥ अपि अधिकं । अमंसत आपूर्यंत इत्यादि मंत्रं भ्रात्रा सह चिंतयि
त्वा वानरान् प्रति वदति ॥ ६८ ॥ श्रीरामवाक्यं तेनो इति भो कपींद्राः देवरूपाः युष्माकं मध्ये
50 त ये ये यस्यां यस्यां दिशि गंतुं समर्था वेगात् तस्याः ते ते तत्र तत्र [illegible] गच्छंतु । पुनर्मे दक्षिणा दिशि
नं गंतुं महा मुख्योऽहं इति ॥ सीतान्वेषणाय । ते नो अस्माकं हवं शृण्वंतु अस्माकं वाजिनो वान
द्ध राः शृण्वंतु कथंभूताः ॥ अर्वंतः शीघ्रगामिनः पुनः कीदृशाः ते हवं शृण्वंति ते हवनश्रु

ते नो अर्वंतो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वंतु वाजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेध
साताविव त्मना महो ये धनं समिथेषु जभ्रिरे ॥ ६८ ॥

ताः पुनः कथंभूताः अमितद्रवः
त अपरिमितगामिनः पुनर्ये त्मना आत्मना सहस्राः सहस्रे । अनंतस्य धनादेः संविभक्तारः
पुनः कीदृशाः ये शूराः समिथेषु नाना संग्रामेषु प्रचुराणां महाधनं जभ्रिरे बलाद्धृतवं
तः कथं हृतवंतः इव शब्दात् दृष्टांतः यथा मेधसातौ यज्ञे ऋत्विजः हव्यभावात् [illegible] समा प ५०
नानां धनेन हृतवंति तथा पूर्वे संग्रामे पराभावात् ह[illegible] हृतवंतः ॥ ६९ ॥ इत्युक्त्वा पुनः श्री गद्ध

रामः किं प्रोक्तवान् ॥ तदाह । त्वत्कार्यं कर्तुं समर्थं हनुमंतं ज्ञात्वा पुनर्हनुमान् पुराणमुनिभिः
ज्ञापितः सन् त्वद्बलेन त्वत्तो न जानातीति जानीवद्वृच्च नान्यस्य स्तुतिं कार्यमिति श्रीरामो वदति
प्रबोधयामीति ॥ भो वानरेंद्राः पूर्वं देवरूपाः ते सर्वे बोधयामाकं मध्ये । वायुं कथंभूतं देहं रघुपुं- ह
देहधरं हनुमद्रूपं तं स्तोमैः दिव्यस्तोत्रैः । कारुण्यध्वं स्तुवध्वं कथंभूतं हनुमंतं पुरोधिं अतिधी-
पतत्रतिपुरःसरं स्थिरसुखं स्थितं पुनः कथंभूतं । सखिता पसावि कार्य्यीयमम कार्यीय
पु प्रबोधयुं रघुपुंगवं धियं स्तोमैः कारुण्यध्वं साध्यामयस्य पात्रे ते हि देवस्य सवितुः स
विमनि क्रतुं सचेतसः सवितः सचेतनः ॥ ७० ॥
पूर्वार्धं योजने हि यतः ते स्तोमाः सवितुर्दे-
वस्य सविमनि प्रसवे ॥ लोके ॥ कर्तुं सकलं सचं ते संपादयंति तत्र हेतुः ते स्तोमाः सचेतसः चेत-
नयुक्त बलसंबंधिनः इति पुनरयं हनूमान् सचितः चेतनस्य पुंसः मम कार्याय प्रवर्त्तते अ-
तः स्तुवध्वं कथंभूतां पूर्वं सचेतसः श्रुतु चिताद्यस्यार्थः ॥ यद्वा ॥ भो वानरेंद्रा देवरूपाः ॥ बोध-
यामाकं मध्ये वायुं ॥ कथंभूतं कोपप्रमाणात् रक्षोगणमेघकारे भयात् एवं स्कारस्य मम

५१ सर्वभयाद्रक्षणार्थं रथपुंजं हनुमद्रूपेणपुंजंयुक्तं तंपुरंधिंममात्रेस्थितंहनुमंतं कथमरो
स्थितं सचितः चेतनरूपात्त ॥ अंतर्यामिणः सकाशान्नेरितं सख्योधममसखो सुग्रीवः तस्य
51 कर्तुंयोग्यायमकार्यमियसूर्यलोकं ॥ यद्वा ॥ चित् चेतनरूपोहं ॥ तेनमयासहवर्त्तते सः सचित्त
सुग्रीवः ॥ तस्मात्सचितः ॥ सुग्रीवात्प्रेरितं पुरंधिंममात्रेस्थितं ॥ यद्वा ॥ चिद्रूपः सूर्यमंडलस्थोभग
वान् तेनसहवर्त्तते सूर्यः सएवसुग्रीवरूपोजातः ॥ तस्मात्सुग्रीवात्प्रेरितं ममात्रेस्थितं ॥ तमे
वंभूतं स्तुवध्वे ॥ अत्रपुरंधीति हनुमतोनामवेदोक्तं सचितंभवति ॥ यद्वा ॥ चित्परंब्रह्मतेनसहव
र्त्तिममसानुषाकारंशरीरं तत् सचित्त ॥ तस्यसचित्तः ममशरीरस्यसखा सीताशरीरं तस्यसख्युः
सीताशरीरस्यकार्यं यस्सख्यायप्रकर्षेणापूर्णलोकं ॥ ईदृशं स्तोमैः स्तुत्वा स्तुध्वं ॥ यथाकश्चि
द्दृशिकजनः ॥ बहुधनानिदत्वातेर्थने ॥ रत्नंगहस्तानि लभते तथासामर्थ्यं तथैवहनुमंतंममा
र्थं स्तुध्वं ॥ कथंभूतायूयंसचेतसः ॥ शुद्धचित्ताः येमुख्यतमातान्प्रतिवदामि तेस्तोमाः कथंभू
ताः सवितृदैवस्य सविमनि ॥ प्रसवेस्मिंल्लोके कर्तुंसंकल्पंसचेत्ते संपादयंतीत्यर्थः ॥ ७० ॥ अतोमे ५१
रामेणोक्ताः ॥ तेवीरवराः ॥ श्रीहनुमतः स्तुतिंकृतवंतः परंतु तेस्तोमाः ग्रंथेस्मिन्नविद्यंते ग्रंथकार

स्याहृच्छिगोचरत्वात् ॥ अतोऽस्मिन्समुद्रे कामतो हनुमतो हृदये तस्मिन्काले आकाशे स्थिता देवाः वर्णि
यिष्यंति सीतासमीपे प्राप्तिपर्यंतं तेमं त्रासंदेहोस्ति न विद्यते ॥ मुनयो याः कथा समुद्रो हनूं ... नात्पूर्वं मार्गे घ
जाता । तां तां सीतासमीपे प्राप्तो भूत्वा हनूमान् समुद्रेन कथयिष्यति एवं सिंहावलोकनीकथात्र
विद्यते ॥ ७० ॥ अत्रांतरे दक्षावादेव समुद्रो हनुमतो हृदये समुद्रोलंघनकाले वर्णयति । अपश्यमि
ति अस्य श्रीरामदूतस्य महतोऽतिदीर्घरूपस्य महानुभावस्य । अमर्त्यस्य ॥ अजरामरस्य महित्वं

अपश्यं महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्योहमविदन् ॥ नानाहनूविभ्रमते संभरेते असिन्व
तिवक्षती भूपतेः ॥ ७१ ॥

माहात्म्यं मर्त्यो मर्त्यलोके स्थितोऽहमविदन् प्रजानन् उपरिक्रीडमा
णस्य ॥ अपश्यं दृष्टवानस्मि ॥ यत्तुल्यः समर्थः नान्योस्तीति भावः ॥ तथास्य मुखे फूत्कारेण नानाकाशे प्रथ
कृत्वा हे हनू विभ्रमते तान्योव्याप्तं मुखं चापरूपं । अत्रास्य हनूमानिति नाम वेदो कं सूचितं भ
वति लोकविलक्षणा हनुत्वात् ॥ तैव हनू संभरेते संहरते ॥ विश्वस्य संहारार्थमुद्दिते ॥ रूपाश्च
र्यमाभ्यां सूचितं भवति ॥ पुनः कथंभूते हनू ॥ असिन्वती ॥ भयो न्यमस्य अंत्यो पुनः कथंभूते ॥ व

स्फतीललामे क्षोभमाने भूरिवहुलं अतः मत्स्यवतः महात्वात्सवेगेन पत्रपुष्पफलतृणादिकं स
५२ वमस्योदरे प्रविशतीति हन्वा मिलनं नेवेति भावः ॥७१॥ एवमस्तु थं मार्गे रामसमुद्रं क्रामतो हनुमतो
52 रूपं पुनर्वर्णयति गुहाशिरइति अस्मिन्शिरोगुहायां निहितं कपिरूपत्वात् ॥ उच्चशिरोनेव पुनर
स्याहरणिकृ धक तलेनिहितेगभीरे एवं कृधाणी ॥ यद्वा ॥ अस्मिन्शिरोगुहायां निहितं ॥ यस्यां
गिरिगुहायां सानुजः ॥ श्रीराम तिष्ठति ॥ तं मनसानमति तस्मादूर्ध्वशिरोनेव ॥ तथा तस्यागमस्य

गुहाशिरोनिहितमधाती असिन्वनतिजिक्षमावनानि ॥ अश्चापदेभिपदूभिः
सभरंस्तुतानहस्तानमसाधिविते ॥७२॥
ध्यानेन नेत्रेगभीरे भवतः ॥ यद्वा ॥ अन्वेषणार्थम
स्य गुहायां वुद्धौ जानकी स्थिता ॥ तच्चरणयोर्नमनात् ॥ ऊर्ध्वशिरोनेव पुनस्तस्याध्यानेन श्रीरामे
णाक्तेन नेत्रे गभीरे भवतः असिन्वन् ॥ सः पुनराकाशमार्गेण गच्छन् सन् ॥ मुखे फलके द्वे अस्मे
भोजयन् ॥ अवध्नन्सन् ॥ अतिजिक्षमा ॥ अतिदीर्घहस्त यया जिक्षया वनानि समुद्रेगच्छंती नां सिष ५२
नदीनां जलानि सर्वाणि वगच्छतीति ॥ तथा मतो दृश्यते ॥ अत्र ध्वनिः ॥ तं श्रीराम हस्तं ज्ञात्वा ॥ ता

घः नंद्यः स्वतरंगमालिकां उर्ध्वं प्रेरयति स तं कारार्थं । यद्वा वनानि रोएवतगजहस्तेन प्रेरितानि आ
काशगंगायाजलानि दीर्घजिह्वया स्पर्शंति इव गच्छंतीति तथा भूतो हनूमत्पते यद्वा वनानि अ
नेकार्थकोशात् । मेघजालानि । अति दीर्घजिह्वया स्पर्शंतीति गच्छंति पुनः । अस्मिन्नमकार्थ्याथं ग
च्छमानाय । अत्राशिष्यत्राशि वर्तिविपरीत अच्छाद्वसः देवोद्यानानां यव्पुष्पफलानि स्वेथि
ताद्देवाणां धर्वादयसंभरंति । अनिच्छमाणायापि मुखे भोजनार्थं संभरंति । ननु अनिच्छतोमु
खे कथं संभरंति । तत्राह । वितन्वप्रजास । अधि उपरिस्थिता देवाः उत्तामहन्ताः वर्तं जल
यःसंततः । नमस्ता । नमस्कारेणानिमित्तेन । अप्येवानरहृत्सस्य करचारणेषु प्रत्रपुष्पफलानि
पूजार्थं त्यजंति । तानि स्वासवेगेन उदरे प्रविशंति । एवं पटुभिःपाद्भिः संभरंति अत्रगुणेत्रे वि
घ्रशंकितो हनूमान् कालरूपं मुखे काललनंचकातवानित्यर्थः । ७२ । प्रमाननुरिति । एवं श्री
हनूमानूगच्छन्स न् । लंकायां उर्व्याः भूप्रदेशान् शीतान् शोधनाय चरन् स न शोकवनिका
यां यत्र तत्र प्रसर्पति । कथं प्रसर्पणम् । तत्र नकारणात् दर्शनं तः । यथा कश्चित्कुमारः ब्रह्मचारी गुर्वे
र्थे पुष्पाद्यन्वेषणपरः उद्याने वीरुधः प्रतिसर्पति । तद्वद्धनूमान् अत्यंतमाततभावात् प्रेत्स्यप

हं

५३ 53 सर्गः एवं प्रमातुः सीतायाः प्रतरं गृ[illegible]संदेशं इच्छन् श्रीरामे रागत्तोपि प्रसर्पत् पुनर्यथाकु
मारः गृहभयात् [illegible] पि प्रसर्पति ॥ तथायमपि ज्ञातव्यः ॥ तदनंतरं प्रवंतं श्रोचयुक्तं सीताविप्र
हमविंदत् ॥ कथमविंदत् ॥ यथाकुमारः ॥ नपक्कमसं ॥ अपक्करसंप्रशिशिर शीते नलिलिहा
सं ॥ नसितं विंदति तद्दयं रावणत्राशवेपितं सीताविरहमविंदत् कथंभूतं प्रवंतं सी
ताविरहं रिपः पृथिव्याः अशोकवनिकायाः पृथिव्याः ॥ अंतर्मध्ये ॥ उपस्थप्रस्थाने स्थि

पिच्छन्

प्रमातुः प्रतरं गृहं कुमारो न विद्धः सर्पदुर्वीः ससंनपक्कमविंदत् इव
तेरिरिक्कासेरिपउपस्थे अंतः ॥ ७२ ॥

ते स्थितमिति निशेषं ॥ ७३ ॥ ननु लंकायाम
प्रदेशान् रात्रौ चरन् रावणाये भूवं स्त्रीगणं च रावणं च पश्यन् सन् हनूमान् तत्र आगतवान्
तस्य विंनं स्वकार्यकरणे भ्रमितं कथं न बभूव ॥ तत्राह इषुनेति ॥ नकारात् यथा धनुर्वि
धाकुशलेन पुरुषेणाभ्यस्तं धनुषि योजितः सन् इषुर्बाणः ॥ यत्र धीयते प्रेर्यते तत्र हि ५३
गच्छति ॥ तथापि तस्मै च्छायाय तत्र भ्रमन् सन् पिनान्यत्रागच्छति ॥ तथा हनूमानपि श्री

रामेच्छुपात्सर्वत्रभ्रमन्सन् ॥ अनाशक्तः सन् सीतांप्रतिगतवान् मतिर्मतिमान् पुनर्नकारात्
हृष्टांतः ॥ यथावत्सः गोवत्सः दुग्धार्थीस्वमातरमभिमुखं उपसर्जि ॥ उपसर्पेति ॥ इवयथासापि
स्वसुतंज्ञात्वा ॥ उधनि दुहे उधपुके उऽधारा श्रवतीसती तस्मोन आयाति ॥ अतिमेमातात
सा थैव हे नहनमान गतवान् ॥ पुनः सापितथैव लेहंत्तं मतिकरिष्यतीतिभावः ननुतामतिं

ऽपुनर्धन्वन् प्रतिधीयतेमतिर्वत्सोनमातृहृपसर्जुधनि ॥ उऽधारेव हे ॥ त्र ऊ
मन्नायत्सस्यव्रतेष्वपिसोमऽच्यते ॥ ७४ ॥ उपोमतिः प्रच्यतेसिच्यतेमधुमंद्रज
निचोदत्तेअंतरासनि ॥ पवमानः संततिःप्रभृतामिवमधुमान् हृप्तः परिवारमकर्षीति

इदींप्रति उपसर्पतोस्य चित्ते विकारः कुथंनासीत् तत्राह अस्यमहावुधस्यव्रतेषुब्रह्मचर्या
दिषु सोमः सोमयागादिफलं श्रीराममेम ॥ ऽच्यते तिष्ठति तस्मात्कुरु चित्तस्यपरवेगात्सवतः
कामविकारशंकानैवात्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ उपोमतिरिति ॥ उपसमीपे पूर्वप्रकरणात्सीतासमी
पी पेगत्वा उकारोलक्ष्मणोक्तोरान्तेरटेतोमतिर्यस्यसः हनुमान् ॥ ईमतिः प्रच्यते संयुज्यते नाति

५८ अ हृदये [illegible] ते स्थित इत्यर्थः ॥ तेन हनुमता ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति
सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः । १ ॥ दासोहं कोशलेंद्रस्य सानुजस्य महात्मनः ॥ इत्यादिवाक्या
54 मृतं सिच्यते मातुः करोमि मधु मधुरं मधुरं तदा एवं [illegible] स्वाह हनुमति जातविश्वासायामातुः
अंतरात्मनि ॥ मध्ये मुखे स्थित्वा मंद्रध्वनिना ॥ वा देवता चोदते तां तं प्रतिवक्तुं प्रेरयति ॥ तदा
तया प्रेरिता सीता यदत्ति तदाह पवमान इति ॥ अत्रागत्य एवं वदति ॥ सः किं पवमानः
पावयति जनान् इति विस्मयो भवति एकोपि कोटिशः पतिव्रतां ज्ञात्वा मां प्रति सीख वाक्यानि व
दतीति मधुमान् ॥ यद्वा प्रभूतं प्रकर्षेण संहारकर्तॄणां कालानिहद्राणां संमिश्राणां
प्रसः ततिर्भवति समुदाय इव ॥ स एव हृ [illegible] उद्रिक्तस्य रावणस्य परिवारं भस्मीकर्तुं प्रकर्षति
अत्राकर्षणं करोति एवंभूतानि वाक्यानि पुनः ॥ उच्चस्वरेणानीत्वा च रावणस्यापि
आकर्षणं करिष्यति ॥ यद्वा ॥ रावणस्य परिवारं ॥ प्रकर्षति नाकर्षणं करोति रावण
स्यापि ॥ आकर्षणं केवलस्य करोति ॥ तमत्रागच्छ मा सां ज्ञात्वा चेति ॥ कोर्थः तं मम वि ५८
रोधिनं मत्वा ॥ एकं हि वा हनिष्यति एवं सीता तर्कयुक्ता बभूवेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ सिच्यते मधि

सेतत् प्रदेशांतरं संचरण विधत्तोति । पुनर्हनूमान् वदति येषस्मान् इति विहत्वं एज्यत्वा हल्ल
त्नरणानि मायात् । येषस्मान् अश्वक वर्तिनः सवधः सततं वछिर्मनः ॥ यत्तं विश्वामित्रस्य ॥ अस्या
य हरणेनानीता आपुः पुनः कथंभूताः ॥ अपरिकृताः अकुटिलाः ऋजुस्वभावाः । तत्र च जनक
पुरे आगत्य शैवं चापं भंक्त्वा सीतां पत्नीं प्राप्य च दिवि दलयं दधिरे । दिवि परशुरामी येस्वर्गा
दिलोके लयं नाशं धतवंतः । एवं भजान् श्रीरामभद्राख्यान् आदित्यान् आदित्यवंशजा

संभ्राजो ये सबधो य ऋमाय पुरपरिकृता दधिरे दिवि लयं । तां आविवासनमस
दि साभिर्मही आदित्यां अतिं स्वस्तये ॥ ७६ ॥

न् यद्वा । आदिपुरी । यायोध्या । त
स्यां तत्प्रसादात् स्थितिर्येषां । तानादित्यान् । यद्वा । अत्र च आदिच इति छेदात् । अकारः । आदिर्मि
स्या नामनि । सा आदिपुरी । अयोध्या । तस्यां तत्प्रसादात् स्थितिर्येषां । तानादित्यान् । यद्वा । आदि
त्यवर्णाद्वादित्याः । यद्वा । सीता । अदितिः तन्निमित्ताज्जनकनगरे प्राप्ताः । आदित्याः । एवंभूत
न्निर्भवति । अत्र कस्यप पत्नीपुत्राणामिव न भवतीति । ततस्तान् पितृराज्ञया वने आगतान्

तत्र तत्तायाः सीतायाः विरहदुःखात् ॥ अहं आधिवासकोर्थः ॥ आपृज्य त्वां तैः सह वासं विशे
५५ षेण कृतवानस्मि ॥ नमस्तां नमस्कारो गोदावरी नव स्तुत्युक्तिभिः ॥ उत्तरांचविक्तिभिः महांतिसं
कटानि तैर्हेतुभिः ॥ दृष्ट्वा नीतैराद्यूः सन् ॥ अदितिं त्वां प्रति स्वस्त्ययनवकल्याणाय आगा
तोस्मि ॥ अथादितिपदस्य व्युत्पत्तिः अदितिः पृथ्वी तत्सुत्री सीतापि ॥ अदितिः पद्या ॥
अदितिः पृथ्वी तद्वत् क्षमाय स्यां सा सीता अदितिः पद्या ॥ अदितिवत् देवानां मंगलमिच्छ

रि अमेव धनुः पवते [illegible] रदितेहृतं पते ॥ हरिकान्यजतः
संपत्तोमदेत्नमाक्षिप्रशामोमहिबोनप्रोभते ॥ ७१ ॥

तीति सीता अदितिः पद्या अ
दितिवत् देवानां मातृभावो यस्यां सा सीता अदितिः पद्या सीताशब्दः तस्मायाम पिवर्तते
तस्मात् तमाहृपत्वात् एतत्शान्तप्रीघ्नंनहेति तथापि ॥ अदितिवत् देत्यानां खलानां छ
ङ्गिनेच्छतीति ॥ अदितिः पद्या अत्र चतुर्तिवच्छेदात् ॥ अदितिः सततं गच्छतीति अ
त्वाः कालः तस्य द्युतिप्रदात्मसमाप्तिर्यस्यां सा सीता ॥ अदितिः मलप्रकृतित्वात् यद्वा शंभुवा ५५

पापरहितायमये येन दीप्यते युतिजनकेनोक्ता सीता अदितिः इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ अथ सीता स्वस्मिन्
सू श्रीरामानुरागं हेतेप्रतिपद्य [illegible] पुनस्त्वात्मशक्तितामाह अथैव [illegible] प्रीतिः [illegible] अविनीतीरजस्वला
ध्वा तस्यां योगं कर्म मैथुनं ॥ तस्मिन्निमित्ते व धूयुः वे [illegible] पुत्रभार्या सह युक्ति मिश्रीभवतीति डवः ॥ का
मुः कामुको रावणः स्वाचि परिपवते कृष्ण महत्प्राप्य पांडुरोगी भवतीत्यर्थः तस्माद्रोगान ॥ धं कि
तः समं प्राप्नोपि ॥ अदितेः मन्तः भयेन त्वाकृतं मत्तं ब्रह्मचर्यं दधार ॥ तस्मै हतेपते ॥ ब्रह्मच
ग र्यं नाय रावणाय ॥ तत्पश्चिन जनः ॥ न स्वर्गीयं ततीति न प्रूपः उर्वशी प्याघाः स्त्रियः ताः नश्री
घ्नी यं [illegible] ते शिथिलाः करोति बलाद्गाहरति सीता यः अलाभान्नप्यमा ॥ नै रावणो चिकित्सित
मागताः ॥ तथापि रंभादयस्तस्य नरोचन्त इत्यवस्ता ता भवंतीत्यर्थः ॥ ननु इद्दृशो बलात्कथं
न सीतां कामयत इत्यत आह ॥ हरिः रामभक्षितादिच्छाना एनं ॥ अकान्तं अक्रांतवानन्त
थापजनतः संगतिकर्तॄन् सर्वान् रात्रात्म्यान् ॥ आक्रांतवान् ॥ अनस्तेषां महतः सम्पतः नि
त्रहीतः ॥ अन्यथा पांडुवनमारोमयंत्स्वकापितेपरदारानाक्रमेयुः ॥ अ [illegible] व्रहदिशिति
पदस्प मामोसारस्लतीकरोति दंडकारण्यतापसवेषेणापि मुनीनां मनांसि हरणान् श्री

रामस्य नाम हरिः पुनः परमेश्वरत्वाद्रामो हरिः ॥ सः वनवासादौ सीतां माहं त्वं मम मातृपितृणां स
५६ सेवार्थं गृहे तिष्ठ तदा सा तस्याज्ञामकृत्वा वने आगता तस्मात्त्वाज्ञाभंगदोषात् श्रीरामस्तस्याः
छायासीतायाहरणं कारयित्वा तद्दोषमल्पदंडेन हृतवानिति हरिः ॥ तथा स्वयं निरपराधोपि व
नवासमंगीकृत्वा सर्वेषां स्वजनानां मनांसि हृतवानिति हरिः ॥ पुनः सीतापराधिनामपि न
त्नं हा खलानां रावणादीनां संसारहरणाय यत्नं कृतवानिति हरिः ॥ पुनः स्वयं सकुमारोपि प्रियानु
जाभ्यां सह पादचारी भूत्वा वने वने चरन् सन् सर्वेषां नीचानामपि करुणारसेन मनांसि हृतवा
निति हरिः ॥ पुनर्देवर्षीणां कंटकान् हत्वा तेषां मनोग्लानिं हरिष्यतीति हरिः ॥ तथा भल्लूकपीनां
पशूनामपि मैत्रीभावात्स्वभक्तानां मनांसि हृतवानिति हरिः ॥ पुनर्नानाविधानि निर्मलानि चरि
पुरो तानि प्रकटीकृत्वा ते युगीं जनानामनेकान् दोषान् हरिष्यतीति हरिः ॥ स एवंभूतः श्रीरामो हरिः ॥ अंत
र्यामीत्वात् रावणादीनां चित्तमाक्रांतवान् ॥ किमर्थं एते यदि हठात्सीतास्पर्शं करिष्यंति तर्हि तत्तेज
५ सा भस्मीभूताः संतः ॥ गतिं यास्यंतीति भावः ॥ पुनः सीता हनुमंतं प्रत्याह ॥ एवमेते रावणस्य रोगं दृष्ट्वा ५६
संप्रमिनो वभूवुः ॥ अत एव मन्मथकामबलेन क्षिप्रशानोद्दिष्यमानो रावणाः ॥ महिषः महानपि ॥ यद्वा

महि: यद्वीतस्यांच कारात्प्रसिद्धवीरः स्मरस्यानेपरा द्विविहारणात् नक्षोभते नपुष्यति कृष्णएवमवतीत्य
र्थः ॥७१॥ एवमात्मप्रवृत्तामुत्कांपुनस्तांसीतावित्थणेति उर्वेति सरावणः उर्वशीतः सेवनकामः मिमाति आ
त्मानंहिनस्ति मांमहारूपवतींदृष्ट्वा चामत्रारमणात् ॥ पुनः मत्वतिव्रततेजस्याशंकितः सन् मांप्रतिमन
सावंचसापिकामचेष्टांकर्तुं समर्थोनमभूवान्तदातंप्रतिदेवस्यधर्मस्य ॥ तस्यपूर्वोपार्जितधर्मस्यप्रेरणया
धेनवः ॥ कामिनांकामधेनुमिवकामप्रकाः दिव्याख्रियस्तस्यसमीपे ॥ आगताश्चापिप्रतियंति ॥ यरावत्य

उत्तामिमातिप्रतियंतिधेनवोदेवस्यदेवीरूपयंतिनिष्कृते ॥ अत्यक्रमीरर्जुनेनवा
रमव्ययमत्कंननितंपरिसोमोअयमतः ॥७८॥ गच्छंति एवंताः सर्वाः दिव्याख्रियः आनएयमु
पयंति ॥ तथातस्यसुकृतोधर्मोपितस्मैदिव्यांगनाः समर्प्यकृतार्थोभवत् तस्यभोगात्मनिरोधयति एव
णत्कस्वदोषाङ्गोगभागत्वभूव ॥ देवदत्तमपिस्वेपापाधिकान्नप्रपतीतिभावः ॥ अतीति अर्जुनं
भाविवस्याहस्मावताहे ॥ अर्जुनवृत्तांमांप्राप्तंवाभूतवत्वार्जुनशवःप्राप्तनलकवरं कथंभूतं ॥ अव्ययं
अविंएतिमनसागच्छतीति ॥ अमयंवारंवालंखपुत्रंरंभाभोगार्थिनं ॥ अत्यक्रमीत् वधूपुर्भत्वा

भाया आक्रमणेनातिक्रांतत्वा तेन दोषेण तस्य शापेन च मरणाभयात् सीतां प्रतिबलात् उर्वीकृतं न व
५१ दतीति भावः । ननु वोतिकामुकत्वात् पांडवन्मरणाभयं त्यक्त्वा सीतास्पर्शं कथं न करोतीति तत्राह । अलं
मिति । अनति सततं गच्छतीति अलकः नित्यप्रवासि परिव्राट् नश्यादृढार्थी एवं परिव्राजमिव सीता
विषये मनसापि दृढब्रह्मचर्यं निर्दिष्टं तं रामश्चित्ताधिष्ठाता मम कल्लललशमं हारमिच्छेन परिय
दितः । निजप्रभावात् । अव्ययत् आरात् । अत्तोयं मानस्य पक्वान् । यद्दिस्पर्शेत् । तर्हि नलकूबरशापा

असत्केन हृशतावासता हरिरमर्त्यो निर्लिजानः परिव्यत । दिवसख वर्हशतनि
र्लिज रूतोपतगतं च मखोनि मसमयं ॥१९॥ न नेजसासघोनघ्रपेतत् दृष्यात्सञ्छिहक्त ॥१०॥

अथाहृत्य पूर्वीमां त्वं कथं ज्ञातवानिति पृच्छतीं सीतां माल्लत्तमहनूमानाह भो मातः अ
हं हरिर्वानरोपि । अमर्त्योस्मि । अप्राकृतः वायुपुत्रत्वात् श्रीरामपराक्रमत्वाच्च । सत्वनिर्लिजा
नः । अन्वेषमाणानां निपुणः । त्वां सोधयन्सन्तपरिव्यन् । ज्ञातवानस्मि केश्चिन्नेहे सीतवा ५१
न । येन वस्त्रहृये नत्वं वेष्टितासि तेन वाससा । कीदृशेन । असत्केन । असंमार्जितेन हश

ता कनकतंतुसमत्वात् सत्त्वसमत्वात् दृश्यमानेन । तथा वियोगिनीचिन्हेन । यद्वा केवलवस्त्रे
ण निश्चयं न भवति । तस्मादत्र वा सखा पदस्य नाना व्याख्या क्रियते । श्रीरामं विना लोकसुखेषु
तथा परलोकसुखेषु वैराग्यरूपेणामेन वस्त्ररूपेण त्वं वेष्टितासि । तेन वा सखा त्वां ज्ञातवान् । की
दृशेन । अमक्तेन बहिरसंमार्जितेन रूक्षता अंतर्दृश्यमानेन च । यद्वा येन यतिव्रतधर्मेणाभरा
वरूपेण च वस्त्ररूपेण त्वं वेष्टितासि तेन ज्ञातवान् । कथंभूतेन बहिर्मलिनेन । अंतर्दृश्यमा
नेन च । यद्वा । येन नाहं वियोगपतिवियोगाविरहरूपेणावस्त्ररूपेण त्वं वेष्टितासि । कथंभूतेन । ब
हिर्मलिनेन । अंतर्दृश्यमानेन च तेन वस्त्ररूपेणाहं त्वां ज्ञातवानस्मि । यद्वा । येन कौशल्यादी
नां श्वश्रूणां पतिशुश्रूषणमयेन वस्त्ररूपेण त्वं वेष्टितासि मनसा कथंभूतेन । बहिर्मलिने
न । अंतर्दृश्यमानेन च । तेन वा सखा ज्ञातवान् । यद्वा । येन देवकार्यमयेन तथा रावणशोकार
मयेन वस्त्ररूपेण त्वं वेष्टितासि तेन वा सखा ज्ञातवान् कथंभूतेन बहिर्मलिनेन । अंतर्दृश्य
मानेन च । यद्वा येन आत्मपरमात्मबोधमयेन वस्त्ररूपेण त्वं वेष्टितासि तेनाहं त्वां वा सखा ज्ञा
तवान् कीदृशेन । अमक्तेन बहिर्मलिनेन रूक्षता । अंतर्दृश्यमानेन च । यद्वा । येन त्वं पत्या सहरा

५८ 58 ज्यासमेते स्थित्वा॥ अयोध्याजनसमूहसखेच्छारूपेण मिथिलाजनसमूहसखेच्छारूपेणाव
ष्टब्धरूपेण वेष्ठितासि तेनाहं वाससा न ज्ञातवान्॥ कीदृशेन॥ वहिर्मलिनेनांतर्दृश्यमानेन च यद्वा
येन त्वमा कृपारूपेणावष्टब्धरूपेण त्वं वेष्ठितासि तेन वहिर्मलिनेन अंतर्दृश्यमानेन ज्ञातवा
न्॥ यद्वा॥ वनसमूहमाच्छन्नेन वाससा॥ तद्विपुराहे स्थित्या श्रमंतं प्रोक्तं नित्यनवत्वात्तल्पाच्चरु
त्याघनेकचिह्नैः ज्ञातवानस्मि॥ श्रीरामानुग्रहेण श्राद्धच दृष्टाच॥ एवं त्वां ज्ञात्वा पुनस्त्वत्का
रणात्॥ भविष्यमपि वर्णयामि॥ निर्विजि कंटकनिरसनेन ब्रह्मांडसोधनाय॥ तमसमये॥ आ
काशमये॥ कोष्ठीः ब्रह्ममयं श्रीरामस्यार्द्धशरीरभूतं॥ स्वरूपं चेम्बोः कपिराक्षसेन यो॥ व
हं रणाय॥ भस्मीभावाय॥ उपस्तरं तां होमरूपं॥ विधात्राकृतं॥ कृतवान् तत्र श्रीरामकृपयावान
राः सर्वे पुनर्जीविताः संतः विजयिनो भविष्यंति॥ पुनारात्लक्षगाणाः॥ श्रीरामवोरोमिताः स्वगा
तिं गमिष्यंतीति भावः॥ ७८॥ उक्तां नीहनूमान सीतायाद्दृष्टवृत्तं हनुमाञ्श्रुत्वाच॥ तस्मा उप
रि श्रीरामप्रेमाधिक्यं दर्शयति सर्पस्येवेति भो मातः॥ यथा त्वं श्रीरामविषयदृष्टवतासि॥ तथै ५८
व श्रीरामोपि त्वद्विषयामपसुग्रीवेणसह मैत्रीं कृत्वा तद्भ्रातरं तरद्वीगामिनं वालिनं हं

त्वा च किष्किंधायां सुग्रीवो वानरेंद्रः कृत्वा च शीघ्रं सर्वैर्हरिद्धवानरगणान् प्रेषयामास तदा ते वान
रगणाः सर्वे स्वयथारम्भयः साकं सुगाप द्रावपित्नवः ॥ अतिगमनशीलाः आशवः शीघ्राश्चर्द्
रंते गच्छंति तथैव मत्सरासः ॥ मनुजतीयाः कंपीद्रवंद्वा गमनं कृतवंतः कुत्र गच्छंति प्रसपः प्र
न स्वपंति ते प्रसपः स्थावरलोकाः गिरिर्वनदीतडागाः समुद्राः तान् प्रतिगमनं कृतवंतः ते कीदृ
शाः कपींद्राः तत्तेमहोते तत्तेप्रजातं तं तुसंततानरूपं तद्वत्तान् दारान् परिमार्गमाणाः परिमार्गमाणाम

सर्वे स्वयमारम्भयो द्रावपिलवो मत्सरासः प्रसपः साकमीरते तत्तुं तत्तं परिम
गीस आशवो नेंद्रादित्ते पवते धाम किंचन ॥ ८० ॥ सज्यंते इति सर्गाः निसृष्टाः हानि

रा नेनिशेषः तेषां मध्ये मध्ये त्वं हृष्टासीति वै मशक्नुवनाह नेंद्रादित्ते इंद्रानुगन्हं हे विना
किंचन किमपि सत्वं धाम ॥ इंद्रसेव गहं सीतारूपं नपवते नशोधयते नावगच्छति ॥ श्री
रामानुग्रहान्वा महं दृष्टवान् सीतायाः ॥ अत्रायं भावः लंकायां दर्शमायां पादशागगणो युक्ता
पामार्गं तं समर्घी दुष्टदयोऽदेवा अपि न भवंति तत्रावयोर्यः इंद्रः सहि सर्वलोकेंद्रः श्रीरा

५९ म रामचंद्रः तस्मानुग्रहाद्दृहमानतोस्मि सः श्रीरामः स्वयमेवात्र आगंतुं कथं न समर्थो
स्ति किंतु सर्ववानरगणोः सहायास्वति। एवं मम गृहं प्राप्य मिति दर्शयामास तत्रापि मं
59 यः अत्रागतस्यापि मम तव दर्शनं बभूव तस्मात्त्वं तन्मूरिभागोस्मि कस्माद्यस्मात्
यथा श्रीरामः सर्वेश्वरः। तथा त्वमपि सर्वेश्वरी। तयोर्निरंतरलीलां न कोपि जानातीति पर
त्वं वर्णयामास ॥ ८० ॥ अथ सीतां त्वेकर्णी प्रति श्रीरामस्य भक्ति प्रत्वेषु नर्वं रोपि तं हनूमानाना

सिंधोरिव प्रवणो निम्न आपऋतं वैद्यच्युता महासो मातर्माशतः ॥ सन्नौन्नि वे नि
शे हि परे च नसमंदे मेवाजाः सोमतिष्ठति कर्मणेव ॥ ८१ ॥ हे भो मातः हूव यथा सिं

धोः ॥ नद्याः प्रवणो निम्नदेशे प्रयाते सति। तत्राविष्टाः पदार्थाः वृक्षच्युताः स्वातंत्र्येण त ल
त्र हूर्मीच्युताः प्रवाहवशाः निम्ने प्रयांति। तथैव वयं सर्वे वानरगणाः। आशव शीघ्र
गामिनो निम्ने नीचे पाताले मध्ये प्रविष्टाः सन्तः वृक्षाः मासेन सीताशुद्धिमानेष्याम इति ५९
स्व प्रतिज्ञान्मकाः हे वाधर्मः ततः प्रयुताः प्रतिज्ञान्तरणेन नरकं गता हूव जाता इत्यर्थः

त

ते पुनर्मदासः अस्मदादयः तस्मिन् लोके श्रीरामप्रभावे विस्मृत्य तस्य माधुर्यभावे निमग्नाः सं
तः॥ सोमसोमाविधं विस्मृत्य तिमिमोदयंतः ततस्तत्र ग्रामात् गात्रेषु पृथिवी आसन्॥ प्राप्नुवं
तः॥ तांस्तु तिरदर्शयति॥ सोमति हे सोम नोस्माकं स्वामिनः श्रीरामस्य निवेशे॥ हे॥ शंकल्या
णं तिष्ठतु यथाद्विपदे॥ मानुषरूपे श्रीरामलक्ष्मणौ च चतुष्पदे रूक्षवानररूपे च कल्याणं
तिष्ठतु॥ यद्वा द्विपदे द्विस्वरूपे श्यामगौरस्वरूपे श्रीरामलक्ष्मणौ च॥ चतुष्पदे चतुःस्वरूपे
त्वानरोवेचांपदे च समस्तवानरगणौ च॥ समस्तभालूकगणौ च कल्याणं तिष्ठतु पुनः॥ अस्मे अ
स्माकं वा जाः सनामाः कृच्छ्रपः॥ शत्रुकर्म्मा णत्वमाप्ति छत्तु॥ उपस्थिता भवंतु॥ एवं सोमाविधं
श्री विस्मृत्य स्मृत्वा॥ तत्र अशादाद्विलालिगीत्यभूमिं प्राप्ताः इत्यर्थः॥ ८१॥ ततोपि लालिगीत्या
पितवमवस्त्रिमलभमानानां॥ अस्माकं भयमागतं इत्याह हनूमान् सीतां प्रति अचिः पु
नानद्भृतिजात्याभिप्राया देकवचनं॥ हरिर्वानरगणाः अस्मदादिः अचिः स्वभावबुद्धः श्री
रामदर्शनात्॥ रामाज्ञास्थितित्वात् तथा रामकार्ये निष्ठुलत्वात् तथा तवमहाव्रतायाश्रि
तत्वात्॥ पञ्चशरीरेपि पवित्रः तथापि तन्वत्वं कापि प्रीतिं॥ अरेपसंनिष्पापं॥ उपवाशेः शोध

र

६० यतस्ततः स्नानविस्मानो मेहृष्टिष्वेवोऽस्मे संगमे निमित्ते निनितरां अधाविष्ठ धावनं कृतवान् प्रति
ज्ञाभंगाद्भीतो वानरगणाः अनशनव्रतेन प्राणांस्त्यक्त्वा ब्रह्मलोकं गंतुं त्वरावान भूदित्यर्थः त
तः स्वकर्मभिः बहुत्वं प्रजायो स्वकृतं वता संपातिना । पदिलिणा अयमर्थः एवंभूतान् । त्वक्षेण
युक्तान् । अस्मान् यः सम्यक् पाति रक्षति सः संपातिः तेन स्वकृतिः प्रोक्तः एवं तत्र प्राप्तेन संपातिना
इतिवद्यमाणा वाक्यवता एतेषां कपीनां मधयाम धुसुधामं अन्नं क्रियते । तत्र एतेषां त्रिधातुः मा धुं

श्चिः पुनानस्तत्वमरेयसमप्येहारिर्मधाविष्ठ स्नानवि । जुष्टो मित्रायवरुणाय वाय
वे त्रिधातु मधु क्रियते स्वकर्मभिः । ८२ ॥ शारकमेदः मित्रायवरुणाय वायवे च । देवत्रयाय जु
ष्टः सेवितः श्रेष्ठो भविष्यति ॥ अत्र तस्माय माशय । एतेषाम नशानव्रतयुक्तानां कपीनां मध्ये यो यो
मरिष्यति तं तं महं भोक्ष्यामि । तदा मम वांछितं भोजनात् । मम मोदः ते स्थितः । अग्निर्देवस्तुष्यति । पुनः
सरस भोजनात् । रसनदेवतावरुणस्तुष्यति । तथा स्पर्शमयेन भोजनेन त्वग्देवता वायुस्तुष्यती ६०
ति एवमीदृशानां भक्षणेनाहं भद्रश्र पुष्टस्तु भविष्यामि । ८२ । तं जिघत्सुमायांतं । आलस्य पुन

नत्वे सोम त्वं वेत्ति शेषे राम मुख्याजीवनार्थं पवस्व सोमेति हे सोम विद्वान् त्वं वृषा अभिमतफलवर्ष
कोसि सः देववीतये देवानां पानाय पवस्व पतस्व कथं पतस्व इंद्रस्य श्रीरामस्य हार्दि हृदयं गमन सोमो
धीयते अनेन वै इति सुत्वत्वा सोमधानं सोमयागाधिकारे मुख्यं निमित्तं हृदयं आविश । प्रविश तस्य
हृदयं कुर्वित्यर्थः सोमेन यथा सीता संकल्पयति यथा चत्ते न सोमेन देवान् तर्पयेति । मन्त्रया रावणवधेन सी
ता प्राप्ता हेन संपादयेत्यर्थः पुरेति । तत्रापि पूर्वं नोस्माकं बाधात् । अनेन पतिरामा बाधात् दुरितादिति

पवस्व सोम देववीतये वृषेंद्रस्य हार्दि सोमधानमाविश । पुरा नो बाधाद्दुरिताति पार ५
य क्षेत्रविद्धि दिश आहा विपृच्छते ॥ ८२ ॥ पारय संकटान् अतिक्रम्योत्तारय एवं श्रीरामयज्ञभाग
महानां मुख्यं मत्वा विलंबं च यज्ञभागवतां मुख्यं मत्वा तस्य स्तुतिं कृत्वा पुनर्जटायुस्त्वं वेत्ति हि प्रश्नछितः ती
र्थ्य हृष्टिः जटायुर्नाम गृध्रः । तत्राणि वेत्ति सः क्षेत्रवित् । धर्मोस्ति यः सीतायागमनगतिं आसमं
ताद्धि विशेषेण या पृच्छते श्रीरामाय सर्वधर्मप्रवर्तकाय दिशः । दिशां संज्ञया आह उक्तवान् सः श्रीरा
मार्थं मत्तोपि किंचित्कार्यं कृतवान् वयं तु मार्थं मरिष्यामः इति भावः ॥ ८२ ॥ पुनर्विलंबं प्रार्थयेत्ति स्व

६१ सख्याय सीतारामयोः सख्यायच देवानां सख्यायच। हितो नेति हे इंद्र सोमाभिमानिन् श्रीविष्णो त्वं हितः
अस्मद्धितकारी॥ श्रीरामस्य द्वितीयविग्रहात् नकारो इष्यते। यथा सप्तिः महान् अश्वः हितः सख्यपोषका
यश्चरणय विजयप्रदो भवति कथं भवति वाजे संग्रामे तत्र हितो गच्छति एवं तस्य सहायको भूत्वा
तस्मै जयं ददाति तथा त्वं देवमुख्योसि। पुनः श्रीरामो नानायज्ञान् कृत्वा च कारयित्वा च देवपोषको
भविष्यति॥ अतस्त्वं खलगणविनाशाय नियुक्तोसि। स एव श्रीरामस्य सहायको भूत्वा तस्मै जयप्रदो

हितो न सप्तिरभिवाजमर्षेंद्रस्येंदो जठरमापवस्व। नावा न सिंधुमतिपर्षि विद्वा
न्छूरो न युध्यंनव नो निदस्पः॥ ८४॥ भव एवं तं वाजं संग्रामं। अभ्यर्ष अभिमुखेन गच्छ य
था रामः स्वशत्रून् हत्वा सीतां लभेत॥ तथा कुरु पुनः त्वं इंद्रस्य अस्मत्स्वामिनः श्रीरामस्य जठरं उ
दरं। आपवस्व प्रविश॥ कोर्थः। सोमयागान् कारयित्वा सोमरूपेण हविषा जठरं प्रविश कीदृशः त्वं
अस्माकं स्वामिभक्तानां चित्तं जानासि। अतो विद्वान् सः नकार इवार्थे॥ यथा नावा नौकया सिंधुं नदीं ना ६१
विकाः। नरा नतिपारयंति तथा त्वं नोस्मान् संकटानि॥ अतिपर्षि॥ अतिपारय पुनर्नशत्रवात्। यथा

शूराः पुरुषा युध्यन्तः सन्॥ रिपून्हंति तथैव त्वं नो निंद॥ नोऽस्मान् ये निंदंति तान्॥ अस्मत्पौरुषनिंदकान्
स्वविनाशाय पुनर्नो अवादत इत्यर्थः॥ ८४॥ तदैवं स्वामिभक्तान् ज्ञात्वा संपातिरनुजगादेत्याह शुभावै
स्वामिद्रोणवचः सक्तेन वदति अथास्मिन् ग्रंथे कथाप्रकारो हनुमत्प्रशंसा॥ आयास्यति तत्र श्रीहनु
मान् महात्मा सः स्वात्मश्लाघां स्वमुखेन मानुषत्वेन करोति तस्मात् त्वदेहमंत्र अमंत्रज्ञा आपिवदं
ति॥ आरूढदिशोत्यादिना सूक्तगतहृदयः संपर्त्ता आह संपातिः हे वानरवीराः सीतासमीपे गंतुं पुष्पा

आरूढदिग्गामसज्जपतेषु प्रत्यासदं वेति दुहोदशाः पाति जागरूविः हरिरोमसंक्रमणेन ते
नभस्वयउपातिरेचं स्वोर्ब्रह्मनिर्मिते॥ ८५॥

कं मध्ये यः एकः हरिर्वानरः शूष्मी वलवान् भ
वेत् सदयांद्रिशिलंकायां गत्वा तत्र सीतान्वेषणं करोतु य एवं करिष्यति॥ स आसदं तस्मिन् इति एवम
सारहे॥ विश्रामदायकं सीताहृत्पंवेति॥ प्राप्नोति तत्र त्वा विपिनः जागृविः जागरत् सन् सावधानः सन् र
तसः॥ रावणात् दुहः भूत द्रोह रताता॥ पाति स्वात्मानं रक्षति स एव औपसं सर्वस्वधारकं॥ नभो अव्या
कृतं॥ मायामयं सीतां स्वयं यः पश्यन्॥ प्रतवपुक्तं कृपां नते करोति॥ करिष्यति वत्सो गामिवं तं ह

६२ ष्टा सीता त्विस्वधा भविष्यतीत्यर्थः । सः किमर्थमेवं करिष्यति चेत्स्वो वा नरराक्षसेन योः उपत्तिरे सं
62 न्ध्यामात्रहोमाय । होमस्यापि प्रयोजनं । ब्रह्मनिरिणिजे । ब्रह्माण्डस्य कंटकोद्धरणेन शोधनाय । तत्र कं
टकाः । राक्षसा मरिष्यंति वानरास्तु मत्ताः आपि पुनरुत्थापिता भविष्यंतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ एवमासक्षोहनू
मान् । तेषां मध्ये समर्थो विभूव तस्य गमनं वर्णयति प्रक्षिप्य हे वेति लोकान् कर्षकाराक्षसाः तान् हं
तीति तथा वेषी कालरूपवक्त्रः । प्रक्षिप्य हा हनुमान् । कथंभूतः श्रेष्ठः सीतायाः शोधकः प्रयतिप्रेति

प्रक्षिप्य हे वक्षः प्रपतितो रोहवद्दम्पूर्ववर्णाजितिरिणीते अस्यनंजहातिवक्त्रं पितुरेति ॥
निष्क्रांतस्मुपप्लुतं क्षणेन निरिणिजं तत्ता ॥ ८६ ॥ प्रकर्षेणागच्छति रोहवत्गर्जनम्सनत्र

सलोकान् कर्षिताकर्तुः । रक्षोगणास्य वर्णामुखोत्साहं । असर्प अतिक्रूरं तं निरिणीते । निराम
यति । प्रगततमात्रोहिरावणादीन् तेजो हीनं करोति पुनः । किं करिष्यति । वक्त्रं आवरणं अल्पका
यत्वरूपं जहाति । महद्रूपं धारयतीत्यर्थः । तथापि तुर्वायोः निष्क्रांतं निष्वितं क्षतं वेगवत्वं राति प्रा ६२
प्नोति । महा अहं पुत्रहपेरणा रामकार्यं करिष्यामीति वायोर्निष्क्रांतं निश्चितं प्राप्नोति । ततश्च उपप्लु

तं उपसीतायाः समीपे गंतुं प्लवनं कृणुते करोति । निशिजं विभ्रद्धं यथा स्यात्तथा तत्तना । तेन विस्तारेण
महत्ता हृष्टेनेत्यर्थः ॥ ८६ ॥ स हरि मर्कटमध्ये अद्रिभिः शिखराणि प्राया हृहुत्वं मे नाकपर्वतेन समु
ऊ द्रमध्यादुत्थितेन । सतः प्रस्तुतः मयि विश्रमस्वेति । आज्ञैषः सन् तं गमनेस्सावी हनुमान् पर्वते गच्छ
ति हस्तस्पर्शमात्रेणास्संभावति नैव तत्तत्पकेत्तिक तीत्यर्थः । यतः कथ्यते । महाकृषभवत्
स्वीयं बलं प्रकाशयति । यद्वा वृषः शिव वाहनो विनाशिवं नान्यं गणयति । तद्वदाचर
अद्रिभिः सतः पर्वतेन गमनस्योर्द्धं बाधते । न भगमावेपते मती । समोहते नसते
साधते तिशिरानेनिक्ते अप्रस्तुपजते परिमति ॥ ८७ ॥ ति श्रीरामं विनानान्यं गणय
ति । यद्वा । कथ्यते वृषवत् धर्मवदाचरति । स्वामिकार्ये विलंबं न करोति । अतएव नभ
सा वेपते । आकाशे सर्वत्र देवमार्गे गच्छति । समती मेधावी मोहते श्रीराम हतं त्वाद्दहं ध
न्योस्मीति । शिराबाणा श्रीरामगुणयुक्तयासंश्लिष्टो भवति साधते । सर्वभावेन स्वामिका
र्यं साधयति । अश्रुनेनिक्ते श्रीरामप्रेमप्रवाहेषु आत्मानं शोधयति । परिमति । परिमा

६३ देहोपलम्भः॥ तत्र यजते॥ स्वदेवं श्रीरामं हृत्कमले यजते एवं स्वस्तकृतजवलेन सर्वेकार्य्येशा
धपति स्वात्मबलेन नैवेति भावः॥ ८७ ॥ परीति सहस्रोवेगान्‌ सहस्रमान्‌। परितः कालेन दि
वं अंतरीक्षं दिशोरोगति अस्मान्‌ विचारान्‌ तिरस्कृत्य स्ववेगेनाभिभूतं ख्यापूर्वकरोति तमेवं भूतं
पर्वताकृष्टं मैनाकमानमंतं॥ पद्यं पर्वतवत्‌। आसमंतात्‌ वर्द्धमानं। मध्वः मरकता। देवाः प
रिसिंचंति। पुष्पवृष्ट्यादिना॥ कीदृशं तं हर्म्यस्य। शत्रुपुरस्य सहालिशीर्षं। अभिमाविकं तिरस्कुर्वं

परिघकल्पं सहसः पर्वताकृष्टं मध्वः सिंचंति हर्म्यस्य सहालिशीर्षं॥ आयस्मिन्‌ गावः स
हुता हृउधनि मूर्द्धन्‌ छ्रीणंत्यग्नियं वरीमभिः॥ ८८॥

तं यस्मिन्‌ हर्म्ये गावः। आसमंतात्‌ स्वाहु
ताद्दः सुष्टुहुतं ददतं मरुंतितः सम्यक्‌पालिताः। उधनि उधः प्रभवे छीरे। अग्नियं श्रेष्ठं सोमं मूर्द्ध
नि। उच्चस्थाने श्रा प्रस्थ निमिन्नेमति वरीमभिः उरुतरैः यज्ञादिभिः श्रीणंति मिश्रयंति यत्र सोममया
ताद्दयः प्रवर्त्तेते इत्यर्थः तथा चोक्तं अग्निहोत्राश्च वेदाश्च राक्षसानां गृहे गृहे॥ तत्रायं भावः एवं भू ६३
तापि लंका [illegible] श्रीरामदेवाद्विध्वंसितामभूत्‌॥ ८८॥ हर्म्यसहालिशीर्षमित्येतच्छिवृणोति समीति॥ अ

अमीकारस्य लोपः प्रकरणात् । स हनुमान् यद्वा समीभावन्निष्ठो हनूमान् सः अदितेः पृथिव्याः उप
स्थे श्रेष्ठस्थाने ॥ आजिगात् आगतः सिंधोः पारं प्राप्तः तत्रतः पृथिव्याः अपीच्यं अत्यंतरमणीयं । अस
रत्नसः पदस्थाने लंकाख्यं मत् । मनुष्याः लोतव्याः । शिल्पिनो विश्वकर्मादयः । अजिजनत् । तत् । उपेम जत्रय
ति शिथिलं करोति कथं करोति नकारेद्दक्रांते । एतत् इदं लंकाक्षेत्रं स्थैरत्यरूपं यस्मिन् सर्वे राक्षसाः तिष्ठंति
यस्य रत्यस्य योजिता हेत्राधिष्ठात्री देवी लंका अश्वीरूपा तां सम्मेत्य अस्य हनुमतो भूरिजो वीर्कोः दशवस्य

समीं यन्तु भूरिजो रहे यत्न दशस्वसारो अदितेः पृथ्यं आजिगात् उपजत्रपति गोरपीच्यं पदं
यदस्य मनुष्या अजिजनत् ॥ ८६ ॥

रः दशांगुलयः ताः दश अश्वीरूपाः यथा अश्वः अश्वं प्राप्य हे
षते तथा तां । असौ अंगुलयो हेषंते । उभयतः पेटिकाभ्यां ताडितवान् हनुमानितिव्याख्या । तत्राभिभावः
सर्वेषां राक्षसगणानां राकरथस्य क्षेत्रस्य एकवाहनरूपां । यस्य श्रीरामदूतस्य एकस्यापि एकैकांगुलिः हं
तुं समर्थी बभूव । तस्य श्रीरामस्य प्रभावं कथितुं समर्थः कः कविर्भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ रूपेन दूति नकारान्त दक्रां
तः यथा रूपेनः शीघ्रगामी पक्षी गगनमार्गे गायो निःस्वमातरं एवति ॥ गच्छति स्वेच्छं पदार्थमात्रे रातुमुखे रा

६४ ही त्वा कुत्र गच्छतीत्यत्रोत्तरं मा ना तिष्ठति तत्सदनं प्रति तथैव देवो महान् हनूमान् मातरं सीतां
प्रति गगनमार्गेण श्रीरामदत्तमंगुलीयकं गृहीत्वा मात्रे दातुं शीघ्रं गच्छति । कुत्र गच्छति धिया कृतं
64 आसदं ब्रह्मणो धिया संकल्पेन रचितं ॥ आसदं लंकाख्यानं प्रति हर्षयुक्तः ॥ कथंभूतमासदं ॥ हिर
एम ण्मयं हिरण्मयं । अत्र नकारात् पुनर्दृष्टांतः यथा बर्हिषि यज्ञे यज्ञियः अश्वः सः देवान् प्रीणयन् । अप

रूपेणोनयोनिं सदनं धिया कृतं हिरण्मयमासदं देव एषति । एति गच्छति बर्हिषि प्रियं गिरा
श्वान देवा अप्येति यज्ञियः ॥ ९० ॥ परामृक्षो अहं बोद्धव्यः कविर्दधात्रिपक्षो अन विष
गा अभि
ति गच्छति । तमश्वं देवाः एति गच्छति प्रयंति अभिमुखं तथैव हनूमान मातुः समीपे गच्छति
यंति देवान् प्रीणयन् । तमपि देवाः प्रेरिताः गच्छंति तस्य मात्रे गिरा वाण्या प्रियं श्रीरामोक्तसंदे
शं कथयितुमिति शेषः ॥ ९१ ॥ अत्र सीता हनुमंतो संवादः पुनरागतः मम वियोगात् श्रीरामः कीदृशो व
भूवेति सीता पप्रच्छः सन् हनुमानाह । अभिज्ञानप्रदानेन विश्वस्तां सीतां प्रति । परेति दिवो द्युलोका
दाकाशात् सर्वलोकात् परा । श्री अयोध्या सर्वोत्कृष्टा तस्यां यः सदा तिष्ठति ॥ अर्वा बेनुकोटि पार्श्वैः सहि नं ६५

तः सः अव्यक्तः अरूपः पुनः कीदृशः अरूपः शांतः पुनः कविः सर्वज्ञः स एवात्र आविर्भूतः सन् स्वली
लया मानुषरूपेण । वशाद्गृहस्थधर्मरूपः सन् वनवासे त्वद्वियोगात् । त्रिपृष्ठः त्रयो धर्मार्थकामाः पृष्ठ
एजतरतिरूपाः । दारहरणान्त पृष्ठे यस्य एवं त्रिपृष्ठो भूत्वा ॥ गाः अभि भूप्रदेशान् अभिव्याप्य । अनविष्ठः
शब्दमकरोत् । तव वियोगात् सर्वा दिशाः अभ्यः पप्लवन् हाशब्दं करोतीत्यर्थः । एवं त्वयि प्रीतिमान् अस्ति पु
नः पित्त्व.ष. । रावणं सपरिवारं दग्धं करिष्यति तस्योत्तरमाह सहस्रशीर्षेति सः श्रीरामदूतां नीतवप्रीत्यर्थंय

सहस्रशीर्षतिर्यक्तिः परमपतीरे भोनपूर्वीहृत्प्रसोविराजति ॥ ९१ ॥ त्वेषं रूपं कृणुते वर्णो अस्य स
सं यत्राशयत्सम न्नासेधत्तिरयः ॥ अ ज्ञायाति स्वधया दैव्यं जनं पुष्टती न सन्ते संगोः आरत्न्या ॥ ९२ ॥

तमानः । सहस्राणि अनंतानि भूषणानि नयतीति । तथाप पश्यति शत्रून् । पाकं नैयत मानः । नकारद्वा
र्थे महोत्सव तोभः एवं कुर्वाणाः पूर्वीहृत्प्रसः आरभ्य त्वद्वियोगकालमारभ्य । अस्माकं सं प्रतिविराज
ति दीप्यते । बहुसेनामादाय शत्रून् नम्र लघ्यितुं इमतइत्यर्थः ९१ । विषमिति भो मातः अस्य श्रीरामस्य वर्णाः
क्षत्रियः तस्मात् दारहर्तारं प्रति हननं करिष्यति यदि रावणो न क्षत्रियाः । बहवो हताः तर्हि एवं तादृशो नैव अ
पेनुशत्रुसंग्रामे । रूपं स्वरूपं । त्वेषं दीप्तं कृणुते करोति । यादृशाः शत्रवः आयांति तेऽधिकं तद्विनाशकं रूपंक

रोति॥ यतोयमवर्णः॥ वर्णितीतोन्नातव्या॥ सप्तत्रयस्यां समन्तासमन्तोसंगनामेशत्रवः॥ आयांति॥ तत्रता
६५ 65 न्॥ स्निग्धः शोभकान् शत्रून् मधुकैटभप्रभृतीन् युगेयुगे॥ अशयत्॥ नाशयामास॥ अद्यापिवालीप्र
भृतीन्नाशयामास पुनर्यैर्हेतुमहं निसंति॥ तान्दशाननप्रभृतीन् सेधसेधते इंडं ददाति॥ अतोराव
णादीनन्निश्चितं हनिष्यति कस्माद्धनिष्यति॥ तवप्राप्यर्थं च तथास्वधयापितृकार्याणि निमित्तेन॥ त
थादेवंजनदेवकार्यनिमित्तं कृत्वाहनिष्यति॥ तेषांदेवानांपितृणांच॥ अक्षाः अपांविभाजकाः स
न् अस्माभिः सहितस्तान्याति॥ अनुसरतिकयानुसरति॥ पृच्छती॥ पद्मा॥ स्वच्छती शोभनयालक्ष्म्यासं
नसते देवैः पितृभिः सह संगतोतिसंमीलितो भविष्यति॥ स्तुतिमात्रेणतेषां॥ आतिथ्यं करिष्यति की
दृश्या लक्ष्म्या संगोअगन्या॥ सम्यक्गीर्वाणीवेद लक्षणा स्वरसंस्कारसहितायस्यां तया स्वरशब्दं
फि तयालक्ष्म्या॥ पद्मा॥ असवर्णो रकारः सजापकानां पापानि हंतुं त्वेषं दीप्तं रूपं करोति॥ पापानिस
र्वाणि दग्धं करोति॥ अग्निबीजत्वात्॥ सहि॥ अपंसर्वाद्रामोरिपून्कथंनाशयति॥ पद्मा॥ यदा अ
कारादयः स्वराः रकारात्पृथग्भवंति॥ एनंत्यजंति॥ तदायंस्वरूपं दीप्तं करोति॥ तेषांमस्तकं गच्छति॥ यदि ६५
नैवंत्यजंति तदारकारः मैत्रीभावेनतेषांमध्येतिष्ठति॥ तथैव श्रीरामोपिमित्राणां मैत्रीभावेन तिष्ठति अ

यथा स्वर्णः। यथा महेंद्रस्तु कामांतः सः स्वरूपं दीप्तं करोति। ततः सर्वान् शत्रून् विनाशयति यदि र
कारो रावणस्यापि नामादौ वर्त्तते। तर्हि रावणस्य नामनि त्रयो वर्णाः संति केवलं रकाराद्रावणो न भव
ति। अयं तु केवलरकारात् कोशप्रमाणाद्रामो भवतीत्यर्थः॥ ८१॥ केन त्वं दक्षिणां दिशं प्रति गंतुमास्थः इ
ति प्रष्टुमिच्छंतीं सीतामालक्ष्य स्वयमेवाह। उक्तेवेति यथास्य धार्गो गृध्रपतिः उक्तो रतः से चनकामः दिशं प्र
उक्तेन गृध्राधिपतिना वीरविधिना विधिना रधित सूर्य्यस्य दिव्यः स्वपर्णोपि च दत्ते तं सोमः परिक्र
गुनापश्यते जाः॥ ८२॥ ति गंतुमारब्धः गां प्र॰छुं शब्दं करोति यदि पन सर्वं दिव्यं भ्रमन् सन् एति तथा
दिव्यः स्वपर्णः संपातिनामा पक्षीवान गगनपरिक्रमन् वचनाम तेन नमे चनकामः जटायुं प्र॰छु कामश्च
अरावीत् इ मंशब्दं कृतवान्। योऽजटायुर्भवद्भिः प्रोक्तः स च तस्याग्रजः संपातिश्च दीर्घगो॥ अहं गृध्रोऽस
र्व्वमप्य छं प्रस्थितौ। तयोः सूर्य्यतेजसा दग्ध मानयोर्मध्ये संपातिः स्वपक्षाभ्यां जटायुमाच्छादयत्। तदा ज
घ
टायुः पक्षिरामागतः संपातिस्तु दग्धपक्षो भूत्वा अत्र पतितः। सोऽहं संपातिरस्मि। एवमहं सूर्य्यस्याविधीः
अधि अधिकं अधितध्वनवान्। एवं मद्रूपी दिव्यः स्वपर्णः। तदा आकाशात् सर्वाणि स्थानानि पश्यथिव्याः

६६ अवचत्तत॥ अपश्यत् तदा मां पतितं व्याकुलं दृष्ट्वा सोमनामा कश्चिन्मुनिरागत्य उपदेशं कृतवान् । त्वं परिक्षि-
प्तेना उपास्यत्वाच्छ्रीरामं हनुमन्तं ध्येय पश्य । पुनः कालेन पक्ष्य यदा सीतान्वेषणाय श्रीरामेण प्रेरिताः कपिगणाः
66
अत्रायास्यंति तदा तेभ्यः सीतामार्गं प्रोक्त्वा त्वं तेजाः [illegible]॥ तेजस्वी भविष्यसि सपक्षो भविष्यसीत्यर्थः । ए-
व महं रामभक्तेन संपातिना प्रोक्तः ॥ अत्रागतवान् । तत्र तव दर्शने हेतुः श्रीरामप्रभावो हि बभूव ममाश-
क्तिर्नैवासीति भावः ॥ एतेन यदुक्तं नेंद्रादिते पवते धामकिंचनेति । तस्यापमुपसंहारो बभूव ॥ ८३ ॥ एवं श्री

अवीरामिव मामयं शराहरभिमन्यते उताहमस्मि वीरिणींद्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिंद्र उत्तरः

रामानुरतहं श्रुत्वा सीता हनुमति स्वस्याभिप्रायं निवेदयति । अवीरामिवेति द्वाभ्यां अयं रावणः देवेंद्रं जित्वा
तन्मित्रं वायुं जित्वा च इव दृश्यंते । यथा संची अवीरां मन्यते अस्य भर्त्ता वीरो नेति तथा मामपि अवीरामभिम-
न्यते । तस्माच्छिन्नस्तिरात्तत्रदृश्य द्वारात्तर्जयति । तत्राहं वीरिणी त्वं हनूमान् सखा सहायको यस्याः साहं मरुत्स-
खा । तस्माद्यं रावणः शरारुः हिंसाशीलो वा मुमुर्षुः स्यात् । यतो मम इंद्रः विश्वस्मात् विश्वमध्ये येष्ठब्रह्म विस्म-
शिवाद्या देवास्तिष्ठंति तेभ्योपि उत्तरः उत्कृष्टतरः स्यात् । तथा त्वं सहायकोपि समर्थश्च । यद्वा मम वीरः ८ ६६

श्रीरामः प्रलयानलरूपः पुनर्मत्तस्त्वासहायको लक्ष्मणः स प्रलयवायुरूपः स्यात् एवंभूतं मां न जा
नाति यद्वा । अवीरमिवेति नारी रामलक्ष्मणो वीरः पतिव्रतधर्मः । अतस्तेन सहिताहं वीरवती प्रलयानलरू
पास्मि पुनर्ममसखा सहायकः प्रलयकालीनो वायुः । एवंभूतां मां न जानाति अतो यं मुमुर्षुः । यद्वा । एव
लोमामवीरामिव जानाति । केवलमवीरां नाभिमन्यते । यतः स्वभगिनी विरूपा दृष्टापि श्रीरामलक्ष्म
णौ समुखेषु सहाय नागतवान् । त्रिलोकविजयी भूत्वापि पुनर्मां शून्यस्थाने चौरवत् । हृतवान्
एवं वालीश्वर दूषणादीनां वधं श्रुत्वा केवलमवीरां मां न जानाति श्रीरामः सर्वेश्वरो वा मनुजो
वा भवतीति । अस्य हृदि संदेहो वभूव यद्वा अयं मुमुर्षुः मत्सुमित्रः रामो यदि नरः स्यात् । त
र्हि लंकायां दुर्गमायां आगत्य मां जेतुं समर्थो न भविष्यति यदि जगदीश्वरोस्ति तर्हि । अवश्यमाग
त्य मां हनिष्यति । तदा तेन हतोहं मुक्तिं यास्यामि । एवं मत्वा मुमुर्षुर्भवति । यद्वा । मां हृत्वा च श्रीरा
मस्य परीक्षां करोति यदि सीता पतिव्रता न भवेत् । तर्हि रामोपि परमेश्वरो न भवति । एवं विचा
र्य मां हृतवान् सद्दशीनीमां दृष्टव्रतां हृष्टा । पुनर्ब्रह्मचर्ये दृढो भवत् । मातृभावात् कामुको न भव
ति एवं रावणो मम श्रेष्ठो भूदिति अर्थः । ८४ । संहो त्वमिति पुनस्तं प्रति सीता प्राह । नारी या उत्तमा

स्तन २

६१ नारीसंहोत्रं । उत्तमेन भर्त्रा सह समस्यक् होत्रं ॥ अग्निहोत्रं वेदोक्तविधिना संप्राप्य विवाहादिसंस्का
रं प्राप्य पुनः सह समनं यज्ञं वा ॥ अवगच्छति स्म सा ऋतमस्य सत्कर्मणो यज्ञादेर्वैधाः श्रेष्ठा भवति एवं
पुराकृत्वा पुनर्या नारी संहोत्रं सर्वविषयमनोरथं ज्ञात्वा नाग्निनादग्धं कृत्वा ॥ ततः समनंपत्न्रूपं केव
लं भर्तारं चावगच्छति तत्सेवायां स्थिता भवति सा सत्कर्मणो वैधाः ॥ अत्यधिका भवति ॥ पुनर्या
एवंभूता वीरेण भर्त्रा सह भवति सा वीरिणी कथ्यते ॥ तस्मात्सत्संपत्तिं हिं करोति ॥ सा सम तत्त्वं तां स

संहोत्रं सम पुरा नारी समनं वावगच्छति वैधाः ॥ किंतस्य वीरिणी रुद्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिं
द्र उत्तरः ॥ ६५ ॥

जति ॥ सा नारी महीयते लोकपूज्या भवति पुनरेवंभूता सत्यप्रिया नारी ॥ इंद्रपत्नी स्यात् ॥ सा महा
श्रेष्ठा वीरपत्नी भवति ॥ तदुत्कृष्टा या परमेश्वरस्य पत्नी सा भवति ॥ तत्र मम इंद्रः स्वामी श्रीरामचं
द्रः स विश्वस्मात्सर्वस्मात् उत्तरः सर्वोत्कृष्टः स्यात् ॥ यस्य वल्लपरित्यां कृत्वा मम पिता मां दत्तवान्
तस्मात्त्वं एनं स हि करोत्वित्यर्थः ॥ ६५ ॥ एवं सीतयोक्तो हनूमान् श्रीसीतारामयोस्तत्त्वं जानन्स्सन् ॥ तामाह ६१
भो मातः तव दंपत्यस्य सीतारामरूपस्य मध्ये ॥ अहं परमेश्वरप्रकृतिरिव ॥ तथा भार्या पुरुष दुवशी

रस्तीतीव ह्यभेदं तमन्ये॥ यतः एकस्मिन्हि पारमेष्ठ्ये स्वात्मसंसारोद्धारार्थे द्विदलवत्॥ द्विधा रूपं जानामि
तत्रैते तव॥ एकं रूपं दृढं अत्र स्थितं पुनरेकं रूपं श्रीरामरूपं परः परस्तात् समुद्रस्य पारे स्थितं तत्राह॥ दृ
ढं एकं तत्र द्वितीयं वा तत्र एकं दृढं द्वितीयं एवं वक्तुं सम समर्थो नैवास्मि॥ पुनर्मम रूपं तृतीयं स्यात्॥ जीव
भूतत्वात् हासभूतत्वाच्च॥ अतस्तेन मयात्तृतीयेन॥ कथंभूतेन॥ ज्योतिषा पुत्रयोः प्रशाहात् तत्समर्थेन घो
तमानेन॥ रावणादिभिर्निर्भयेन॥ त्वं तत्र संविशस्व मिथुनीभव अहं त्वां तत्र प्रापयिष्यामि एवं युगलरू

दृढं त एकं पर ऊत एकं तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व संवेशनेन तन्वाश्चारुरेधि प्रियो देवानां प
रमे जनित्रे॥९६॥

पसंवेशनेन तृतीयेन संवेशनेन तन्वाः युगलरूपात् तेभ्यश्चारुः शोभनो देवानां प्रियो भविष्यति यज्ञा
र्हत्वात्॥ एव नवासांते त्वया सहायोध्यां गत्वा तत्र राज्यं प्राप्य नानायज्ञान् कृत्वा विद्याकरान् तत्र भाषा
न् सर्वान् लक्षणान् हनिष्यतीति भावः॥ कथंभूते युगलरूपे॥ परमे सर्वोत्कृष्टे तथा जनित्रे॥ जगतो
मातृपितृभूते॥ एवं त्वं तत्रागत्वा एधि स्थिरा भव॥ वंशवृद्धिकरा भवेत्यर्थः॥ ९६॥ एवमुक्ता सीता हनु
मंतमाह तन्नष्ट इति॥ अत्र टकारस्य तकारो वक्तव्यः॥ अर्थप्राधान्यात्॥ ते तव वाजिनो वेगवतः तनूः

६८ अंगानि प्रतितर्पयंती ॥ अहं चेद्वदामि । तर्हि तन्वा तव शरीरेण ॥ धातुधातुमयेन तनुमयं शामि ॥ एतत् ॥ अ
भकमि ॥ एषी घ्नं णम आश्रिकरणं ह्यं कामं ॥ वामं कुटिलं भविष्यति ॥ एजभाषी स्पर्शनं ॥ अकीर्तिकरं
68 भविष्यतीत्यर्थः ॥ तथा सभ्यं असभ्यं अश्लीलं के आत्मनिवहूवचनं ममापि परपुरुषस्पर्शनं ॥ अनु
चितं भविष्यति ॥ तत्र एव तास्पर्द्धं हहाहभूव ॥ तत्वं श्रीरामस्यैव हि राव ततो दंडाहीति तथा एतन्म
मगमनं श्रीरामस्यापि प्रियं न भविष्यति तत्र दृष्टान्तः ॥ यथा ज्योतिष्वं ॥ अग्निज्वालाम
नन्छेवाजिननन्वानयंतीवामसमपे धातुशर्मनुभ्यं अहतामहोधारणायदेवानदि
वी कज्योतिस्वमभिमीयाः ॥ ६७ ॥ वं प्रति अहुतः होमेन नहुतः पदार्थः महोमहानपि तथा
नेकाश्चापि पदार्थाः घृतपायसादयः द्विविधा [illegible] इति भावः एवं ममागमनं श्रीरामायप्रियं न भवि
ष्यति ॥ कोर्थः या पतिव्रतापि यदि वीरवती न भवेत् ॥ सा भर्तुश्चापि स्वस्यापि सर्वकार्यं स्वतनबलेन करो
ति ॥ तथा मा ह्यप्रीमहावीरवती स्वपोह्यं कर्तुं नार्हेति ॥ यदि श्रीरामः असमर्थो भवेत् ॥ तर्हि अहं तव ६८
आ संगौ[illegible] गच्छामि वा सर्वराक्षसगणान् स्वतनबलेन ह्यधानं कृत्वा गच्छामि एवं मम कार्यं सर्वपस्मा

धीनमित्यर्थः ।। ९७ ।। अथ सीता हनुमंतमाह मम वाक्यं तत्त्वप्रभावयुक्तं श्रीरामं प्रति त्वं ब्रूहीति हरेत्तदिति
हे प्रभो । यत्पुरा त्वया मम रत्नालंकृतं । तत् वृत्तांतं हृदयवर्तीत बहुकालत्वात् कथंभूतं तत् गुह्यं ममबुद्धिस्थे
नामप्रतिष्ठं पुनः कीदृशं पराचे हृदये श्रीयं चित्रकूटोद्भवमित्यर्थः । तत्स्वं तु रुद्रवेति शेषः वयोधेः पक्षि
णां नीचैः । यद्वा वयसां पक्षिणां । अधेः अधनेः हरिद्रहृयैः काके । अत्र जयंतस्य प्रेरकाः केचित् द्रुद्रदे
वाः तेषामभिप्रायाद्बहुवचनं । एवं काकरूपेण जयंतेन यदाहं पीडिताभवं तदातान् । ब्रह्मास्त्रवत् महा

हरेतन्नाम गुह्यं पराचैपर्यन्तवाभीते आकयेनां वयोधे । उद्दस्तम्भाः पृथिवीं द्यामभि के
भ्रातुः पुत्रान्मघवन्तित्विषाणः ।। ९८ ।।

दाहमुक्तान् दृष्ट्वा सर्वदिक्षु भ्रमतान् दृष्ट्वा च द्यावापृ
थिव्योभीनेत्त्रत्राणार्थं त्वां । आकयेतां काकेभ्य ह्राहीति आहुतवत्यो भवतः अर्थात् तस्य जयंत
स्य रक्षकः कोपि नाभवत् । तदा पृथिवी च द्यां च प्रतिभ्रमित्वा पुनः शरणागतस्य प्रार्थनां तथा अभि
के कामुके निमित्तभूते द्यावापृथिव्योः स्थितानां प्रजानां प्रार्थनां भवान् । उद्दस्तम्भाः स्वीकृतवानसि
भो मघवन् धनवन् सर्वार्थप्रद कथंभूतान् जयंतान् । भ्रातुः पुत्रान् तव रूपस्य विष्णोः भ्रातराशंकात्त
स्य पुत्रान् एवं तथैव हि काकतुल्यं शरणागतं हत्वा मां नये इति भावः ।। ९९ ।। अथ मा चाज्ञप्तो हनुमान् तत्र हवि

६९ रोधानेनानाफलमूलादीन्भक्षयन् नानाद्रुमाणि धृत्वा मर्दितोऽभ्रमत्सन् । तन्निषेधकान् रक्षोगणान् हत्वा
69 प्रान्तसंपदं वक्षधे । तदा केचिद्दवशेषा राक्षसाः रावणं प्रति गत्वा निवेदयंति । बहुत्वेन संभ्रमात् । पुनर्जयंतस्
तव लोकमहत्यादीनि हनुमान्माहतात्मजं इत्यंतानि । तद्वाक्यानि श्रुत्वा माहतात्मज इति शब्दात् । देवान्
मन्यमाना वदंति देवास आयनिति हे प्रभो देवाः आयन् । आगताः परशून् । असमर्थीयान् । अविभ्रन् ध
तवंतः पुनः विड्भिः भवनैः सहवार्तकजनैः सह वना वनानि वृश्चंतः छिंदंतः एवं आयनिति भया

देवास आयन्परशूंरविभ्रन्वना वृश्चंतो अभिविड्भिरायन् निसद्रुवं दधतो वक्षणासु
अत्राकृपीटमनु तद्दहंति ॥६९॥

सुनहक्तिः सद्रुति सद्रु द्रवंतीनां नदीनां जलं वातं दाकज
लं निदधतः सेतुरचनया रोधयंतः वक्षणासु नदेषु वनायाशेन गमनार्थं यत्र च आसमंतात् कृपीटं य
त्काष्ठनिचयं विद्यते तदग्नु रदहंति । यद्वा । नानाकाष्ठैः वज्रया बाणरचितानि यंत्राणि दहंतीत्यर्थः ॥६९॥
एवं श्रुत्वा रावणः । अक्षादीन् बहून्वीरान् प्रेरयित्वा च तांश्चापि एकेन कपिना हतान् । श्रुत्वा विललाप ६९
य शशः दूरमिति । यथा शशः यशुविशेषः । अल्पान् दूरं तीक्ष्णं धारं लोहं प्रत्येकं अभिमुखधारं जग्ग

र। वाणेन सहागतं तिमीरं मारीचः मयपते तथाहं सीतां स्वनाशाय । आनीतवानित्यर्थः अत्रेत्थं रा
वणश्चिंतयति । रामेण कालरूपेण त्यक्तं तीक्ष्णभल्लं सीताहरणं तस्य हरणं मम पाशतुल्यमस्य गील
त नं बभूव पुनरहं । अद्रिशैलं । लोशो लोष्ठलेन । आरोहणाद्दारात्यम्भेदं । भेदितवानस्मि । मू
र्खत्वात् । पुनश्चिंतयति महाद्रिवद्ग्रामः तमहं मूर्खवत् लोष्ठेन ताडितवान् सः तस्याधःपतनात्
स्वशिरस्ताडितवान् । एवं रामवैरं मम मृत्युः स्वदं बभूव । एवं ज्ञात्वा मत्समो मूर्खः वहं तं महान्तं । आत्मा

शशः स्वरं प्रत्यंचं ज मारोद्रिं लोभेन बभेद मारात् वहं तं विद्रिहतो रंधयानि वयह
सोव वृषभं प्रभूतवान् ॥ १०० ॥
तं चिंतन्निश्चितं रूहते दृढ्राद्यमस्त्वाय सीताहरणरूपाय्यरंध
यति पीडयति पुनर्यथा वत्सः वयत् । गाढेन वृषभं महोद्धतं प्रभूतवान् वर्द्धमानः स्वाधिकं दर्शयति
तथैव मया रामेण समर्थेन वैरं कृतं । यस्य कस्तु हृतः । अत्राग्नात्मनिर्भयः सन् अत्यंतमुपद्रवं कृतवानि
त्यर्थः ॥ १०१ एवं स्वमनसि विलप्य ततो रावणः धैर्यं गतः सन् । अहंकारं क्रोधनादद्वारेण हनुमंतं ववं
धेत्याह सुपर्णद्वति सुपर्णः पक्षीवत्तवेचरो रावणः यद्वा पर्णशब्दात् पत्रं पत्रशब्दात् रथः यस्य

पद्मा नास्ति किंचिद्दंपदे च ज्ञाने च ध्याने च विरागे च यस्य सः न खो हनुमानतं २

रथस्योपरि स्थित्वा महारणे इंद्रजित्पार्थी॥ आहंती मायां विलाप्य दशदिक्षु चचार इति स महापराग्निघनादः।नवं
७० स्या न विघ्ने तेषु शस्त्रेषु इंद्रजिद्भिर्यः। तं न वे हनुमंते [illegible] इत्थं एवं कृच्छ्रेणा आमिषाय ब्रह्मपाशे वैवंध स
70 चावहृद्धो वद्धोपि।सिंह इव स्वतंत्रः पुरि पतन।पतितो गच्छति।स्थातव्यीवान्।स्वाक्रांतोजलाशयाभिमु
खे महानारएषकः।चित्र यथा निहृद्धापि रोधकान कर्षत् कर्षति तेष्वेव हनुमानपि एतान्नगणयति।तस्मा

सपत्ती इत्यात स्वमानसिधायावहद्रुः पारिपद्रं नः सिंहः निरुद्धश्चिरमहिषत्वर्ग्यावान् गो
धात्तस्मा अयथैककर्षदेतनत्॥१०१॥ अग्लानहो न घ्नतनोत सोम्या रुच्छ एष्वंरश ना श्रोतापि
शतः अच्छावंधुरवहमानितो रथंयेनदेवामा अनयंनभिप्रियं॥१०२॥ तस्मै हनुमते गोधा।एतत्परि
वेष्ठनं गुधपरिवेष्ठने।[illegible] अपोरयंस्मात् श्रीराम हृतत्वात् देवानां वरप्रदाना च॥१०१॥ स एवं ब्रह्मपाशे
र्वद्धोपि तान्नगणयति।तद्देनं देवाः प्रार्थयंते ब्रह्मपाशं नामपमानो माभूदेत देवाः प्रार्थयंते ब्रह्मपाशानो
मपमानो माभूदेतद्दृष्ट्वा।अत्ता नहइति अहोहर्षे अत्तोरावणपुत्र लदादीनवहूनवीरान्।स्पर्यंत ह्यतः ना ७०
शयंतः।ततस्तद्धृत्वाप्रसंबंधीतः आसमंतात्।उतपश्चात् वहून्वंधनेजायो भोसोम्याः। अतोरक्षनाब्रह्मपा

शान् नद्वक्रेणध्वंमर्थेनक्रणध्वं पिंशत विभजत । अच्छावं धुरमिति जानु इपंजंघा हृयँकारद्वयमिति अ
च्छावं धुरं वं धनवंतं रथं देहं स्वसमंव हत अभितः नगरात् चतुर्दिक्षु येन कर्मणा देवासः देवाः अभिप्रियं अ
नयत् यास्तंत्तीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ एवं लब्धस्य हनुमतः पुच्छे ज्वालापितमग्निं सीताप्रार्थ्यमतिपावेतमजरामरं ज्ञा
नातित घपिभक्तवात्सल्यत्वात् ॥ रक्षोहणमिति । रक्षोहणं राक्षसानां हंतारं वाजिनां हरीणां मुख्यं हरिं
वानरं ॥ यद्वा हनुमत्पितुः वायोः सखायं प्रथिष्ठं प्रथमाने वर्द्धमानं । अग्निं प्रति हनुमतेशमिकल्याणं उ

रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्मि मित्रं प्रथिष्ठमुपयामि शर्म शिशानः अग्निः क्रतुभिः समिद्धः
स नो दिवास रिषः पातु नक्तं । १०२ ॥

पयामि याचयामि । अतः शिशानो दीप्यमानोग्निर्यैः क्रतुभिर्य
ज्ञैः पूर्वजन्मभिः मयासमिद्धः संदीपितः । स रुद्रांतीनो स्मत्संबंधिनं दिवा नक्तं च स दैव रिषो हिंसातः पातु ॥
१०२ पुनराह । अयोदंष्ट्र इति ॥ अयोदंष्ट्रः ॥ तीक्ष्णदंष्ट्रस्त्वं । अर्चिषा ज्वालया यातुधानानुपस्पृश भो
जातवेदः समिद्धः दीपितः सन् कथंभूतया अर्चिषा । आजिकया जिह्वारूपया मूरदेवान् मूल
देवान मारान् रभस्व वेगवान भव पुनस्त्वं क्रव्यादः मांसाहारान् वृक्त्वा एकीकृत्य अपिधत्स्व ति

७१ रोहितान् कुरु नुत्तु अस्मद्दीयान् सन् सन् स्वसनसन ॥१०४॥ अत्रेति पुनराह भो जातवेदः
अत्रास्मिंल्लोके ॥ भो अग्ने ॥ त्वं सर्वं पश्यसि ॥ अतो मम वाचं हृदि कुरु तं चौरं चरंचरंतं ॥ तकार
71 श्चोरे एकाक्षरकोशात् ॥ एवमेव अस्मज्जनाय हनुमते दुःखदं तिष्ठंतं वाचरंतं उत निश्रितं य
द्वा अंतरिक्षे पृथिवीभिः ॥ नानामार्गैः पतंतं त्वं शिशानः दिप्यमानः सन् विध्य ॥ त्वङ्गयाघत्रतत्र

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुपस्पृश जातवेदः ॥ समिद्ध आजिह्वया मूरदेवान्
भक्षक्रव्यादो वृक्त्वापि धत्स्वसन ॥१०४॥ अत्रे द्वानीय पश्यसि जातवेदस्तिष्ठंतमग्न
उत वाचरंतं यद्वा ॥ न्तरिक्षे पथिभिः पतंतमस्ता विध्य सर्वा शिशानः ॥१०५॥ ॥

न्न मतं तं व्याकुलं कुरु तथा सर्वा सर्वाणि हिंस्राणि ॥ रक्षांसि दग्धानि कुरु तथा तयोरुभयोः ॥ अ
स्ता ॥ अस्त्राणि रणहारीणि कामविषयभूतानि भगवद्धर्महीनानि दग्धानि कुरु ॥ अत्रायं भावः ॥
श्रीरामविजयार्थं तथा विभीषणराज्यार्थं सर्वान् ॥ रक्षोगणान् खरहेः समेतान् सर्वथा भस्मी ७१
भूतान् ॥ न कुरु किंतु दुर्वर्णान् दुःखितान् कुरु ॥ पुनस्त्वं मया ज्ञप्तः पूर्ववत् ॥ रावणाङ्गीतो मा भवे

ति सीताभिप्रायः ॥ २०५ ॥ पुनराह परीति हे अग्ने त्वां विप्रं व्यापकं हे सहस्य तेजस्विन् पुरं परि
अरिनगरस्य परितः ॥ धीमहि ॥ त्वां ध्यापयामः कृतलंकनगरं आवेष्ट्य यथा वह्निर्निसर्ते प्राकृतः ॥ क
श्चिदपि न भवेत् ॥ तथाश्चिरो भवेदित्यर्थः धृषत् ॥ अत्यंतं धर्षयति वर्णं यस्य तं त्वां धृषद्वर्णं दिवेदिवेति
त्यं हतारं विनाशशीलं ॥ येमायामयाहंकारणं इमः तद्धतां भंगुरावतां निधिमहि ॥ २०६ ॥ एवं लंकां दग्ध्वा

वयं परि त्वाग्ने पुरं विप्रं सहस्य धीमहि धृषद्वर्णं दिवेदिवे हंतारं भंगुरावतां ॥ २०६ ॥ हरिं मृजं
ह त्यरुषो न युज्यते सं धेनुभिः कलशे सोमो
वानरैः सह हनुमान् श्रीरामं प्रत्यागतस्तदाह हरिं मृजं
तीति ॥ हरिं वानरं हनुमंतं कृतकार्यं मृजंति ॥ प्रेम्णा हस्तेन परिमार्जयंति ॥ के अरुषः रोषरहिताः शां
ताः श्रियो रामसमुद्राः ॥ वह्नि त्वं पूजायां ॥ एतेन वाक्येन त्वेषणात्प्राक् ॥ श्रीरामः कृतकोपः स्थितस्तत्त्व
गम्यते ॥ न युज्यते उपमार्थे उत्तरान्वयी ॥ यथा धेनुभिः धेनुप्रभवैः पयोभिः कलशे द्रोणकलशे सोमः
समज्यते ॥ संगतो भवत्यतिसाधनाय ॥ तथा यो हरिर्युज्यते स्वामिना स्वप्रियान्वेषणोर्थ्ये स च हरिर्निरभि का
मानः सन् वाचं ॥ उदीरयति ॥ हिन्वते ॥ वर्द्धयते स्वामिनं ॥ यतो मतीमेधावी ॥ स एव पूर्वं तामेव वर्द्धनम्

७२ पां वाचमाह ॥ पुरुहूतस्य कतिचित् परिप्रिय इति ॥ भो प्रभो बहुभिर्ब्रह्माद्यैः कविभिः स्तुतस्त्वं तस्य तव मही
मा वाचः ॥ परिप्रियः परितः प्रीणयंति ताः स्तुतिरूपा वाचः कतिचित् ॥ किमस्य कोर्थः या या स्तुतिर्मया कर्त्री
72 आसां सा सर्वाप्यल्पैवेति भावः त्वत्प्रसादात्सर्वं कार्यं देवदुर्लभमपि सुलभं भवमेवेत्यर्थः ॥ १०७ ॥ साक
मिति ॥ अतः परं बहवो मनीषिणो धीमंतो वानरवीराः साकं युगपत् ॥ श्रीरामभद्र प्रतिवदंति यद्यपि
सोमयागे सर्वे देवाः सोमस्य स्वं स्वं भागं भुंजंति ॥ तथापि ॥ आद्युः दुग्धवंतो ये धेनुगणाः संति स्वदुग्धेन सो

अजपते उग्रां वाचमीरयति हि त्वत्तेमती पुरुहूतस्य कितिचित्परिप्रियः ॥ १०७ ॥ साकं वदंति
ऋः बहवो मनीषिण इंद्रस्य सोमं जठरे यदाशु ॥ यदीमजंति सुगभस्तयो नरः सनीलभिर्दशभिः

सं मिश्र अपितुं ॥ तेरद्द्रस्य सर्वे द्रस्य तव श्रीरामस्य जठरे तृप्त्यर्थं भवंति ॥ यत् यत् तत्सर्वं तवापि भीतस्मादित्यर्थः
कुत एवं तव देहोऽन्नमयं तदाह ॥ यदीति यत् यस्मात् ॥ ई एवं कमनीयं ॥ मधु मधुरस्वभावं त्वां श्रीरामं प्रति
संवदनाय ॥ नरो मनुष्याः सुगभस्तयः सुशोभना ॥ गभस्तयो विद्यमाना येषां ॥ ते दशभिः सनीला रा. ७२
भिः समानस्थानाभिः पंच प्राणैश्च त्रिभिः पंच धीभिः ज्ञानेंद्रियैः कर्मेंद्रियैश्च अजंति ॥ आ

मानंशोषयति। एवंभूतेनत्वयासहसंवदनं। अस्माकंमहत्पुण्यफलमभवदितिभावः। १०८। संवादमेवा
हतिस्त्रिभिः अरममाणइति। दुंदुते ऋत्विग्यः सोमइतिपदचतुष्टयमुत्तरमंत्रादाकृष्यते तयोरेकान्वया
त् भोद्विज श्रीराम तवसोमः कः सोमः ऋत्विग्यः कोर्थः सोमाभिषवनिमित्तभूतः ऋत्विग्ध्यते इतिऋ
त्विग्यः। एवंऋतुषाकृपूर्वान्। ऋतुकालेरामाज्ञायेत्यर्थः सः सोमः सीतारूपः अरममाणस्त्वद्वियो
गातुरः। यद्वा। रकाररामः मकारोलक्ष्मणः श्रुइजीवत्वात् ताभ्यांरहितोभूत्वा। अरममाणः स्यात्. अतो

अरममाणोअत्रेतिरामअभिमृश्यस्यप्रियंदुहितुस्तिरोरवं। अन्वसमेजोषमभरद्धिनंगमः
संहृष्टाभिः स्वसृभिः देवितिजामिभिः। १०९।

दुःखितः स्यात् सा सीता कीदृशी यस्याः कीर्तिः स
र्यस दुहितुः सावित्र्याजगत्प्रसिद्धायाः पतिव्रतायाः प्रियं एवंकीर्तिशब्दंतिरः। तिरस्कृत्यगाः भूप्र
देशात् अभितोव्याप्य। इति अतिक्रम्य एतिगच्छति कुगच्छति लोकांतराणीतिशेषः। एवं
पतिव्रतमुक्तातस्याः सीतायाः दुःखमाह। अन्विति असमेसीतारूपायसोमायदातुंजोषंप्रीतिंय
थास्यात्तथातत्प्रसन्नार्थंविनंगमः विनंकमनीयंनानासवस्तुपदार्थंगच्छतीतिविनंगमः सोऽयंराणः

७३ अन्वभरत् । अनुहरति । सर्वं कमनीयं सीतायै समर्पयेच्छति । तथापि सा न मन्यते । एवं संदेहेति । अतिशयेन दी
यते । काभिः सह दीयते । हृद्याभिः उभयीभिः स्वसृभिः जामिभिश्च सह । तत्र स्वसृभिः भगिनीभिः जामिभिः
73 सहचरीभिश्च कोर्थः सीता लंकायां दीयते तथा तस्याः भगिन्यः उर्मिलाद्याः तद्वियोगात् । गृहे दीयंते पु
नः सहचरीगणा अपि गृहे दीयंते । दुर्लभं भवतीत्यर्थः यद्वा । अन्यापि व्याख्या क्रियते हे श्रीराम तव सो
मः तव वांछितः सोमयागः । सीतारूपः तव वियोगात् । अरममाणः । अशोभमानो बभूव को
र्थः आदौ मिथिलायां पुनरयोध्यायां पुनर्विपिने विपिने त्वया सह रममाणो भूत्वा ऽघ सीताह
ये लंकायां हृष्टोगा विलापेन बभूव कथंभूतः सोमः ऋत्विपः ऋतौ वसंतादि ऋतौ दृयते
गम्यते सः भार्यां विना तव भूपस्य न शोभते । यदि सीता परम् हे प्राज्ञ सतीह दोषाकथं रटा
सी भवेत्तत्र अभरणं । यस्याः सीतायाः सत्कीर्तिः । सर्वस्य दुहितुः सापि आमहापतिव्रतायाः आपि
प्रियं स्वकीर्तिशब्दं तिरस्कृत्य गात् । भूप्रदेशान् । अभिव्याप्य अतिक्रम्य च गच्छति लोकांतरा
णि प्रति । अस्मिन् सोमस्य कारणभूताय सीताहृतापायत एवं वामांगाय विनंगर्णेनानाहवस्तु संग
ही रावणः जो वंपयीन्नं यथा सा तन्न था सर्वं स्वं समर्पयितुमिच्छति तथापि सा तत्स निरादरं कृत्वा ७३

प्रति

पूर्वोक्तरीत्या भगिनीभिः सहचरीभिश्च सह दीयते । यदि भगिन्यश्च सहचर्यश्च तस्या हरणमज्ञात्वा
कथं दीयंते तत्रायं विवेकः तासां भविष्यत् दुःखं ज्ञात्वा तासवीसां दुःखेन सीताहि दुःखिता भवति
तस्मात् सीता प्राप्तिर्यत्न शीघ्रं कर्तव्यमिति भावः ।१०। अथ सोमस्य विशेषणानि । सः कथंभूतः सोम
यागसाधनरूपः सीतारूपः सोमः नधूर्तः नभिः राक्षसीभिः धूर्तो वधूर्तः भीषितः पुनः कथंभूतः
अद्रयः पाषाणाः सन्ता आज्ञा एवं पाषाणेरगत्वमः रावणेन । एवं सीतायाषाणैश्च शोकनैर्येतय

नधूर्तो अद्रिभृतो वर्हिषि प्रियः पतिर्गवां प्रदिव इंदुरृत्वियः । पुरंधिवान्मनुषो यज्ञ
साधनः शुचिर्धियापवते सोम इंद्र ते ।११। र्थः पुनः कथंभूतः वर्हिषि तृणे निषण्ण इति शेषः
पुनः प्रियः तव प्रियः पुनः गवां पतिः इंद्रियाणां पतिः । जितेंद्रिय इत्यर्थः पुनः प्रदिवः पुराणः आ
दिशक्तिरूपत्वात् पुनः । इंदुः ईश्वरः स्वरात्मणे समर्थः । ऋत्वियः व्याप्तिमानः पुनः पुरंधीवान् । वहुधीयु
क्तः पुनः मनुषो यज्ञसाधनः मनुष्यरूपस्य तव यज्ञसाधनः पुनः शुचिः नित्यपवित्रः सएवंभूतः
धिया स्वबुद्ध्या पवते । आत्मानं पुनातीत्यर्थः ।११। पुनर्वानरेंद्राणां वाक्यं । नवाहु भ्रामिति भोइं

द्र तेतव सोमः याग साधनं सीता त्वं वा गावन्तलंकायां परिगतः न वाहुभ्यां नरहपस्तवाहुभ्यां
७४ चोदितः प्रेरितः सन् ॥ अनब्धं स्वधान्नं तद्धि कोरिदेह उच्यते ॥ एवं प्रतिशरीरं पवते गच्छति शी
75 घ्रमेवेत्यर्थः ॥ वर्तमाननिर्देशात् कीदृशः धार्यः ॥ अच्छिन्नप्रवाहे एतन्नतः निरस्छः त्वं च
कतून् ॥ सेकल्यान् ॥ स्वस्य सीतायाः अस्माकं चरेवानां च समजैः लक्ष्मणसुग्रीवविभीष
णादिभिः सह आप्राः हरितवानसि ॥ कार्यसिद्धवश्यं करोषि ॥ भूतप्रयोगो वर्तमाने सुत्रमः

न बाहुभ्यां चोदितो धार्यमाणस्तेनब्धं पवते सोमइन्द्रते । आप्राः क्रतून्समजेर
ध्वरेमतीर्वेनं दुषन्तं चम्वो उपासहरिः ॥१११॥

तथा अध्वरे पुरुपत्ते चम्वो ॥ वानररा
जसहेनयोः ॥ मतीः बुद्धिधर्मान् प्रेषर्पार्श्च संजितवानसि एवं कल्पे कल्पे कृतवान् ॥ सोघा
पिशत्रून् हंतुं समर्थो सीत्यर्थः युत स्वेति भावः कथं पुनाभिः सीता दृष्टेति शंकायां हनुमंतं
निर्दिशन् जनं वदं गदा घावदंति ॥ वेनं दुषन्त् पतिराजवत् हरिहनुमान् ॥ आसदत् ॥ प्राप्तवा ७४
न् ॥ त्वदीय सोमसाधनमिसनुषंगाः ॥ समुद्रस्य पारे पतिवरमाप्ये देशे सीता हनुमता समुद्रलंघ

पा

पताद्दृष्ठेत्यर्थः ॥१११॥ अथ श्रीरामानुज्ञाः श्रीरामलक्ष्मणसंगेन सुग्रीवादयो वानरवीरगमनं कृत
वंतः तैर्यन्माद्दोवलं वर्णयन्नाह ॥ अंशे दुहंतीति ॥ अंशं ॥ अंश्रमंतं सूर्यमग्निं वायुं चन्द्रात्तत्वं ॥ सूर्याग्निवा
यवः केशिनः दुत्यर्थः ॥ अग्निर्वायुः सूर्यश्च केशिन इति स्मृतेः ॥ अंशोर्मान् इत्यर्थः तेभ्यः एते कंपी
द्रवीरः अपसः कर्माणि दुहंति ॥ यथा गोसारभूतं पयो भवति ॥ अग्नेः सारं परदाहकत्वं सूर्यस्य
सारं सर्वविषयप्रकाशकत्वं ॥ वायोः क्षिप्रगामित्वं बलवत्त्वं च ॥ तथैव मनीषिणो मनोनिग्रहसम

अंशं दुहंति स्तनयंत मक्षितं कविं कवयो ऽपसो मनीषिणः ॥ समी गावो मतयो यंति सं
पतस्य तस्य योना सदने पुनर्भुवः ॥११२॥

र्थाः मतयो मेधाविनः एते वानरगणा वीराः ॥ दुहंतिको
र्थः सूर्याग्निवायुतुल्य समर्थानां शत्रूणामपि कर्माणि पौरुषाणि दुहंति हरंति ॥ यद्वा ॥ सूर्याग्निवायूना
मपि कर्माणि पौरुषाणि दुहंति ॥ ग्रहंतीति एवंभूताः संति कथंभूतं ॥ अंशुं स्तनयंतं गर्जंतं ब्रह्मात्मत्य
र्थः पुनः ॥ अक्षितं बलेन वृद्धं न अक्षीणं पुनः कविं क्रांतदर्शिनं ॥ एवंवीरगणाः गर्जंतो वै ॥ अक्षीणबल
वेगाः कवयः क्रांतदर्शिनः ॥ यंति यांति गच्छंति श्रीरामलक्ष्मणसंगेन ततो सर्वपूज्यो मुख्येष्ठ कृत्वा च ॥ ग

त्वा च किं कृतवंतस्तदाह संपन्नः सावधानस्य कृत्तमसस्तस्य योनायोनोमर्यादारूपे समुद्रे कथंभू
७५ 75 ते सद्दने ।धारसद्दने समीसंसम्यक् ईलोकप्रसिद्धं एतेभ्यो नलादिभ्यः शिल्पिभ्यः पाषाणपर्वता
चिताः ।यावत्प्रयोजनं तावत्पर्यंतं ।पुनर्भुवः पुनर्भूमयः वभूवुः कोर्थः कल्पादौ मधुकैटभमेदेन ना
रायणारचिता मेदिनी वभूव ।तस्यां प्रियव्रतराज्ये प्रियव्रतरथचक्रावतनात् समुद्रा वभूवुः तेषां
स्थाने भूमिर्निष्ठा भवत् ।एवंभूते भूमिरहिते समुद्रे ।श्रीरामप्रभावात् नलादिभ्यो रचिताः पुनर्भुवः

नाभा पृथिव्या धरुणो महो दिवो या मर्मा सिंधुर्ध्वंतरस्थितः इंद्रस्य वज्रो वृषभो विभूव
सुः सोमो रुद्रे पवते चारुमत्सरः ११३

पुनर्भूमयो वभूवुः नानारूपत्वात् चित्रविचित्रत्वात् वहु व
चनं ज्ञातव्यं एवं समुद्रे सेतुः सर्वत्र समानत्वात् भूमिरूपः कथितः कथंभूता भूमयः गावः ११४ अ
ना थ श्रीरामेणारचितं सेतुं प्रशंसामहे नाभेतिपद्यादिवः द्यु लोकात् स्वर्गादुर्ध्वं महः महर्लोको विद्य
ते ।तयोर्मध्ये आकाशः स्यात् ।तथैव नाभोगा पृतः पाताललोपि स्वर्गसंज्ञकोस्तितदुर्ध्वं महर्लो ७५
कवत् भूर्लोको ज्ञातव्यः तत्र यथा स्वर्गादुत्कृष्टो महर्लोकः ।तथा भूर्लोकोपि पातालादु

स्पष्टः। सर्वकर्मफलप्रदत्वात्॥ पुनः पातालभूर्लोकयोर्मध्ये। आकाशवत् दुर्गमः समुद्रः अ
नाधारत्वात्॥ एवंभूते समुद्रे। पृथिव्याः नाभा नाभिरूपः पर्वतसमूहः। कथंभूतः धरणीधा
रणाभूतः कोर्थः समुद्रे नौकावत् पर्वतसमुदायः आधाररूपो बभूव। एवं श्रीरामेण र
चितः सेतुः प्रशंसनीयो भवतु॥ कीदृशो नाभासंज्ञकः पर्वतसमुदायः॥ अयामभूमे समुद्रे
सिंधुसुतानां नदीसंगच्छत्स॥ अंतः अंतशब्दादुपरि उत्क्षिप्तः स्फटिकनीलनलादिभिः स्था
पितः स्यात्॥ अत्राशंका एवं शिलानां तरणं सलिले कथं बभूव सत योजनविस्तारे तत्राह रु
द्रस्य श्रीरामस्य वज्रः वज्रवत् प्रतिहततराति॥ वृषभः धर्मः कथंभूतः विभूतिमायकानि व
सूनि फलानि यस्य स विभूवसः पुनः कथंभूतः धर्मः सोमः सोमयागाद्द्विजन्मा हृदेयवते ज
नानां हृद्ये प्रबोधनाय गच्छति कीदृशः सोमः मत्सरः देवानां मदकरः। चारु मनोहरः॥ एवंभूता
तु रामधर्मात् पर्वतानां तरणं बभूव॥ ११३॥ एवं सेतुबंधांतां कथां समाप्य पुनर्ग्रहे हनुमति लंकां
दग्ध्वा श्रीरामसमीपे गते सति पुत्रवधनगरदाहादिना तप्तयोर्मंदोदरीरावणयोः शोकमाह
जायेति॥ कितव स्वकपटस्य स्वामिनः सीताहर्तुः रावणस्य जाया मंदोदरी तप्यते कथं तप्यते

७६ परदारावलोकपरस्संन्यासी भूत्वा सीतां हृतवान् । तदा प्रभृति नित्यमधिकाधिकात्तप्यते । श्रीरामं
76 परेशं शंक्य त्वा सीतां परं शक्तिं शंक्य त्याव । तत्रापि तां स्मरन् ध्याने चोत्कंठक मेरण हृतां ज्ञात्वा विश्रे
षणात्तप्यते । पुनर्लंकाहृतायाः सीतायाः हृष्टं ब्रतं दृष्ट्वा अत्यंतं तप्यमानान्नहती । त्वद्विहीना ए
केन रामहृतेन हनुमता हृतेन पुत्रेण हीना भर्त्रा मंदोदरी अत्यधिकं तप्यते । साकथं भर्
ता । कश्चित्परलोके यत्र तत्र चरतः । मत्तस्य पुत्रस्यास्य माता कोर्थः सोक्तः कदाचिदाकाशे
जायात्तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः कश्चित् । कृपणा वा विप्रं दुर्नमित्युक्त्वा मा ध
तोन्येषामपि सुपनः कर्मेति ॥ १२४ ॥
चान्यस्य श्रीरामप्रभावमतुलं रवमात्रेस्व प्रेवा प्रत्यं त्वप्रो
क्तवानिति भाव ॥ तथा स्त्रः कितवो रावणोपि । कृपणो वा । कृपणश्चासौ दुर्गमसौ दुर्गजले चक्रथ्य
ते । तत्र न लंकाख्ये दुर्गे वानरस्समुद्रजला श्रयवानपि हनुमत्प्रतापेदृष्ट्वा विप्लवत् । भयेनागतवा
न् । तथापि समर्थोपि दुष्टः अन्येषां परमेश्वरत्वाद्दहृत्वं अन्यस्य श्रीरामस्य । अस्तंगत हंसी तादृ
शं धनं । अलौकिकपदार्थं दृष्ट्वामानः सन् उपनते प्रदोषकाले । एति सीतास्थानं गच्छ ७६

तिगतवानित्यर्थः ॥ तां स्वानुकूलां कर्तुं ॥ तत्र तस्यायमभिप्रायः चेदियं मम मानुकूला भवेत् तर्हि ज
गदीश्वरी नैव ॥ तथास्या एवंभूतायाः पत्नीपरमेपि जगदीश्वरो नैव ॥ इत्यहं मत्वा तस्माद्भीतो न भवि
ष्यामि ॥ चेदिमा मम मानुकूला न भवेत् ॥ तर्हि हि रामं परेशं ज्ञात्वा तेन सह संग्रामं कृत्वाहं मृतः सन् प
रां गतिं यास्यामि ॥ ११४ ॥ ततः कदाचिन्मंदोदरी रावणं प्रति श्रीरामपरत्वमुक्त्वा तस्यापमानमकरोत्
तदा रावणः प्रोचति ॥ नमेति एषा भार्या मां पुरा कदाचि न ॥ नमिमेथ ॥ न हिंसितवती ॥ न जिहीले

न मामिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ॥ अक्षस्याहमेकपरस्य हे
तोरनुव्रतामप जायामरोधं ॥ ११५ ॥

न मम हेलनं कृतवती ॥ तथा सखिभ्यः मत्प्रियेभ्यः ॥ उत
शब्दात् मह्यं च ॥ शिवा सर्वदा कल्याणरूपा आसीत् तामेवंभूतामनुव्रतां जायां प्रति ॥ एकपरस्य
एक एव परः शत्रुर्हनुमान् तस्य एकपरस्य हेतोर्नम तस्मात्तस्य हेतोः कारणात् ॥ अहं अपारोधं
महाविरोधं यथा भवति तथा कुपितां कृतवानस्मि अत्रायं भावः मया हता रामभा मां न गणाय र्या
ति इयं मम प्रिया मामनादृत्य रामभक्ता बभूव अतो विरोधिमामित्यर्थः ॥ ११५ ॥ अथ कदाचिद्रावणं प्र

७१ ति॥ अस्य मातामहो माल्यवान् हितोपदेशं कृत्वा च॥ तस्मात् पमानं प्राप्य सभ्यान् प्रत्याह॥ द्वेष्टी
ति॥ अथ रावणः श्वश्रूः हारपत्नीयान् स्त्रीगणान् हितोपदेशं कर्तृन द्वेष्टि तद्वद्धिमात्तपत्नीया
न स्मान् प्रति द्वेष्टि॥ पुनर्जाया अपहृत्य द्धिभोगाशेतिर्हृधी॥ एवं नाथितः उपतप्तः सन् मर्दि॥
तारं॥ परदारसंगं न विहृत्ते॥ अतोस्य कितवस्य धूर्तस्य भोगां शरीरं॥ अहं न विंशामि नयप्रणामि॥ अ
येकामवेदनया मरीष्यतीत्यर्थः॥ तत्र दृष्टवशाद्वात् हृष्ट्वांतः यथा जरतो जीर्णमात्रस्याश्वस्य॥ व

द्वेष्टि श्वश्रूःपजायाहृत्वाद्धि न नाथितो विंहृते मर्दितारं॥ अश्वस्येव जरतो वरस्य सना
हं विंशामि कितवस्य भोगं॥ ११६॥

स्त्यस्य कामवेदनायुक्तस्य रूढभोगस्य शरीरं न दृश्यते॥ ए
वमस्यापीत्यर्थः॥ ११६॥ सभामेतीति॥ एवं हनुमता लंकादाहे कृते सति॥ कितवो धूर्तो रावणः प्रच्छ
मानः॥ पश्चाद्धीसिन् सभामेति सभां गच्छति गतवानित्यर्थः जेष्यामीति अहंकारेण तत्वा शरी
रेण स्पृष्ट जातः भूप्रवानो वर्धमानः॥ अत्र वकारस्य जत्वं छांदसं॥ अत्रांतः दृष्टाः कृतिष्ठन्यात ७१
रो विभीषणादयः॥ विभीषणस्य मंत्रीण गणाभिप्रायमाद हुत्वं॥ अस्य रावणस्य कामं मनोरथं विति

रंति तिरस्कुर्वंति। ते कीदृशाः प्रतिदीप्ने प्रतिजिगीषवे श्रीरामाय सीताख्यमणितद्रूपलाभाय प्रत्याहृ
तानि सचकानि लक्षणानि॥ अदृधतः समर्थयंत॥ ११७॥ एवमुक्त्वापि सम्पाएवणां प्रार्थयंति उदी
च्यां तद्युक्ति॥ अतः सीताभिलाषनिर्वंधात्॥ उदीच्य॥ उक्तं च त्वं निवृत्तो भव हि श्रीरामं प्रति॥ विश्वा नत्वा
मित्रवीणावस. निमयस्ततं विश्वावसं श्रीरामं नमसा नमस्कारेण गीर्भिर्वाग्भिरीले स्तौमि प्रार्थया

स भामेति किंतव वः पृच्छमानो ज्येष्ठामीतितिन्वा ब्रूम जानः॥ अन्तासो अस्य वितिरं
ति काममं प्रतिदीप्रे दधतन्त्रा हृतानि॥ ११७॥ उदीच्यातः पतिवती ह्येषा विश्वावसुं न
मसा गीर्भिरीले॥ अन्यामिच्छ पितृषदं व्यक्तां स ते भागो जनुषा तस्य विद्धि॥ ११८॥ ॥

मितवजीवनार्थी॥ अन्यां पितृषदं पितृगृहस्थां अप्रतीकन्यामिच्छ। व्यक्तां विवाहजातस्त्रीलक्ष
णां स्त्रीतेतव भागः॥ जनुषा जन्मना भविष्यति इमां तु तस्य रामस्य हि भागं त्वं विद्धि एवं चैकवचनात्॥ ए
कस्य विभीषणस्य स्वमंत्रिभिः सेहितस्य वाक्यमेतत्॥ ११८॥ अत्र द्वितीयमंत्रे विभीषणोऽहि वद
ति॥ यदि त्वं स्वात्मानं विश्वावसुं मन्यसे। तर्हि हे विश्वावसो। रावणात्वात्वां वयं ईळामहे नम

सा प्रार्थ्यमानः सीतां स्वतनुं अस्मा इदु प्रफर्व्यां स्वतनी एवं मत्वा जायां सीतां एव जायोपपत्या ए
मेण संप्रजनसंयोजय । तेन च सामकुर्वित्यर्थः अत्रायंभावः सीतातिरस्कारात्त्वं विश्वानि वस्तूनि
नश्यत्काविनश्यसि । अतोस्मान्निर्वर्धीत् उदीष्व उं उं नित्वं नीभव इति श्चितं अत्र उं दीर्घः ११९
एवं वोध्यमानेरावणेन किं कृतं मतं आह । उत त्वइति उत त्वः अपि चैकः प्रहस्तादिभिः एकेन हनुम

ईदृशी ब्रातो विश्वावसोनमसेलामहे त्वा । अस्मा इदु प्रफर्व्यां संजायापत्या सज ११९ उ
तत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य
उशती सुवासाः ॥ १२० ॥
तां कृत्तकदन्तेपश्यन्नपि न ददर्श महोधत्वा द्रावणः उत त्वः अपि चैको
रावणादिः शृण्वन्नपि श्रुकसारणादिमुखेन परबलमाकर्ण्य न पिएनां वांचं न शृणोति । तस्मान्नमि न
करोति महावधिरत्वात् । यद्वा उकारो शिवेवा ब्रह्मणि तत्त्वबुद्धिर्यस्य स रावणः उत त्वः अपि च त्वस्मै
अस्मै विभीषणाय उतः तत्त्वस्वरूपं वाक्स्वार्थं प्रकटं करोति पंडितमानित्वात् इव यथा उशती
सकामा ह्यौ सुवासाः ऋतुमतीत्वा शरीरेण पत्ये स्वसौंदर्यं स्वामिने दर्शयति तद्वत् एवमेते रा व

णादिभिरहृष्को भावो विभीषणादिभिर्हृष्ट इत्यर्थः ॥ १२० ॥ अत्र विभीषणप्रशंसयन्नाह यः पूर्वं बाणमिति
विभीषणादिषु धजनः पूर्वं बाजन्मवंधूनां रावणादीनां सख्या सख्यानि हन्नि हानि पराकृणत्ति ह दि
नकरोति कथंभूतो विभीषणादिः वितनैरणः विविश्रोवेणमरणं तनैकामः पुनः सविभीषणादिः
अप बाविकीर्षां वं भुभिः ॥ श्रीरामादिभिः ॥ यद्वा नपरो न्यः पुरुषो मस्मात्तः अपरो रामः तेरपरैः श्री
पराः पूर्वं बाणसख्यादणत्ति वितनैरणो अपरोभिरेति अनानुभूतीर्वधत्वानः पूर्वीर्रिं
६ द्वः शरत्स्त नैरीति ॥ १२१ ॥ अनन्तरां जवः संतु पंथाः येभिः सखायो यंति नो वरेयं स
रामादिभिः सहसख्यानि अभिरेति अभिगच्छति अनानुभूतीः श्रांतिजानानि रावणादीनां ॥ अ
वश्यमेवणत्रू नज्येष्ठामरुतिह पाणि ॥ अवधुत्वानोहरीकुर्वन्विभीषणः इंद्रः उ दंभ विष्यत्कर ६
नं अंद्रः पश्यतीति इंद्रः स एव पूर्वीः शरदः कालम तंत नैरीति कार्थः ॥ अतिशयेनामरत्वं प्राप्यते ॥ १२२
एवं मंत्रं कुर्वंतो विभीषणादीनां पुरोहिताः स्वल्प यनं कुर्वेति ॥ अनन्तराइति न्यावेद मार्गेभ्यो अ
न्याः कल्पितामार्गाः त्वराः तद्रहिताः अनन्तराः पंथानः ये न्जवः संति तेनोपाते श्रेष्ठमार्गाः नो

७६ स्माकं सर्वा यो विभीषणस्य घा ॥ तं श्रीरामे ॥ अत्र वरो श्रेष्ठे भूस्थाने ॥ अवन रितं यां तु गच्छेन्तु ॥ तान स्मदी
यान् पितॄणां सम्यक्श्रेष्ठः ॥ समर्थ्यमा ॥ अर्यमा ॥ सनिनीयात् ॥ श्रीरामेण सह संरामेणगमयात् ॥ पु
नर्देवानां मुख्यः संसम्यक् ॥ भगांश्चडैश्वर्य्यं विद्यते यस्य सः श्रीविष्णुः स भगः तान् संनिनीयात् ॥ पु
यः नः ॥ ॐ सत्वं सीता रामयोर्द्दंपत्योर्धर्मः तत् भो देवाः ॥ ब्रह्मादयः सर्वे संयंत ॥ अस्तु ॥ १२२ ॥ श्रीरामं
प्रतिगच्छन् विभीषणः सीतामाश्वासयति ॥ प्रत्वेति भो सीते ॥ त्वा त्वां वरुणस्य पाशात् ॥ वरु

मर्यमा संभगो नो निनीयात्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥ १२२ ॥ प्र त्वा मुंचामि वरुणस्य
त स्य पाशाद्येन त्वाबध्नात्सविता सुशेवः ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोकेरिष्टां त्वा सह पत्या

णपाशं वंधनं तु त्स्यात् ॥ अत्र स्थितिरूपात् दुःखात् ॥ अहं मुंचामि मोचयिष्यामि प्रप्रकर्षेणमो
स्याहामित्यर्थः येन पाशेन त्वा त्वां सविता कर्माध्यक्षो देवः अवध्नात् ॥ पुनः सुशेवः सुखय
वेकं ॥ ऋतस्य सत्यरूपस्य वैकुंठस्य योनौ गेहे नु भूते ॥ अयोध्या देवै ॥ सुकृतस्य पुण्यस्य लोके स्था
ने ॥ सुभोगस्थाने अरिष्टां निर्दुःखां त्वा त्वां पत्या भर्त्रा श्रीरामेण सह दधामि वर्त्तमाने वनिर्देशः ७६

त्वंविंतां माकुर्विंति भावः ॥ एवमहं रामपरायणो भूत्वा तद्बलात् तत्सर्वं करिष्यामीत्यर्थः ॥ १२३ ॥ त
तो विभीषणे दासभावं गते सति श्रीरामः सेतुं कृत्वाऽतरत् इत्याह आसन्निति ॥ यथा भावते
एकादशे आर्षभाः ऋषभपुत्राः एवं सुपर्वं श्याम रामः सक्रमइं तीर्थरूपं ॥ अर्णः समुद्रजलं
आरुहत् केनोपायेनेत्यत आह ॥ अकेति यत् यतः हरितः पर्वतेत्त्वेसामान्यपर्वतान् ॥ अ
र्कयोजितवान् सेतुरूपेण समुद्रे ॥ ते पर्वताः वीतपक्षाः ॥ अनुचाः सहसमाव भूवुः ॥ तांश्च प

आसन्यो आरुहत्तकुकमर्णो कृपयद्धरितो वीतपक्षाः ॥ उद्धानना वमनयंत धीरा आ
प्लावती सोया अर्वाङ्गतिष्ठन् ॥ १२४ ॥

र्वतान् ॥ धीराः हनुमदादयः उद्धाननावं उद्ध ॥ उद्धके शे
नकारो दर्ष्यंते नावमिव ॥ अनयंत ॥ आनीतवंतः ॥ आप्लाधे जले ते पर्वताः कथमामज्जनेन जाता
इत्याह ॥ आप्लवतीः आज्ञाकारिणः श्रीरामाज्ञाकारिणः ॥ आपः समुद्ररूपाः ॥ अर्वाकत्र
तिष्ठन् ॥ उपस्थे रासवदकुर्वन् ॥ १२४ ॥ अत्र सेनापतिवाक्यं अत्र प्लवतीपाबालवती सेतुरू
पेणोक्ताः रोपयते आक्रमते भो सत्याय वानरवृंदाः अतः पूर्यते रभध्वं पुनः श्रीरामती

८० छतः ततः समुद्रं प्रतताते: प्रकर्षेण ततते इतिसेनापतिवाक्यं अत्रास्यां पुरस्यां पौलेकायां ये अ
80 सेवाः ॥ अस्माकं मतस्थाः कूलाण्लग्नाः असन् आसन् तान् जहाम गच्छाम हंतुमिति शेषः
अभि ॥ अभिमुखं वाजान् संग्रामान् शिवान् जयप्रदान् वासत्तानां कल्याणप्रदान् वर्षेउ
त्तरेम ॥ क्रतुक्रत्याभवामेत्यर्थः ॥ २२५ ॥ उहाम ति समुद्र तरणानंतरं रात्रौ शः सहगुरुं प्रवर्त्तेस

अश्मन्वतीरीयतेसंरभध्वमुत्तिष्ठतप्रततातसखायः अत्राजहामय असननसेवाः शि
वान्वयमुत्तरेमाभिवाजान् ॥ २२५ ॥ उरुंपत्नायचक्रथुरुलोकंजनयंतासूर्यमुषासम
ग्निं दासस्यचिद्वृषशिप्रस्यमायाजघ्नथुर्नरापृतनाज्येषु ॥ २२६ ॥ ति देवर्षिसत्रविंतरणाः

श्रीरामलक्ष्मणौ: प्रशंसयति तयोर्विलक्षणानिकर्माणि दृष्ट्वा मोनरा नारदपितरौ श्रीरामल
क्ष्मणौ ॥ युवां ॥ यज्ञाय देवर्षीणां हितप्रदाय ॥ वा यज्ञायस्वनामजयपत्रप्रवर्त्तये उरुं महांतं लो
कं त्रिलोकं चिक्राथ काशमानं चक्रथुः ॥ उनिश्चितं कथंभूतो युवां सूर्यं उषसं अग्निमिति ८०
सूर्यमुषसमग्निं चकारस्थो द्वितिया एवं सूर्यस्तथा उषसः ॥ कालोमा नाम मुख्येत्वान् ॥ उषसश्च

ध्वान्तकालोगता ह्यः एवंकालस्य । अनिष्टजनयंता जनयितारो । तत्रायं भावः एते सर्वकाला
न्तपः विश्वस्य प्रलयं कल्पांते कुर्वंति एवं तेषामपि कारणभूतो । तत्रणलक्षणगणमारणोकि
माश्चर्यं । तथापि नरलीलायां चित्रं भवति पुनर्युवां हासस्य नीचस्य । यद्वा । मुनीनां शापाद्द्व
जातौ जयविजयौ पार्षदौ रावणकुंभकर्णरूपेण । तस्माद्धासो रावणस्तस्य मायाः नागपाश
घा वंधाद्यो जग्रथुः । नाशयामासथुः पुनर्युवां जंबुसंग्रामेषु । चषसिप्रस्य महोत्स चक्रपरीर
घ हरयो धूमकेतवो वातजूता उप[illegible]विपर्यंते पथ्य गागनयः ॥ १२७

स्त्रणवणस्य प्र
तनाः सिताः सर्वलोकभयंकरीः जग्रथुः । अत्र रावणो विप्रकुलोद्भवत्वात् वृषभः प्रोक्तः । पु
नर्महाघोरणलक्षणत्वात् महोल्काः सूचिताः । एवंभूतो युवां । अस्माभिर्वंदनीयौ प्रशंसनीयौ स्थ इ
तिभावः ॥ १२६ ॥ अत्र मूढकथां प्राह हरयइति हरयो वानरवृंदाः कीदृशाः धूमकेतवः धूमव
त् धूसरणश्च केतुवदूर्ध्वीकृतानि पुच्छानि येषांते धूमकेतवः पुनः कथंभूताः । वातजूताः वायु
वद्गतिवेगवंतः । पुनरग्नयः । अग्निवत्तरणत्वेपाकुलं घोरवनं दग्धुं क्षमाः । ते उपप्लवि । अंतरी

८१ लवणानराक्षसान्वाधितुं यतते । यत्नं कुर्वन्तीति पृथक्पृथक् प्रत्येकमिति ॥ १२७ ॥ रूपं रूपमिति
अत्र श्रीरामो वीररसवर्णनाय तथा स्वलीलाम लोकिको दर्शयितुं महाघोरयुद्धं कर्तुं रूपं रूपं प्र
तिरूपो बभूव । यावंति राक्षसानां रूपाणि तावंति तत्प्रतिकूलानि रूपाणि दधार ॥ यद्वा ॥ तस्मिन्घो
रतो मायावी रावणः स्वरूपाणि घनंतानि धृतवान् । तदा श्रीरामोपि तस्य रूपं रूपं प्रतिरूपो बभू
व तद्विनाशाय । यद्वा । सर्वेषां भाल्लुकपीनां चराचराणां वा सर्वेषां हृदि स्वांशेन प्रविश्य श्रीरामो

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्य
स्य हरयः शता दश ॥ १२८ ॥

सोयं युद्धं कृतवान् एवं रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । तदस्य रूपमिति
अस्य श्रीरामस्य तद्रूपं रूपसमूहं अयं विश्वरूपोस्तीति प्रतिचक्षणाय प्रख्यापनाय मत्तमेत
त्रायं विरोधः तेषु सर्वेषु रूपेषु स्वांशप्रवेशः । अन्योन्यं वाध्यवाधकभावो न युक्तो भवति । तत्राह
इंद्र इति इंद्रः परमेश्वरः श्रीरामः । मायाभिः स्वलीलाभिः सर्वरूपो बभूव ॥ यद्वा ॥ मायाभिः ॥ त्रि
वंस गुणरूपाभिः । वक्ष्यावयवाभिप्रायैरीयामास । एवं रूपो बभूव येनैव स्वेच्छया विराजः प्रधाने ८१

सत्वप्रधानेन

ननरहूपः तमःप्रधानेनदैत्यस्तानवराहणहूपइतिपुरुहूपोवहुरूपरूप्यतेगम्यतेज्ञानचलपांप्र
तीयते तत्रतस्मिन्वैषम्यंनैव यथासर्वरसोपादानेजलेस्वाभाविकंमाधुर्यंभवति तथानाना
टू वस्तूनांसंयोगात्कटुम्लादिरसान्नानाप्रकारान्दर्शयति। तथाश्रीरामेपिनित्यंसमत्वंविद्य
ते।परंतुजीवानांनानास्वभावात्।तेषुप्रविष्टस्यस्वस्यवैषम्यंदर्शयति। एवंकटुम्ललादीनांर
सानांयथापरस्परंवाध्यवाधकताभवति। रसस्यान्योरसोविरोधीभवति।तथारामस्यापिसमवेषुजीवे
३ यःसर्वविदंमनर्वभनिंपिपुंदासमहीं अवंवधींदुर्गनोरिरांगनवः॥१२८॥ ष्वपिभवतीत्यर्थः
पृथक्पृथक्स्वभावानांविरोधात्युक्ताइति तस्यरामस्यहरयोवानराश्चापिसमतादृशासहस्त्रं अ
नंताइत्यर्थः॥युक्ताहि।मनोनुकूलाःसावधानाभूत्वायुद्धंकृतवंतः॥१२९॥यद्वितियः।श्रीरामःउग्रः
शत्रुभयंकरः॥छिन्नोहूपाविद्रुवद्धतुल्याकाराः।सन्ति।अवयवायस्यतं।सर्वविदाख्यंराक्षसं।अकारंतः
अनघीनं।अनिरोधचित्तंकुंभकर्णंच।पिपुंसर्पणशीलं।पिपुंचदस्यत्युपदिशतीतिदासः।तं
दासंरावणंच।अहिवत्क्रोधयुक्तं।अहीनं।एवंमेघनादंच।एतानमहाघोरान्पंचराक्षसान्।वधी
त्।अवधीत्।तत्रमेघनादंलक्ष्मणोद्वारेणाहतवान्।अपःसमुद्रजलानिरिणनसेतुकरणेनाच्छा

८२ दितवान् ॥१२९॥ अत्र पूर्वमप्रोक्तां कथां कथयन्नाह ॥ यदा श्रीरामः प्रियानुजाभ्यां सह चित्रकूटं मु
82 क्त्वा नमन् दंडकारण्ये मुनिगणमध्ये प्राप्तवान् ॥ तदा तत्रारण्ये ह्यभक्षितानां मुनीनामस्थिसमू
हं दृष्ट्वा तत्र प्रतिज्ञां कृतवान् ॥ अहं सर्वान् राक्षसान् हनिष्यामीति ॥ तत्कार्य्यार्थं तद्वनांतं कुर्व
न् भद्रेति ॥ भद्रः श्रीरामभद्रः सानुजः ॥ अत्र स्वामिसेवकयोरैक्यत्वात् लक्ष्मणस्य नामनं पृथ
स क् न हि प्रोक्तं ॥ किंतु स्वामिसंगे सेवकः सर्वदैवात्र तिष्ठतीति मर्यादा ॥ एवं श्रीरामभद्रः भद्रया पर

भद्रो भद्रया सचमान आगात्स्वसारं जारो अभि एति पश्चात् प्रकेतै[illegible]रग्निर्वि
तिष्ठन् रुशद्भिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥१३०॥

सकल्याणरूपमासीत् तया सह सचमानः वर्त
मानः ॥ आगात् पंचवट्यां ॥ तत्र स्वसारः अंगुलयः ॥ तद्वंतीति तायाः पालिनहीनं तां हं मे मित्यर्थः
यद्वा स्वसारं स्वाभगिनीं शूर्पणखां मंगनेनां दृष्ट्वासीत् हर्षे ॥ जारः परस्त्रीलंपट रावणः पश्चात्
श्रीरामात्परोतेः अभ्येति ॥ आगात इति पूर्वानुवादः ॥ ततो रावणो हृतेसति ॥ जायागार्हपत्य इति श्रु ८२
तेः जायासहचरोऽग्नि देवपितृकार्य्यं करोमि ॥ इति वेदमप्यात्मविचार्य्यतद्या श्रीरामस्याभिप्रायं

विचार्य अग्निरिति। अग्निः ऋभिः अत्र दाराणन्नमनित्यं बहुवचनांतसमस्तनालीतायां बहुत्वं एवंध
लोकसाधनतया करणात् वाचेः श्रीरामस्य हरेः सह वितिष्ठन् उत्तिष्ठन् रामं प्रति अभि प्राक्रांत श्री
राममाभिमुखं॥ अस्थात् स्थितवान् कथंभूतो हरिः सम[illegible]॥ केतः शोभनचिन्हयुक्तैः इतिरा
मदाराणां निर्दोषत्वं सूचितं कीदृशोग्निः हृभ्राद्भिः दीप्यमानवर्णो लोहितादिवर्णज्वालाभिरुप
लक्षितः॥ अयं चार्थः एतां छायारूपां सीतां दिव्यसीतायाः स्वरूपे लयं कृत्वा श्रीरामाय दिव्यां सीतां

तेवदन्प्रथमा ब्रह्मकिल्बिषे कूपारः सलिलो मातरिश्वा विलुहारास्तपः उग्रो मयो
भूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन॥१३१॥

अग्निर्दत्तवानिति मंत्रांतरेपि दृष्टः॥१३०॥ तेवदन्निति
ते प्रसिद्धा देवर्षयः लंकायां कृतवासायाः सीतायाः निर्दोषत्वं विदितकरणार्थं ब्रह्मकिल्बिषे सीता
याः छायारूपायाश्चापि ब्रह्मचर्यहरणविषये कृतेन शपथेन। अवदन्। इयं निर्दोषेति श्रीरामं
प्रति शपथपूर्वकं श्रीरामं प्रति निर्दोषेति ते के। प्रथमा ब्रह्माद्याः अकूपारः समुद्रः सलिलः
सलिलाधिपो वरुणः मातरिश्वा वायुः विलुहाराः कालकाः रात्रिदिनमासादयः तपोधर्मः उ
वद

रनःशिवःदेवीःप्रथमाश्चेद्वितियानिमेघाघधिष्ठा ओदेवताः मयः स्वं भवत्यस्मादितिभावः स्व
स्वाभिमानी देवः प्रथमजा ब्रह्मपुत्राः भूः भूदेवी॥ आपः तीर्थानि च महीतास्थुर्ठेतिशेषः॥१३१॥
पुनस्ते किमकुर्वन्नित्यत आह सोमइति ब्रह्मणा दत्तां पूर्वं प्रजापतित्वं प्राप्तः इतिपुराणात्॥ प्रथ
मो राजा सोमश्चंद्रः॥ ब्रह्मजायां ब्राह्मणस्य गुरोर्जायां हृत्वा पुनः॥ अहृणीयमानः देवैर्निषेधितः
सन् तां तारां तस्मै बृहस्पतये प्रायच्छत्॥ दत्तवान्॥ अत्रायं भावः॥ तां ब्रह्मजायामितिशब्दात्॥ ब्र

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः॥ अन्वर्तिता वरुणो मित्र आ
सीदग्निर्होता हस्तगृह्याऽनिनाय॥१३२॥

ह्मचर्यवतीं जायां सोमेनेनिःकामां मत्वा गुहस्तेन ही
तवान्॥ तां हठात्सोमो हृतवान् तस्मात्तस्यां दोषो न मंतव्यः इतिन्यायः सर्वं हं मतो वभूव॥ तस्मात्
अन्ववर्तिता अनुगंता सा तौ मित्रा संतः॥ वरुणो मित्रश्चासीत्॥ पुनरग्निर्होता च॥ एवमेते तापमा
निनाय गुरवे दत्तवंतः तस्मादियं सीतानारावत्स्वयमदुष्टा सा त्वया स्वीकार्येतिभावः॥१३२॥ पुनर
वदन् हस्तेनैवेति॥ भोरामचंद्र एवं निश्चितं असौ रावणा हस्तेनानाह्यः॥ हर्णां वभूव तदेवा

धिर्दुःखेजातं ॥ तारणवत्संगेननैव जातं ॥ अतद्भ्यं ताएतोधिकाष्ठ दुष्ठेया ॥ वेत्वं इत्येवंनमन्यसे ॥ न
हित्वंतस्यातास्यंब्रह्म इयंचब्रह्मजाया तवब्रह्मणोजाया ऽस्तिनित्यशुद्धा इतितेस्वोचन् त
त्रनलक्ष्वरशापात् ॥ मारणभयात् एवरोमस्पोहठात्स्पर्शेन कृतवानितिभावः ॥ पुनरेषा हृता
व यतवहृतायहूनुमतेप्राथ्यमानायापि ॥ अहेप्रकर्षेण हि एयंप्रह्रब्रह्मस्पर्शभयात् ॥ नतस्थे ततं

हस्तेनैवग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमितिचेदवोचन्नं दूताय प्रह्ये तस्थ दू
एषातथाराष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य ॥ १३३ ॥ एषा नहि स्थिताभवत् पतिसमीपे गमना
र्थं तत्र दूतं न स्मान् तवसेवकः ॥ असौ पुत्रतुल्योस्ति तथाप्यनया तत्र एषा न स्थित्वा क्षत्रियस्य
तवराष्ट्रं कुलधर्मसहितं गुपितं रक्षितं धर्ममर्यादयेतिते पुनरवोचन् ॥ १३३ ॥ देवा इति एतस्यां
तिमितभूतायां सीतायां लज्जितायां ॥ देवाः अवदंत ॥ अवदन् तथा ये पूर्वेतपसे निषेदुः ॥ तेस
प्तर्षयश्चावदन् ब्राह्मणा से ब्रह्मविदः श्रीरामस्य जायाश्री ॥ उपनीता ॥ बलादुपनीता ॥ आ
हृता ॥ तेषां खेलानां भीमा मस्य प्रदा ॥ पुनः परमेव्योमनि परलोके दुर्धां नरके यातनां दधा

८४ ति।१३४।पुनर्लोसर्वैश्रीरामाग्नेकिमवदन्।तदाह ब्रह्मचारीति।अत्राप्ययमर्थः ब्रह्मचारीगृहस्था
श्रवानप्रस्थश्चयतिश्चैतेचत्वार आश्रमाः संति।तेषांमध्येस्त्रीसंगाधिकारीकेवलंगृहस्थीस्यान्
इतरेसर्वेनारीसंगहीनाः प्रोक्ताः एवंतेषामाश्रमाणांब्रह्मचारीवानप्रस्थयतीनांत्रयाणांस्थि
तोनरः।ब्रह्मचारीसंज्ञकोभवति।एवंयोब्रह्मचारीसःस्त्रीसंगहीनेस्वधर्मेचरति।पुनर्योगृहस्थी

देवाएतस्यामवदंतपूर्वेसप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुः।भीमाजायाब्राह्मणस्योप
नीतादुर्धांदधातिपरमेव्योमन्।१३४।ब्रह्मचारीचरति विषद्विषःसदेवानांभव
त्येकमंगंतेनजायामन्वविंदद्बृहस्पतिःसो

सःस्त्रीसंगेनविषःआप्ताःप्रजाःवेविषत्।आ
भुवत् एवंगृहस्थधर्मः।देवानां एकंमुख्यंअंगंचदलंभवति।यज्ञेषुस्वभागानवलोकनाय ए
वंतेनप्रभाभूतेनचदलंषाद्बृहस्पतिर्देवाचार्यःसोमेनचंद्रेणनीतांजायांभार्यां।अन्वविंदत्
प्राप्तवान्।तत्रनकारणंतद्दर्शनतः।यथादेवाःजुकांहोमेरक्षामाहुतिंगृह्लंति।तथैवायम ८४
पितांगृहीत्वागृहीनवानित्यर्थः।पुनरिति एवंश्रीरामाग्नेनाराकथाप्रोक्ता पुनर्देवाःअ

न्मादयः मनुष्याः स्वर्गादागतान् दशरथादयः तथा राजानः दिक्पतित्वादिं इंद्रवरुणसोमादयश्च । उ
त सत्यं शपथं एवाददुः श्रीरामायेति शेषः ॥ १३५ ॥ पुनर्दायेति यथा विवाहकाले श्रीरामः शुद्धां सीतां प्रि
यां गृहीतवान् तथैव इदानीं पुनर्दाय पुनर्विवाहाय । पुनर्विवाहवदित्यर्थः । तां प्रियां ब्रह्मजायां
शुद्धां जायां देवैः देवगणैः कृत्वी कृत्वा निष्किल्बिषं निर्दोषं यथा स्यात्तथा तां गृहीत्वा च पुनर्भक्त्या

मेननीतां जुक्तां न देवाः पुनर्वै देवा अददुः पुनर्मनुष्या उत राजानः ॥ १३५ ॥ पुनर्दाय ब्र
ह्मजायां कृत्वी देवैर्निकिल्बिषं ऊर्जं पृथिव्याः भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ १३६ ॥

यविभीवरणाय पृथिव्याः लोकादेशस्य । ऊर्जं । अन्नादिसर्वभोगोपयुक्तं दीर्घराज्यं दत्त्वा पुनः सर्वैः
स्वजनैः सह पुष्पकविमानेनायित्वा अयोध्यायामागत्य तत्र भरतादिभिः सत्कृतः सन् राज्याभिषे
कं प्राप्तवान् । उरुगायमिति तदा तमुरुगायं ब्रह्मादिभिर्बहुधा गीतकीर्तिं श्रीरामचंद्रं उपासते सर्वे
सुरमुनिनराभक्तजनाः उपासते सेवंते ॥ १३६ ॥ अथ तं श्रीराममुपासकाः स्तुवंतीत्याह सम्राजसिंधूनि
ति अत्र प्रथमं श्रीरामे राज्यकृते शुभकर्मभिः स्तुवंति भो महाराज सिंधून् सप्त समुद्रान् । अहि

नारायणाख्यकालसर्पेणाजातस्मान्पस्तान्॥ अभयदानेन पुनस्त्वं स्वजासछवानसि तथा आदित
८५ अस्मान् देवमुनिगणान् नारायणाख्यकालसर्पेणानस्तानपि त्वं छवानसि॥ तथा एताः सिंधुमा स्ट
र्यानघः जवेन वेगेन प्रविवेश॥ प्रकर्षेण सरसाः स्खलितवत्यः॥ तथा मुह्यमानाः॥ एवणाकार
गरहाहतात्मनो मोलास्मि स्कुंतः तेपि मुमुक्षुं मुक्तावभूवुः॥ अथा अस्मदा एताहेवताः नरमेते इ

स्वजसिंधून्नहि नाजातस्माना आदिदेताः प्रविविशे जवेनः मुमुक्षमाणा उतया
मुमुक्षेधृदेता नरमेते नितिक्ताः॥ १३७॥ सध्रीचीः सिंधुमग्रतीरिवायनसना जाए आ
रितः पुर्भिहासा अस्तपार्थिवावसुत्यसेजग्मुः सन्नताइंद्रपूर्वी॥ १३८॥ ॥

त एवमतः नितिक्ताः नितरांकटुकाः प्रोके नहतरसा॥ तेइहानीमसम्यकवर्तंत इत्यर्थः॥ १३७॥
अथसीतारामं प्रत्युपगता इत्यन्यापदेशेनाहः सध्रीचीति सध्रीचीः॥ सहधर्मचारिणः पूजार्थी
बहुत्वं॥ सिंधुं समुद्रवदपारं श्रीरामं॥ उपतीरिवकाममयमानानघः स आश्रितोहिंसितः भौं इ श्री इं
राम॥ अस्तं तेतव॥ अस्तंगच्छे॥ अयोध्यालेत्रं प्रतिसर्वे पार्थिवाराज्ञानो द्वीपखंडाधिपतयोजग्मुः ८५

आजग्मुः त्वांसेवितुं तथासर्वाणि वसूनि धनानि सिद्धयश्च आजग्मुः अत्र से। अस्माच्च तत्त्वदर्शिनो महात्मान आजग्मुः त्वां सेवितुं तथा पृथ्वी सन्नताः वेदश्च वाच॥ आजग्मुः एवं सर्वेश्वर इत्यादयो वाच॥ तथा अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मपरायणो स्मीत्यादयश्च एवंवहिर्भवेत्तमयो ध्यायेत्तथा हार्दाकाशे। त्वामात्मानं पश्यन्ति इत्यर्थः॥१३८॥ अथ सर्वोत्कृष्टामुपासनामाहुः स चेतेति अस्य वेदेक तत्त्वस्य परात्परपुरुषस्य ब्रह्मणः श्रीरामस्य केतवः प्राप्तिकामाः तदुपासकाः एमितिबीजञ्च श्रीरा

सचेतयदुषसः सर्पेणाचित्रामस्य केतवो राममविदन् आयंतदहन्त्रेददशेदिवानपु
नर्यतो नकिरुद्धानुवेद॥१३९॥

मषडक्षरमंत्राञ्च श्रीरामायणमस्य नमः इत्याद्यान्योपासकाः ते वेदानां सारभूतां प्राणरूपां राम विंदन॥ यत्तयदातस्य षडक्षरमंत्रस्य येषामये ताव भूव। तथा मंत्रमध्ये स्थितस्य रामेतिनाममंत्रस्याये ताभवत॥ तदाचित्राचेतन रूपोरं पुनः अविदन् कथमविदन् तत्त्वनकारात् दृष्टांतः यथादिवः प्रायन कृत्वा पूर्वं लब्धं ज्ञानं दर्शयत्वाने पुनः हे। ततसहद्द प्रापुनर्दृश्य ततद्धत्पुनारामविंदत। तदनंतरं आयं। आमपयाध्यमविंदन्। ततो न तत्रेनद्रत्राणां मुख्यश्च द्रः स ९२

वं द्र॥ मननत् स्वामित्वात्॥ हृदये तिष्ठति॥ अतो हृदयं नाद्यं॥ तस्माच्चयो नमः शब्दो नाद्यः॥ य
द्वा॥ न हि त्रातो मुख्यश्चन्द्र इत्युत्तधामयः॥ सर्वेषां स्तस्तद नराणां प्रियो नमः शब्दो नाद्यः
यद्वा॥ न हि त्वत्प्रियवद नमन्तव्यस्मिन् तत्॥ नत्वत्रे एवं नमन्नभावात् नमः शब्दो नाद्यः सनमः
शब्दो हि कथं नाद्यः पूर्वं शब्दानामेकत्र मेलनात्॥ रां रामाय वभवा॥ तत्र चतुर्थी योगात् त
या श्रीरामस्य सर्वैश्वरत्वात्॥ तथा मंत्रमर्यादत्वात्॥ रां रामाय॰ प्राप्तः एवं रां च रां च॥ आयव
नमश्च॥ एतान् सर्वान् सचंता॥ एकं मनयत्॥ तदा रां रामाय नमः॥ इति महामंत्रो भवति॥ तमेवं म
तं श्रीरामतारकमंत्रमविंदन्॥ कस्मिन् काले उषसः॥ ब्रह्ममुहूर्ते शुभकालमध्ये केनगुरुणा
वाविंदन्॥ सूर्यमंडलस्थेन भगवता इदानीं मंत्रस्य फलं दर्शयति॥ यतः यस्मात् मंत्रात्
न किं॥ अविहितेऽपि मनः॥ तस्मिन्॥ अद्भुतात्॥ तुनिश्चितं मंत्रस्यास्य देवतं श्रीरामं पुरुषोवर
जानाति॥ ततः तत् प्राप्नोतीत्यर्थः॥ तथास्मिन् मंत्रे बीजं पंचविधं स्यात्॥ रां च ऊं च क्लीं च श्रीं च ह्रीं चेति
तथापि रामेति मुख्यं ज्ञेयं तत्र श्रीरामं सर्वान् मंत्वा चैतानि बीजानि पच्छिलानानि भवंति॥ अत्र ८६
मेध्वौ च नैवेति॥ अतोयं मंत्रराजः स्यात्॥ यद्वा॥ मंत्रस्यास्य प्रेमाणा पुनर्व्याख्या क्रियते सवैतेति

अस्य वेदोक्तपरात्परपुरुषस्य ब्रह्मणः श्रीरामस्यैकैकतत्वः प्राणाद्यपारं अविंदन् तस्माद्व्याख्यारकारात्
रामः स एव । अंकारात्परं ब्रह्मेति ॥ पुनस्तैरामैकतत्वं वेदेषु अन्यत्रस्मात् किमिति बोधायैतेषु पुनर्बुद्धिं
दत्वा चित्रोत्तां पूर्वोक्तां हि वित्त चेतनत्वपारं पुनरविंदन् । पुनः कथमविंदन् । तत्र नकारात् दृष्टांतः य
थादिवः प्रयत्नं कृत्वा पूर्वं लब्धं ज्ञानं तदर्थज्ञानं पुनर्दृष्टं नत्वा दृष्टं पुनर्दृष्टं एतेतत्तत्त्वं तदा एतेषां
मोवभूव रामशब्दे योरकारः स कः रश्मयो निलेवन्हौ दृत्येकाक्षरकोशात् । यथा रकारो रामस्तथा वायु
श्च वन्हिः अग्निः पिकथ्यते । तत्राद्यं वेदसारो रकारः परं ब्रह्मको भवति ॥ तदा ते पुनर्वेदेषु बुद्धिं दत्वा आ
यं । आद्यशब्दमविंदन् आम्नवंतः । तस्याय स्यकोर्थः । आमंगलमयं यकाराद्यशब्दो यस्यास आयः ॥ रा
शब्दस्य विशेषणावत्त्वाद्यथा । तदा चैते बोधारामायेति बभूव तस्यकोर्थः यः पूर्वोक्तो रामशब्दो रकारः
परं ब्रह्म स ॥ आद्यरामेति शब्दात् रामो हि परंब्रह्म ज्ञातव्यः नान्यास्ति । तदा चैते बोधारामायेति किं ॥ दु
त्वा श्वयं बभूव । तदा चैते पुनर्वेदेषु बुद्धिं दत्वा नमस्त्रमविंदन् । नमस्त्वा रामं मुख्यं श्रद्धोज्ञानमयः
वेदशब्दात्पूर्वव्याख्यायां कृतो नमः शब्दः । नाद्यः स नमः शब्दो रामवत्स्य चतुर्थी विभक्तियोगा
त् वेदेभ्यो निसृतः किंतु रामाय परमेश्वराय नमः शब्दस्य योग्यता भवति एवं सच्चेतेति पाठा

८१ त्। एवमेवं च अयं च नमस्त्व। एतान् सर्वान् शब्दान् स चैतत् ऐक्यमनयत्। तदा ॐ रामाय नमः इ
87 ति श्रीराम एष महामंत्रो भवति। तमेवंभूतं मंत्रमाविर्दन्। केन गृहीता। सर्वेषां। सर्पमंउलब्धेन
भगवता। उपसः ब्रह्ममुहूर्ते भ्रमकालमध्ये एवमनेन तारकमंत्रेण ते रामोपासकाः मंत्रस्य
स्य देवं मंत्रमध्येष्ठितं श्रीरामं सर्वे वेदैः सचंते संपादयंति प्रतिपादयंति इदानीं मंत्रस्य फलं
दर्शयति। यत्तमस्मान्मंत्रात्। नाकिं। नकिं तत् वै कपटं प्रकृतिकृतं यत्स्यां। सा नकिः। आत्मगतिः
कथंभूता। हृद्या। अग्रहबुद्धाविहृद्या तामात्मगतिं पुरुषो वेद जानाति। इति पार्थे प्रथमा
ततः श्रीरामं प्राप्नोति। अथ षडक्षरमहामंत्रस्यार्थो निगद्यते। एमित्तिरकारो रामः स एव त्वं
परंब्रह्म। एवं रां वीजमंत्रः तं मंत्रमाहोमस्थाप्य। अग्रे रामायतस्मै रामाय नमः करोमि प्रको
नवामि तस्मात्प्रार्थी॥ एवं व्याख्यापि संक्षेपात्कृता। पुनरस्मिन्मंत्रे अनेकाव्याख्याः संति। ताउ
पासनाग्रंथेषु दृष्टव्याः। यद्वा। अन्यामपि व्याख्यां दर्शयामि। पुनस्ते रामकेतवः श्रीरामोपाश्र
कामहामंत्रस्यास्य व्याख्यां कृत्वं वंतः तदा रपूर्व्वाद्रामः स एव त्वं परंब्रह्म। तस्मान्निराकारः त ८१
स्मिन्पदच्छेदात्। आदौ रू भवति। अग्रे अ भवति। अथ रू शब्दस्यार्थः रूकारो देवमाता

सादितिकोशात्। अत्र देवमातेति वाक्यात् देवानां माता सीता ज्ञाता यद्वा देवमाता। अदितिः
तत्रापि। अदितिशब्दात् सीता ज्ञाता। अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जाताः इति श्रुतिप्रमाणात्। एवं सीता
सिद्धा सा श्रीराममंत्रमध्ये स्थिता रामभार्या महाशक्तिर्ज्ञातव्या। अथाकारस्य व्याख्या। अकारो वि
ष्णुः स एवास्मिन् मंत्रे स्थितः स च श्रीरामस्यांशो ज्ञातव्यः। ततो रामायेति शब्दमध्ये आशब्दः
स्थितः। स आकारस्तु पितामहः इति कोशाद्ब्रह्मा ज्ञातव्यः सोपि। अस्मिन् मंत्रे स्थितः पूर्ववत्सिद्ध
स श्रीरामस्यांशो ज्ञातव्यः। ततो रामायेति शब्दे मकारः स्थितः सोपि मः शिवश्चंद्रमा वेधाः इ
ति कोशात्। शिवो ज्ञातव्यः सोपि अस्मिन् मंत्रे स्थितः स च श्रीरामस्यांशो ज्ञेयः। एवं रामेति नाम्नि
एवंभूताय रामाय नमः। इति मंत्रार्थः ततस्ते रामकेतवः। रामिति बीजमंत्रस्य व्याख्या पुनरपि
क्रियते। तत्राकारो रामचंद्रः तदंते अंते देवपरब्रह्म तस्य ब्रह्मणः त्रीणि नामानि। ॐ तत्स
दिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः इति श्रीकृष्णवाक्यात्। अतो वेदेषु सारं यत्। ॐ च तत् च
सच्च तान्यपि अस्मिन् मंत्रे स्थितानि बोध्यानि। ॐ ब्रह्म तस्य पर्यायशब्दात्। तत्रोंकारमध्येप्य
नेकाः अर्थाः संति तेन सर्वे श्रीरामे हि मंतव्याः। तथा ब्रह्म चेतनरूपं यस्मात् तेन चिच्छब्दोपि

९८ अस्मिन् मंत्रे ज्ञातव्यः॥ पुतत्तदेव ब्रह्म॥ आनंदरूपं स्यात्॥ तस्माच्छ्रीरामो हि। आनंदरूपोऽत्र
तव्यः सः श्रीरामश्चतुर्मूर्तिर्भवति नः॥ तस्मादत्र भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नाश्चापि ज्ञातव्याः एवं
आख्या भवत्॥ इदानीं पुनरपि व्याख्या क्रियते। विदंति तत्त्वयेत्ति वेदाः तत्त्वप्रकाशकाः तत्र
वेदेषु सर्वे देवाः प्रोक्ताः॥ तेषां मध्ये सूर्याग्निचंद्राः। विशेषेण प्रकाशरूपा दृश्यंते तत्रापि
सूर्यश्चापि भवेत्सर्वोपास्तेरग्निप्रभोः प्रभुः॥ इति वाक्यादेतेषामपि प्रकाशको रामचंद्रो ज्ञा
तव्यः॥ पुनरस्मिन् महामंत्रे॥ अकारो विष्णुः कथितः॥ तस्यावताराः मत्स्यकूर्मवराहाद्याः बह
वः संति। तेपि सर्वेस्मिन् मंत्रे स्थिता हि ज्ञातव्याः श्रीरामस्यांशभूतास्ते यतः तत्र विष्णोरवता
रेषु श्रीरामोपि प्रोक्तः सर्वविष्णुद्वारेणाविर्भूतः सन्स्वयं साक्षान्मंतव्यः एवं वराहनृसिंहा
दीनां तथा ब्रह्मविष्णुशिवानां ये ये मंत्राः संति॥ ते ते सर्वे श्रीराममंत्रस्यांशभूता ज्ञातव्याः तथा स
र्वासां शक्तीनां ये ये मंत्राः संति ते ते सीतामंत्रस्यांशभूता ज्ञातव्याः एवं श्रीराममंत्रः सर्वोपास्यः स
र्वकामप्रदश्च ज्ञातव्यः॥ इति व्याख्यासमाप्ता॥ अथ मंत्रस्य पाठविषये स्पष्टतां दर्शयामि। रांशब्दे ९८
योनुस्वारः सः मकारस्वरूपः स्यात्। तस्मात् रांशब्दः नकारणकारांतसूचको नोच्चारणीयः॥ किं

नुमकारस्य चकोवक्तव्यः॥ ततो विरमायेतिपाठः स्थितः तच्च शीघ्रं नो च्चारणीयः किंतु शीघ्रपाठात्
राम्नायभविष्यति॥ एवंभूतंमंत्रंजपन्नर्थंरतिमंत्रार्थः॥१३९॥ एतस्मिंन्नेवंश्रीरामस्यमुख्योपासकंश्री
हनुमंतंस्तुवंतेश्रंपुरशंकराद्भिन्नं त्रयस्त्रिंशकोटिरुद्रगणानांपतिंमत्वासंबोधयतितवेति भोरु
द्रपते हनुमन्॥ तवमहत्तः मरुत्पुत्रस्यश्रियै त्वदधिगतसंपत्त्या पुरुषार्थं॥ श्रीरामोपासनायाः प्रा
प्तार्थं मजपंत॥ महामुनयोपिततो ध्यानादिना स्वात्मानं शोधयंतः संतः तां प्राप्नुवंति॥ यत् येन

तवश्रियेमरुतोमजपंतरुद्रपतेजनिमचारुचित्रं पदंयद्विष्णोरुपमंनिधायितेनपा
सिगुह्यंनामगोनां॥१४०॥ त्वया चित्रंपदं चित्तचेतनरूपं रकारात् रामपदं॥ वा रामस्यस्वरू
पं निधायि स्वहृदि धृतवानसि कथंभूतं विष्णोरुपमं विष्णोः॥ उपमायस्य सः रकारः विष्णोरुपमः तं
विष्णोरुपमं॥ अत्रायमर्थः रश्चरामेनिलेवन्हौ इत्येकाक्षरकोशात् रकारस्यवोधोरामेच॥ अनि
लेवायौचवन्हौचभवति॥ तत्रायंरकारः वायौनैववन्हौचापिनैव॥ केवलं श्रीरामेमंतव्यः॥ तस्माद्वि मे
ष्णुरामयोरैक्यत्वात्॥ विष्णोरुपमंप्रोक्तं तत्रापित्वं विष्णुरूपंविहाय केवलं श्रीरामरूपं हृदिधारय

८९ रं मत्वा भजसि एवं आत्मानं तस्मै मंत्रेण त्वं हृदि स्थितवानं न हेतुना । त्वं गोनां । इंद्रियाणां गुह्यं स्वात्मानं
वासि । तं स्मार भयाद्रक्षसि । अत एते जनिमेति श्रुत्यर्थं चाह । श्रेष्ठं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः ।१४०। अ
थ कदाचित् श्रीरामभूपासीनो रामतादात्म्याभिमानात् । सार्वात्म्यं प्राप्तो वामदेवापरनामहृद्रो
रामविशेषणो रेवात्मानं स्तौतीत्याह अहं मनुरिति । यस्मिन् वंशेहमुत्पन्नस्तत्प्रवर्तको मनुः
आद्यदेवः सूर्यश्च अहमेवाभवं यश्च ममावतारनिमित्तं । दशरथाय विप्रः ऋषिर्दीर्घत

अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवान् ऋषिरस्मि विप्रः । अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृंजेहं
कविरुशना पश्यता मा ।१४१। श्रीभाविकार्ष्यन्तः कक्षीवान् ऋष्यशृंगाः वरप्रदः सोप्यहमे
वास्मि । अहमेव कुत्सनामानं आर्जुनेयं । अर्जुन्याः पुत्रं बालकालेमन्तं संनेनितरां । ऋंजे दी
र्घायुः प्रदानेन शिथिलतरत्वचं । अतिवृद्धं कृतवानस्मि जीवदानं दत्त्वा च । तथा स्वाय चा
रात । यः पुराविसवदेशापदं दत्तवान् । तव भार्या । अन्यो हरिश्चन्द्रीतिस एव भृगुः कवेः पिता । अ
हमेवास्मि तथा कवेः पुत्रः उशना । शुक्रः । मम शत्रूणां दैत्यानां तेजोवृद्धिकरः । सोप्यहमे ८९

व॥ अतो मामां सर्वात्मानं श्रीरामचंद्रं ये प्रपद्यंते मोक्षसाधका इति शेषः॥१४१॥ एवं जीवन्मुक्तस्य सर्वात्म
मुक्ता विदेहमुक्तस्य कैवल्यमाह॥ हरं किलेति प्रथमाः पूर्वं ज्ञानकारणं यः श्रीरामेच्छाः आसां आभ्यः
अपूर्व्यः सकाशात हरं जग्मुः॥ मा आपः ई इदस्य श्रीरामस्य प्रसवेच्छिकर्मणि प्रसक्तः ब्रह्मा
ऽहरूपेण प्रसक्ता॥ सकाशोपि दुब्रह्मांडे॥ ताः परित्यज्य हरं जग्मुः शुद्धब्रह्मभावं प्रापुरित्यर्थः॥ अन्ये
तु इति वदंति मो आपः वो युष्माकं खिछितर्के क आतं आनमा आंक्ष चम ध्यंतनं तनिश्चितं कचि

हरं किल प्रथमा जग्मुरासामिदस्य याः प्रसवे सक्ता वः क्वस्विदग्नं कबुध्न आसामापो
मध्वं क्वो वो नूनमंतः॥१४२॥ प्रवः पांतं रघुमन्यवो धो यज्ञं रुद्राय मीढुषे भरध्वं हि वो अ

दंतः वयं न बुध्नः न जानीम इति भ्रमंतीत्यर्थः॥ अत्र नकारेणैव तस्मादेवं वक्तव्यं वयं कथं बुध्नः
कथं जानीम इति भ्रमंति॥१४२॥ अत्रापि हृदु शब्दः शक्रे न घटेत यतः शक्रः स्वछिकर्तीन स्या
त्॥ एवं फलमुपासनेनोसमाप्यतत्त्वात्मिका मे रे तत्त्वं प्रशाय प्रवर्तकोह इत्यादि ध्यानीय इत्याह
प्रवः पांतमिति हे रघुमन्यवः रामकेतवः श्रीरामात्मिकामाः इति यावत् मीढुषे श्रीराममि

९० या ॰मन्तवर्षितोऽहं अयं तपो जपादि हं पयस्त्वंस्यामुयं भाष्वं । कीदृशं पदं । अंधः अनंनतद्धिकारं
९० देहं मनस्त्र्यंतं तरत्तं तं । अंनमयं सौम्यमनइति देह वस्मनसोऽयं तविकारत्वं अतं कीदृ
शं मंधः । त्वामपिदृष्यापि । अत्तोऽपि त्तत्ते देवता अब्रुवन् त्वत्कृतं वेतेति मानुषदेहमदे
वताभिरभिपुष्पत्वेन त्तत्वात् । अस्तरस्य तुण्हीनस्य ब्रह्मलोकोवीरैः पुत्रैः शनकादिभि
रत्तोषीतिसंबंधः । महतः प्राणाः वाणवदाश्रगाः रोदस्यो । भुविदिविवसतान्नणांदेवा
तोष्यहरस्यवीरैरिषुध्येवमहज्ज्ञोरोदस्योः ॥ १४३ ॥ हिरण्यकशिमलितोत्रीवमशीर्त्तनो
घ विश्वेवदिवसंतुदेवाः । अयोगिरः मध्य आजामृषीराज्ञाज्ञाकंतनूभयेष्वस्मे ॥ १४४ ॥
नोच । इषुध्या दृषुधोनिषंगोदूवदेहेस्थिताः संति । जीवितस्य चंचलत्वात् शीघ्रं श्रीरामतारक
प्राप्त्यर्थं भजतेतिभावः ॥ १४३ ॥ अनिज्यमानोपिहृद्रोदेशविशेषेकालविशेषे च काहृत्ति
कत्वात् । तारकंजंतुमात्रस्योपदिशतीति आह । जंतोः प्राणेषु क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म ९०
व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मुक्तो भवतीति । अविमुक्ते प्रकृत्य जाबालीप्रश्नमर्थं इत्यादि

ह हिरण्यकर्णमिति। हिरण्यहरणेन हिरण्यं तारकं महावाक्यं कर्णे नयति। येन तत्। हिरण्य
कर्णि। आत्मतत्त्वं श्रीवाक्येन मुक्तं मम प्राणाः। प्राणो न लभ्यते यत्र तत्तन्मणिग्रीवं। अर्णाः। ज
लं तत्। नोस्माकं विश्वेसर्वाणि इवा। कोर्थः। इंद्रियाणि वा देवास्तु। ते वित्तं यथा अहोरात्रपद
योः पूर्वपरवर्णलोपात् होरापदं। तथा हिरण्यकर्णमणिग्रीवपदयोरपि पूर्वपरवर्णलोपे
न मणिकर्णपदं निष्पन्नं। स्त्रीत्वेन मणिकर्णिकारूपं। अर्णाः। तत्त्वज्ञा ह्ये। पदद्वयस्यैकपाठे
नांगांगिभावात्। तत्त्वज्ञानस्य वाक्यकर्णत्वेन तदर्थयोरपि तथात्वायगमाच्च। अतो णश
ब्दे न तदभिमानी देवता मालक्ष्यते। तस्यां च विग्रहत्वं प्रकल्प्य तत्रालंकारश्लेषार्थपदद्वय
मिति क्लिष्टकल्पना नोत्तिष्ठति। गौरवादेकस्वरपाठविरोधाच्च। अत्राहि वैदिकाः प्रथमपा
दमाद्युदात्तं। द्वितीयं सर्वानुदात्तं च पठंतीति प्रसिद्धं। न च तस्य सर्वानुदात्तत्वे पूर्वपदवत्त्वमं
तरेणान्यनिमित्तप्रतीति स्वरशास्त्रविदः एव विदां कुर्वंतु। अर्णसः सेवायाः फलमाह। अ
य इति अर्यदुग्धो महाहृद्याः आवयंति ताः सर्वाः। उदाहृतस्त्राद्यमंत्रे दृष्टाः। तारत्ता
रकरूपाः कथंभूताः। आत्मामंत्रसिद्धिरूपाः कामधेनवश्च सघृतेति वाजपायिकं वैनेवाक

६१ स्मा द्राज गमुषी: ॥ आगमनतशीला: ॥ अस्मि अस्मान् चार्कं नु तर्ष्यंतु उभयेषु विकल्पनिर्वि
कल्पभावेषु सिद्धिभि: स्वरूपानंदेन चमस्या: प्रीणायंतु एवं नाराधितोपि हृद्रोमसीक हिंका
त्वयेतारकं ब्रह्मोपदिशति ॥ किं पुनराराधित इति ॥ तदुभयं तारकार्थिनां नमोकव्यं ॥ १४४ ॥ अ
त: परं विगलहधर्मै रेवस्तुवंति ॥ नमस्व इति हे वहला वरागिय श्रीरामस: इदंत: त्वत्सामर्थ्येस
मुद्रोल्लंघनादितत हनुमदादीनां स्वस्वकीयं नभवति किंतु तवैव साकृति: अधिष्ठानत्वात

नमस्वोदहीवहरणाकृति: सा सुराममनुर्विभीदको अचिति: अस्ति ज्यायान्कनीयस
उपरेस्वभग्न नेदृनतस्य प्रयंता ॥ १४५ ॥ अतो ज्यायान् भवानीश्वर: कनीयसो स्मदादेर्जी
वस्य उपारेसमीये ॥ अस्ति ॥ अतस्त्वदीयेनैव सामर्थ्येन समुद्रतरणादिकमेते कारिता: अस्य सा
मर्थ्येन ॥ अन्य: करोतीत्यत्र न कारणं दृष्टांता: सरोति सुराम घं मन्यु: क्रोध: विभीदक: कलि: अ
चिति: भृत्याद्यावेशता ॥ एतेराविष्ट: पुरुष: अपराको पिसुकातर साध्यं कर्मकरोति तद्धवयामि ६१
त्यर्थ: ॥ ज्यायांसं विशिनष्टि स्वभ: त्वयि कृत्स्नं प्रपंचं सृजति संहरति च तस्मात् ऐश्वर्यं त्वयि किं प
अन्ततस्य प्रयंतारू इति

दितिभावः॥२४५॥ लोकस्योपित्वमलौकिकं कर्म करोषीत्याह। त्वं हस्यदिति हे इंद्र श्रीराम ह
प्रसिद्धं यत् इतरेषां परोक्षं कुत्सं कृविं श्चावः इति तवानसि। कदा समये काले न सहस्य ह्रीयांस
त्वां तन्वा मत्तस्य शरीरेण सहागात्तस्य पितुर्वाक्यं शुश्रूषणः मनसि कुर्वन्। मत्तं पुत्रमानीय द्वा
रिश्राच तो विप्रस्य वाक्यं श्रुत्वा यमेन नीतं तं तत्पुत्रमानीय तेरदित्तवानसीत्यर्थः कथं मत्तेरदित्त
वानित्यत आह। दासमिति। दासं स इंचायोग्येन तपसा शूद्रं शम्बूकं कुयवं कुत्सितेन यवेनोद्वेष
त्वं हत्यदिंद्र कुत्समावः शुश्रूषमाणं तत्वा समये। दासं यच्छंबं कुयवं न्यस्मा अरंध
य आर्जुनेयाय शिक्षन्॥२४६॥ हेतुना मुनिधर्मेण युज्यते स्वधर्मेण च सेवया युज्यते इ
ति कुयवं असौ आर्जुनेयाय। अर्जुन्याः पुत्राय कुत्साय जीवनार्थं निरंधयनितं संहिंसितवानसि
शिक्षन्। धर्ममर्यादां शिक्षयन्॥२४६॥ एवं राम भद्रं स्तुत्वा पुनर्हनुमंतं स्तुवंति। यत्रौषधीरिति
यत्र एव रामं संग्राम एव यस्मिन् हनुमति द्रोणाचलस्यानेतरि सर्वौषधीश्च हृयगुणाभिज्ञान निमि
त्तभूते सति। ओषधीः सर्वा ओषधयः सशल्ययोः श्रीराम लक्ष्मणयोर्विशल्यकरणार्थं सम

य

६२ गमत्त संगता ॥ तत्र दृष्ट्वांतः कथा राजानः समितो सभार्यां श्रीरामं प्रति संगच्छंते तथैव ॥ समि
तो संस्तामे विप्रः पुराणमसमागमे विप्ररूपधारणात् विप्रो हनूमान् ॥ यद्वा ॥ सर्वशास्त्रतत्वा
52 ढ्य प्र ॥ स एव भिषक् वैद्यकर्मकरणात् ॥ पुनः कथंभूतः रक्तौ हं तद्रूप्याणामादीनां जीवनप्र
दानात् ॥ अमीवचातनः ॥ अमीवान् दुष्टान् हंतुं चायते सतत याच्छ वधकामः इत्यर्थः १४७

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीव
चातनः ॥ १४७ ॥ सूक्ते द्वृत्तमेध मतः सममवृत्यं तस्यायो नासमंत नाभयः चौरस
मूर्धी त्रसरश्वक त्वारमे सत्वमस नावः सकृतमपीपरन् ॥ १४८ ॥ अथ श्रीजानकी

स्तुवंति ॥ सकृदुत्यादिना सूक्तेन ॥ आंगिरसः पवित्र ऋषिः पवमानसोमो देवता सोमरितिवि
ष्मा रेवनाम ह विराति थ्यं निहूपित इत्युपसंहारात् ॥ सोमा राजन्यागत इत्युपक्रमे वै स्वाभ
वति ॥ विस्मृवेयमुत्तत्रूपएत द्विराति थ्यं निहूप्यत इत्युपसंहारात् ॥ सोमो देवता सकृदेव ६२
स्येति ॥ द्वत्स उद्रिक्तस्य ॥ धमतो लोकानतापयतः कर्मणिषष्ठी ॥ तमेवं भूतं एवरां ॥ प्रति

समस्तान् ॥ योद्धारः जयशब्दमकुर्वन् स एवंभूतः ॥ अरुणो रावणः ॥ आरंभे ॥ आरभ्यतेति ॥ आ
रंभो यज्ञः स्वयज्ञस्तस्मिन् जीनिति ॥ अत्र त्रित्वैव बहुत्वेपि बहुत्वं त्रितस्य त्रित्वं पर्यवस्यति ॥ ए
वं नवसंख्यकान् मूर्ध्नः स्वमस्तकान् ॥ चकर्त छिन्नवान् ॥ ततो विधिशिवाभ्याममरत्वं प्राप्य सर्व
धर्मविध्वंशनाय चोदितः पुनर्जगज्जननीं सीतां हृतवान् ॥ तदा सीतायाः स्वधर्मात् श्रीरामा
गमनाय समुद्रे पर्वतानां तरणं बभूव तत्र दृष्टांतः ॥ एककं इति यथा दधिदुग्धस्य दृश्रः बुद्बु
दाकारेण ॥ उपरि आगतो भागः ॥ दृश्रः तस्मिन् दृश्रे ॥ उपरि चिक्कनमिव द्रावरणो भवति
तथैव ॥ ऋतस्य योना ॥ ऋतस्य योनो ऋतस्य योनिरिति नामजलं स्वपठितं ॥ तस्मिन् ऋतस्य
योनौ जले नाभयः ॥ नाभिरूपाः पाषाणाः रचिताः ॥ भूमयो बभूवुः समंत ॥ सम्यक् मज्जनं विना
आगछंतः तत्रायमर्थः ॥ अप्सुः पृथिवीति श्रुतेः यथा जलादुत्पन्ना नानाकारा भूमयः ॥
जलस्योपरि प्रकटा भवंति ॥ मज्जनं विना तथा श्रीसीताया महद्धर्मात् ॥ सेतुबंधनेन नानाभू
मिरूपाः ॥ चित्रविचित्ररूपाः ॥ भूमयो बभूवुः ॥ श्रीरामस्य एतेन्यस्या गमनार्थे रावणस्य विना
शाय ॥ ताश्चापि भूमयः ॥ यथा जलादुत्पन्नाः शोभंते तथैव शोभमाना बभूवुरित्यर्थः ॥ एवं स

श्री

९३ त्यस्य नाव ः। सीतायाः सत्यस्य याथात्म्यरूपा नावः बभूवुः तौ च कृतं शोभनकर्मणां श्री
रामं सहायं। अपीपरन् अपारयन समुद्रस्य पारं प्रापितवंत इत्यर्थः ॥ १४८ ॥ अथ सेतुक
था प्रसंगात्। तन्मार्गेण गच्छतां तान् सर्वान् वानरान् देवविवादिरूपेण स्तुवंति स्म गीति
सम्ये च। गतयः सम्यक् चाह अहे बत ॥ अध्वगामिव महोत्सवात्। नानाशब्दं कृतवंतः

सम्यक् तस्यैव महिमा अहे बत सिंधोरूर्मीवधिवेना अवीविपन्। मघोधीराभि
जैनयंतो अर्कमिंद्रस्य प्रियतत्वमवीवधन् ॥ १४९ ॥ महिमा महांतो वानराः। त एव

सिंधोः समुद्रस्य ऊर्मौ एकदेशे सप्तयोजनविस्तीर्णे वेनाः शोभमानाः। अधि उपरि। अवी
विपन् लिप्तवंतः सत्यस्य नावः शिलारूपा इत्यनुकृष्यते। मघोः। आदित्यस्य असौ वा आ
दित्य वसुधिविति छंदोग्रश्रुतेः। धाराभिः रोहिताद्यसप्तपंचकधाराभिः वसवो रुद्रा आ
दित्या विश्वेदेवा मरुत इति पंचगणाः। अर्कं। अर्कतुल्यमात्मानमेव जनयंतः उपासना ९३
वलेनाविष्कृताः। अत एव इंद्रस्य श्रीरामस्य प्रियतत्वं प्रियत्वं तं सीतां अविवधन् व

धितवंतः। रावणागारे निरुद्धां सीतां युद्धकाले जयशब्देन आह्लादयंतीत्यर्थः॥१४९॥ अत्र श्रीए
मणमेव सर्वेश्वरत्वं दर्शयंति। पवित्रवंतइति। यथाय पवित्रवंतः अध्वर्यवः परिवाचं यज्ञविभवे प
रितः। वेदोक्तमंत्ररूपां वाचं। आसते। तिष्ठंति। विध्यर्थे॥ एवं विप्राणां पितामहत्वः। हानेनया
लपितामहयजमानो भवति सएव व्रतंयागफलं। अभिरक्षति। एवमेते सर्वे वानराणाः श्री
रामेण सर्वेश्वरेण रक्षिताः प्रेरिताः संतः। वानराणां सेतुं चक्रुः सः श्रीरामः महामहान् व

पवित्रवंतः परिवाचमासते पितैषां प्रत्नो अभिरक्षति व्रतं। महः समुद्रं वरुणास्ति
रोदधे धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभं॥१५०॥

हरणा वरुणीयः समुद्रं तिरोदधे शिलाभिराच्छा
दितवान्। धीराश्च वानरवीराः। धरुणेषु भूमिधारणसमर्थेषु पर्वतेषु। आरभं। अभितः स्प
र्शमेव शेकुः कर्तुमिति शेषः। नुन्नतान् पर्वतान् वोढुं सलिले तारयितुं वानराः शेकुः न स
मर्था इति भावः। यथोक्तमभियुक्तैः येनिमज्जंति मज्जयंति च परांस्ते सलिले तारयितुं शेकुः
नैवेति। पुनर्यथोक्तमभियुक्तैः। येनिमज्जंति मज्जयंति च परांस्ते प्रस्तरेवाद्वैवारितं जति॥ न

६४ ध्या वानरकीरान् संतारयंतेनैवेति ॥ नैवमनावगुणानवारिधिगुणानेवानराणां गुणाः श्री
मद्दाशरथेः प्रतापमहिमासोऽयं समुज्जृंभते ॥ १५० ॥ अथ श्रीरामराज्ये सर्वज्ञताः श्रीरामोपा
९४ सनया श्रीरामस्य परमपदप्राप्तियोग्या बभूवुः ॥ तस्मात् संपदं देवलोकादप्यूर्ध्वं स्थानत्वं प्र
कृतिपारे च ॥ एवं तत्स्याधिकारिणः सर्वान् जनाननुज्ञात्वा देवा यज्ञभागार्थिनः श्रीराम॥
रामे ॥ अवते ॥ अभिवर्षणाय ॥ निमित्ताः प्रसिद्धा देवर्षयः ॥ समसवन् ॥ अव प्रपत्तमः

सहस्रधारेऽवते समसवन् ॥ दिवो नाके मधुजिह्वा असश्चतः ॥ अस्य स्पशो न निमि
षंति भूर्णयः पदेपदे पाशिनः संति सेतवः ॥ १५१ ॥

सेतव इति शब्दमकुर्वन् कुत्राकुर्वन्
दिवः स्वर्गस्य पिनाके स्वर्गीकर्मभूमौ तत्रापि श्रीरामपुर्यां रामदेशे च विशेषेण समसवन्
ते कथंभूताः ॥ मधुरभाषिणः कान् प्रति समसवन् ॥ असश्चतः ॥ सोमाभिषवणं विना स्वर्गप्रा
प्तिहीनान् ॥ त्रैवर्णिकान् प्रति ॥ पुनस्ते देवाः कथंभूताः अस्येति ॥ अस्य सोमाभिमानिनो वि ६४
ष्णोः श्रीरामस्य स्पशः ॥ चाराः चाररूपाः ॥ पदे पदेपदे स्थाने स्थाने ॥ ते च न निमिषंति ॥ अत्र

तावहिताः संतीत्यर्थः । पुनः कीदृशाः भूरिधियः बहुप्रदाः पाशवंतश्च सेतवः । वर्णाश्रमधर्मपाल
काः अत्र वेदज्ञानामयं भावः । हे श्रीराम त्वं सर्वांतर्यामी त्वत्प्रेरिताश्च देवाः ते सर्वे त्वास्मानन्या
त्वित्यर्थः ॥१५१॥ अष्टाविति ॥ यथा लक्ष्मणादयो रामादनन्याः । तथैव तद्भार्या अपि सीतातो अ
नन्या ज्ञातव्याः । तदंशत्वात् ॥ अतस्ते पुत्राः सर्वे । अदितिशब्दितायाः सीताया एव पुत्राः श्लोकाः
ते चाष्टौ कुशलववन्नत्पुष्कलांगदचित्रकेतुश्रुतवाहुश्रुतसेनाः ॥ ते चादितेः पृथिव्यास्तन्वः

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वः परि देवां २ उप प्रैत्सप्तभिः परामार्तंडमास्यत् ॥ पर

शरीरस्य मध्ये परिजाता इति शेषः । एवं श्रीरामभरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां चतुर्णामष्टौ पुत्राः । अ
वश्लस्यानेकु राजानो बभूवुः इति रामायणे प्रसिद्धं प्रोक्तं । सा च जननी नाना देवान् देवलोकान्
लक्ष्य सप्तभिः पुत्रैः सह ॥ उप प्रैत् उपगता । अत्र राज्यकरणार्थं शवर्ढनार्थं कुशं विहाय च तांश्च
सप्तान् । मार्तंडमंडलात् परापरस्तात ॥ ब्रह्मलोके । आस्यात् । प्रापयामास ॥१५२॥ सप्तभिः पुत्रैः ति
पूर्वं युगं ब्रह्मलोकं । सप्तये सुसंबधिमे प्रजायै मर्त्यनस्य च पुनर्मार्तंडमाभरत् ॥ आप्पावि

९५ तवती मातॄन् सपुत्रान् ततो वृष्टिं हा पुनर्भूमौ प्रजावृद्धिकारणाय स्वयं नु महादेवी त्वदितिःत्व
95 त् त्वां तत्रागतं भो श्रीराम विलोक्य त्वत्संगेन परं पदं गमीष्यति १५३ इतः प्रागेव जानकी लक्ष्म
णौ स्वं स्वं विग्रहमुपसंहृत्य तेरिस्माह भूमिरिति माता जगन्माता जानकी प्राक् पृथिव्यां प्रविश्य
पुनर्मीतां परधाम स्थाप्य स्वस्वरूपां शक्तिं अगात् प्रविवेश अपि पुनर्भूमिः अभ्यारह रामं लक्ष्म

तपस्विभिः पुत्रैः सार्द्धमिति उपप्रेत्य यं पुरां प्रजाये मत्तु देवत्वत्पुनर्मीतिं डमाभरत् १५३ भू श्रु
मिर्भूमिमगात् माता मातरं अपि प्रागात् भूम्यामपुत्रैः पञ्चभिर्योनो द्विष्ठः समितां घ

णाद्रूपा शक्तिर्भूमिं परधाम स्थाप्य दिव्यभूमिं प्रागात् यद्वा भूमिः सीता भूमिं पृथिवीं अगात् को
ऽर्थः इमां भूमिं प्रविश्य परां भूमिमगात् कथंभूता भूमिशब्दिता सीता माता जगन्माता मातः माल
क्ष्मीति नो तीति मातः लक्ष्मणः विभक्तिरहित श्रुतेः इसः रामं प्रागात् कोऽर्थः अत्र श्रीरामेणानुक्तः
तं श्रीरामं तत्र नंतरं मातः प्राद्वात् परलोके स्थितमागात् प्रकर्षेण गतवान् अपि निश्चितं ततः श्री ९५
रामगमनकाले प्रजानां तत्संगे न राममाणानां वाक्यं भूम्यामिति वयं पुत्रैश्च अपञ्चभिश्च संगताम

विष्वाम यत्र श्रीरामो याम्यतितत्रैव यो नो स्मान् प्रति द्वेष्टि समत्तु भिधिघतां तां न प्रपत्तु यद्वा मंत्रए
मायणस्यो वा सकानां वाकं वयं रथस्यास्सरासिकाः पुत्रपश्वादिभिः संगतातस्मिं ल्लोके हि गामि
ष्वाम इति संगताः भूयास्म यो नो द्वेष्टि विघ्नकर्तास्ति भिघतां न प्रपत्तु इति फलं दर्शितं॥१५४ अ
थ चराचरप्रजासमेतस्य श्रीरामस्य परधामगमनमाह नावा नेति नकारात् छंदसः यथा नावा नौ
कया क्षोदो महोदधि आक्रम्यते तथैव स्वस्तिभिः कल्याणैः पुष्पकादिभिः पथिभ्यः प्रदिशः आ

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वा स्वां प्रजां बृहदुक्थो
महित्वावरेष्ववदधादापरेषु १५५

देशान् आक्रम्य स्वां प्रजां विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि संक
टानि अति पारयित्वा बृहदुक्थो बृहत्कीर्त्तिः श्रीरामचंद्रः पुनर्महित्वा स्वमाहात्म्येन संततिरूपां
प्रजां अवरेषु भूलोकेषु संस्थाप्य पुनः स्वसंगेन रामं प्रजां दिव्यैरनेकविमानगणैः परे
षु परात्परेषु लोकेषु अदधात् एतेन वाक्येन पौरजानपदान् जनान् आत्मनो लोकं प्रापयत
एवंभूतो महाकारुणिकः श्रीरामचंद्र एव शरण्यो सेव्य इति दर्शितं १५५ श्रीमद्वेदम

९६ व्याख्यानमार्गमिदं शुभं । सर्वरामायणस्यैव कारणं कथ्यते बुधैः ॥ १ ॥ अस्योपबृंहणं लोके श्री
मद्वाल्मीकिनिर्मितं । समस्तफलदं सेव्यं तस्मादिदमनुत्तमं ॥ २ ॥ वांछितार्थप्रदं पुंसां श्रीमद्रा
96 मस्वरूपदं । सर्ववेदोपवेदानां शास्त्राणां शिरसि स्थितं ॥ ३ ॥ श्रीमता नीलकंठेन यस्य व्याख्या
यथाकृता । तस्यार्थस्य कृपालव्ध्वा व्याख्येयं सरलाऽमला ॥ ४ ॥ श्रीमैथिल्याः पदद्वन्द्वशरणाख्ये
नवर्णिता । तत्त्वार्थितात् बुधास्ते वै हंसा नु ये कृपालवः ॥ ५ ॥ दूषणान् शोधयित्वा च कर्तव्या गतिं मनोहरा
टी मं दोषानेव मन्तव्याः स्वात्मश्रेष्ठस्वभावतः ॥ ६ ॥ मंत्ररामायणस्यैव व्याख्यया लवनया प्रभुः ॥ श्री
मद्रामः परं ब्रह्म सततं मे प्रसीदतु ॥ ७ ॥ सानुजाय ससीताय श्रीरामाय परात्मने ॥ ब्रह्मांडानंतनाथा
य सनाथाय नमो नमः ॥ ८ ॥ इति श्रीमन्मैथिलीचरणाहृतापद्मांधितशरोजद्वय[...]ख्येक
विविरचिता श्रीमद्वेदमंत्ररामायणस्य सरलाव्याख्या समाप्ता श्रीनीलकंठकविराजव्या
कु ख्यानुसारपदपदार्थग्रथितसर्वांगा श्रीमद्रामवं[...]णागणावहुला समाप्तिं गता ॥ मंगलं ले
खकानां च पाठकानां च मंगलं ॥ श्रोतृणां मंगलं भूयात् हनुमत्स्यैव सर्वदा ॥ १ ॥ सम्वत् ॥ १९३१ ९६
प्रथमाषाढमासे शुक्लपक्षे ॥ ५ ॥ श्रीमज्जानकीवल्लभो जयति श्रीहनुमते नमः सर्वशास्त्रपु

६१ रामोबहुनानारामायणेषुच॥ अभिज्ञानामपिह्येयंमंत्ररामायणंशुभं॥१॥ नाटकानांयथाख्याख्याउ
९७ र्गमाकथ्यतेबुधैः॥ मंत्ररामायणंमेवतथाजिगाहनागतिः॥२॥ पाठकेभ्यःसहस्रेभ्यःश्रेयानेकस्त
थार्थवान्॥ यथास्वादृष्टिहस्तेभ्योह्यंधेभ्योनेत्रवानवरः॥३॥ यत्नत्वंयत्त्वपांडित्यंमंत्ररामायणेऽस्थि
तं॥ ममातिडस्त्रीभंतहेयथामोदंकुयोगिनां॥४॥ तथाप्यस्यप्रवत्स्यंथिहृक्लेशमगुणान्वहन्॥
अल्पहेनमयाख्याख्यानीलकंठमतात्कृता॥५॥ श्रीरामोरामभक्ताश्चतन्निर्वंधंदनंतुमे॥ भ
गवद्भक्तिहीनायैतेनप्राख्यामयानतः॥६॥ रामायणंतुवेदोक्तंगुप्तंयेनप्रवर्तितं॥ नमाम्याचार्यवर्यंवं
देनीलकंठकलावपि॥७॥ सम्वत १९२३॥ माघवदिएकदसीबुधःवासरे॥